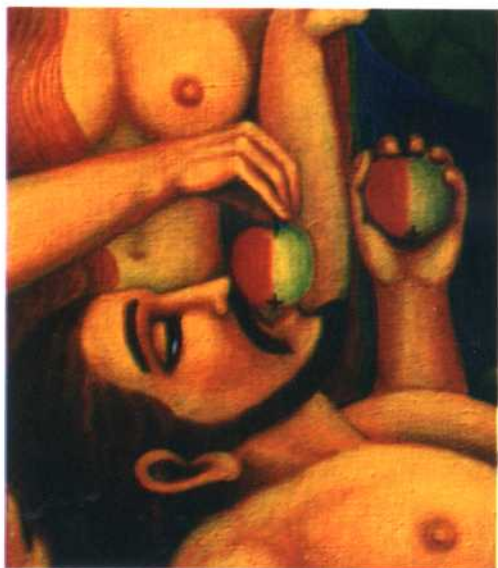

Валерій
ШЕВЧУК

ВІС ПЛОТІ

*Книга друкується
в 60-те літо автора*

Валерий Утевук

Валерій Шевчук

ВІС ПЛОТІ

Історичні новісти

Валерій Шевчук творить цілком новий в українській літературі тип історичної повісті: з одного боку, це твори мислительні, з другого, — завдяки напруженому сюжетові, наближаються до інтелектуального детективу, з третього, — психологічні, бо розкриття таїн людської душі — одне із творчих завдань автора. Герої книги належать до типів мало освоєних нашою літературою: підписок міського уряду, чернець, поет, загалом, жителі стародавнього міста. Побіч із вивіреною історичністю, бо побудовані, як правило, на історичному документі, тут немало фантастичного чи фантазмагоричного, що відповідає світобаченню людини тієї доби, а часово книга охоплює другу половину XVI — початок XVIII століття.

Повісті розташовано хронологічно, вони ерудиційні, засновані на глибокому знанні поезики літератури українського бароко, а також середньовіччя, адже автор — історик літератури того періоду.

В оформленні обкладинки використано репродукцію картини Івана Новобранця “Адам і Єва”.

© Валерій Шевчук, 1999

© Іван Новобранець, “Адам і Єва”, 1999

© Андрій Бодров, художнє оформлення, 1999

© ТВІМ інтер, 1999

ISBN 966-7430-01-4

РОЗГІЧЕНЕ
КОЛО

Щоб зрозуміти цю історію, хочу передусім розповісти про такого собі Кипріяна Мотовила, мого дядька, подавши в короткому описі його життє. Спокусливо було б написати те життє як книгу, бо Кипріян Мотовило з молодих лїт запалився нестерпущим бажанням пізнати сокровенні науки і, мавши тільки двадцять років, рушив у країни нїмців та влохів¹, перед тим потерши лави і стїни Краківської академії, побував у Голландії і в більших містах Європи, скрізь намагаючись увійти у стосунок із учителями тих сокровенних наук. Це не було легко, зважаючи на інквізицію, яка з великим спритом винюхувала єретиків і тих, що входять, на їхнє переконання, у спілку з дияволом, отож Кипріяну Мотовилу довелося винайти свої способи, щоб не тільки тих учителів знайти, а й увійти їм у довір'я і науку ту сокровенну пізнати; як це чинилося, мабуть, навіки залишиться у таємниці, бо всі мої розпити мали невеликий skutok: Кипріян не любив про те говорити, зрештою, наказав такі розмови, повівши:

Скільки світ світом, у ньому жили поспіль взаємозаперечно дві мудрості: визнана й гнана — і завше вони одна одну поборювали, часом аж так, що визнана переходила у гнану, а гнана часом вившалась у визнану. Так вони й гойдаються у світі, як на шибениці²: чи одне, чи друге вгору йде й поринає. Той, що вгору йде, сильний стає, а той, що донизу, — кволий,

¹ Влохи — італійці (Тут і далі примітки автора).

² Шибениця — гойдалка.

і це так, як денні й нічні істоти: сильні у дні пробувають, а кволі — у тьмі, щоб схоронитися. Отож одну мають зброю й риштунок — таємницю, яка єдина їх боронить. Мое ж покликання — не сильних любити, а кволих.

Кипріян Мотовило, мій дядько, замовк і який час незмигнано дивився крізь сосни — ми сиділи біля його лісової хижі.

— Коли б ти, юначе, — сказав він мені, — захотів піти у світ і пройти тими дорогами, якими пройшов я, деякі таємниці відкрив би, і до учителів сокровених наук ти доступився б, і не блукав би крутими і звивистими стежками, якими ходив я. Але пощо це тобі, коли міг би стати твоїм учителем я?

Сказав оте без пихи, а з певним смутком, ніби шкодував, що тією наукою він володіє.

Але тобі, мій читальнику, певне, незрозуміло: хто ж такий отой “я”, бесідник із тобою, юнак отой, котрий вів бесіди із Кипріяном Мотовилом. Я його рідний небіж, син отого Мотовила, який зараз живе при боці князя Костянтина Острозького і навчає хлопців у тамтешній школі, є він рідний Кипріяновий брат, як і цей, вільнолюбець та єретик, свого часу прогнаний з рідного міста. Обоє вони — сини зубожілого шляхтича із Житомира, судового писаря, обоє вчилися наук спершу при судовій школі житомирського уряду, а потому порізну, бо мали різницю в роках (Кипріян був старший на вісім років), обоє відбули мандрівки у різні країни, де й понабиралися свого знання: мій батько став сповідником аріяства чи антитринітарства, а дядько, прийшовши з чужих земель сорокарічним, осів біля Житомира як ніби християнський відлюдник, у лісі, збивши собі невелику кущу³. Не приніс із собою жодного статку, відмовивсь у мою користь від статку діда мого, а свого батька (досить, скажу, мізерного), і жив у лісі тим, чим Бог дасть, ні в кого нічого не

³ Куща — халупа, хижа.

просячи і своєї слави не поширюючи; за християнського відлюдника вдаючи себе, не боявся й перехреститися, але якось признався мені, що він християнином не є, що мене спершу неймовірно жажнуло.

Оповім про це просторіше, бо це було одне із великих моїх пережить.

Я прийшов якось до дядька увечері, вже й темніло, і якась моторошна тиша мене супроводжувала. Не гукали сичі, не шаленіла буря, не лискотіли блискавки, як це міг би уявити перестрашений розум, — звуків не було ніяких. Деревостояли, ніби закам'янілі, нерухомо вклавши гілля у густе, як кисіль, повітря; ніщо навколо не шаруділо, навіть мої кроки — ніби плив я в повітрі, — і хоч ішов берегом річки Тетерів, ніщо із неї ані сплеснуло, неначе налита була не водою, а смолою, а водою стало саме повітря, яке обпливало мене доквіл — єдину живу істоту — і замикалося за спиною. Зрештою, побачив і вогнище, але також дивне, бо не ворушилося, не палахкотіло, а ніби було намальоване; біля вогнища сидів, наче пень, Кипріян Мотовило, мій дядько, і обличчя від нерушного, але ясного вогню було в нього червоне, навіть вуса з підвусниками й очі, якими дививсь у мій бік, — лишень ці очі були живі, ніби блискала там боками й гуляла риба його думок.

— Сідай біля мене, — сказав дядько. — Нічому не дивуйся і не лякайся...

Сів біля нього у тій-таки турецькій позі, в якій пробував він, зі схрещеними ногами, але збрехав би, коли б сказав, що не дивувався й не лякався цього разу, бо якимсь усе дивне стало: і мій дядько, і все навдокіл.

— Коли захочеш стати моїм учнем, — мовив дядько сумно, — це приємно мені. Але одне маєш пізнати: бути моїм учнем — не бути від світу цього. І то зовсім не значить, що маєш цей світ проклясти чи заперечити, як це проповідують християни, — це значить, що його, світ оцей, треба полюбити.

Люди шукають істинного й неістинного в житті, і в цьому їхній найбільший блуд, бо істинного й неістинного (церкви, віри, надії, любові, розуму, чуттів) не існує, всі вони істинні, коли наявні в цьому світі, і неістинні, коли вмирають. Отож немає істинного і неістинного, а є живе й неживе, а в живому — доброносне й лихоносне чи змішано: добролихоносне; в мертвому ж — ніщо, з якого, як початок, і виростає живе, щоб потім до нього повернутися. Воля й сила Божа і є творення таких початків, подальший же рух — це вже не воля Божа, а того, хто живе і з початків Божих творить щось. Можеш таке зрозуміти?

Як на мене, нічого по-особливому складного дядько Кипріян не сказав.

— От і гаразд! — мовив. — Але чи все ясно зі сказаного?

— Одне неясно, — повів я. — Як це: бути не від світу цього й любити світ? По-моєму, коли любити світ, то це й бути від світу.

— Добре примітив, — задоволено хитнув головою дядько. — Твій сумнів і є тим, що називаю: розсічене коло. Християни вістять: полюбити світ — це полюбити в ньому розкоші, славу, принади, добру їжу, одягу, маєтки — тимчасові вартості, а світ зненавидіти — всього того відкинутися. А за тією наукою, яку визнав я і за якою живу, полюбити світ — це творити добродійства у ньому, а лихочинного відкинутися. Коли ж нема змоги творити добродійства, треба не лиходіяти і досить із тебе буде.

— А чи не може такого бути, — сказав я із юначого свого розуму, — що людина твердо переконана: чинить добре, а воно лихе, чинить лихе, а воно добре чи на добре? Та ж бо й приповідка така є: “Нема доброго без лихого, і нема доброго, щоб на лихе не вийшло”.

І тут я вперше побачив, що мій дядько Кипріян усміхнувся, назагал він смутний та поважний був. І сталося маленьке диво: обличчя його з червоного стало золотисте, ніби покри-

лося мужньою засмагою.

— І це добре сказав, — мовив задоволено. — Навіть дуже добре. Саме в цьому і є розсічене коло. Річ у тому: для чого чинить людина? Коли для себе, має озирнутися, чи не принесе це шкоди ближньому, коли ж чинить іншому, так само має розміркувати: чи не чинить кому зла, не цьому, а третьому чи четвертому. Коли ж із такого чинення лихого не виникає, значить, людина вчинила добродійно. Виникає лихе — це і є засторога чи вимір її добродіяння; коли ж з лихого виникає добре — в цьому воля Бога, не людини. До тієї волі треба пильно прислухатися й придивлятися. Господь дав силу й волю кожній істоті, передусім людині, жити своїм чином, а для остороги — Божі струменти: спитування, розум та каяття. Отже, кожне добродіяння має вивіртися наслідками його.

— А це значить, — сказав я не без торжества, — що добродіяння може бути істинне й неістинне?

— Немає істинного й неістинного, — погасив усмішку Кипріян, — а є добре в наслідках своїх чи лихе. Наслідок — і є корінь усіх справ. А тепер друга тобі наука, — сказав Кипріян. — Про таємне і явне. Вже казав тобі про два розуми в людині: визнаний, тобто прийнятий у світі, і невизнаний, тобто неприйнятий. Перший керується законами ствердженими, а другий знаннями нествердженими, а отже, відкинутими. Перший розум явний, а другий — у таїні схований; обидва один одного побивають, але обидва один із одного витікають. Явний розум живе у світлі, він як рослина, котра має виростити плода, а стебло, коріння, листя віддати погною, а в таїні схований має пізнати зерно, загадку зачаття для майбутнього проросту — проросте воно вже в часі новому. Отож потаємне знання — це не диявольські вправності чи волхвування, як вважають християни: навички до пізнання бісівських марень, навички змінити повітря, зводити вітри, випускати громи й дощі на шкоду людині, збурювати морські хвилі, творити капості в садах, та городах, та полях, наносити уроки й рани на

людину і піддаватися всезлобному дійству диявольському, ставши воїном у бісівські полки із князем тьми на чолі, — а вихід із знання про стебло, корінь, листя у знання таїни зерна, невидимого, але найдужчого, наймудрішого, бо незбагненого. Отже, таємна наука має вивчати, як діють планети, місяць та сонце на землю й людину, як відгадати майбутнє, лікувати хвороби людські, вийти за межі збагненого, і призначеного, і накиненого чужою волею, відтак прийти до тих таємниць, які Бог сховав перед людиною аж до того часу, доки вона не виросте з дитячого розуму і прийде до досконалого, готова будучи до такого сокровеного пізнання. Оцей хід і обставлено таємницями, які згодом людина чинить явними, — Господь про те подбав, щоб коло ніколи не було замкнене, а завжди розсічене, — і це ніби вікно у темниці світу нашого, але те вікно на семи замках, до яких треба виготовити й підібрати ключі.

Отакий був мій дядько Кипріян Мотовило, і такі чудні проголошував думки. Ще він оповів мені, що Господь, даючи людині волю до діяння, не покинув її напропаще, а мудро, звіддаля, без насилля кермує людиною, даючи їй змогу помилятися, шукати, відкривати, винаходити, однак іде людина, коли вона добродійна, дорогою ним, Богом, простеленою. Більше того, дорога ота — і є сам Господь. А щоб людина ніколи не зупинялась у простуванні своєму, сказав мені дядько Кипріян, декого з-між людей Бог вибирає: одних із призначенням місійним, інших із талантом до відкриття, ще інших — до мисленого вивищення — саме такі люди роблять сокровенне явним з волі його, але хто стає вибраним, має велике зобов'язання перед Господом, щоб таїна не була відкрита світові передчасно, інакше через нерозум людський біди можуть настати і спитування більші потрібного в даному часі.

— Але чому ти не є християнином, дядьку? — спитав я. — Чи ж християнська наука твоїм думкам суперечна?

Дядько довго мовчав, освітлений неживим світлом од вогнища, яке не палахкотіло, а було ніби намальоване, відтак заплющив очі і ніби вдивлявся у себе чи прислухався.

— З простої причини, — сказав нарешті він, розплющуючись. — Християнство принесло в світ науку любові і тим підхилило собі півсвіту. Але та наука у наслідках своїх стала зчаста наукою ненависті, бо церква назвалася не миротворною, а воюючою. Той же, хто йде воювати, — не мир і не любов на своїх знаменах несе, а кров і ненависть, бо знаходить ворога не в тій людині, що несе світові зло, а в тій, що суперечить альфі й омезі тієї церкви. Християни йшли на муки й смерть в ім'я любові до свого Бога, а коли опанували світ, почали мучити й нищити, — як ті ж таки Диоклітіян та Максиміян, — тих, хто їхнім приписам поклонитися не забажав. Відтак не Богу почали служити і не в Бога вірити, а траві своїх приписів щодо віри в Бога; розум засудили, а глупість узяли за розум, терпіння змінили в нетерпимість і стали більшими варварами від тих, котрі ставилися до них поварварському. Учинили тюрми, катівні і почали спалювати людей не за вину, а з підозри у вині; повели жахливі війни із тими, хто інакше вірив у єдиного Бога, і кров жертвенну в ім'я любові перетворили у кров помсти й покари. Назвали своє істинним, а все не своє — неістинним, лихим та ворожим, хоч не завжди воно лихим та ворожим було.

Отаке виповів мені біля вогнища дивний мій дядько. І я жахнувся з його слів, і не захотів стати його учнем, бо що б тоді дістав? Розсічене коло? Я ж був молодий і гарячої крові і хотів жити простим людським життям без таких жахливих мудрощів, од яких голова йде обертом. Так дядькові я і сказав. Він лишень усміхнувся смутно, і тоді вогнище, біля якого ми сиділи, почало погасати, десь так, як каганець, коли в ньому висякає олія. І ми опинились у повній пітьмі. І жах раптом стьобнув мене, ніби батоном, і кинувся я геть; і тоді в лісі загукали сови, і знявся вітер, і замотав наді мною гіллям.

І ніби вдарило мене між плечі — впав обличчям у соснову глицю, і руки мої схопилися за щось голчате, ворухке — здається, то був їжак. І я ніби знепритомнів. А коли отямився, лежав на ложі в дядьковій кущі, він підніс мені до вуст кухлика і дав напитися якогось зілля, від того мені й справді полегшало.

— Чого перелякався? — м'яко спитав Кипріян, глядячи мене по голові.

— Жахнувся твого життя, дядьку! — мовив я прілим голо-
сом.

— Чому ж жахнувся?

— Розум мій ослаб перед твоїми мудрощами.

Дядько розсміявся, але сміх його був начебто неживий.

— Тоді давай забудемо, що сталося, — мовив серйозно. — Ще дитина ти, і гріх мій, що про це забув. Ще маєш жити в простішому світі і з простішими помислами. Одного лишень попрошу: не розповідай нікому про те, що почув.

— А коли не втримаю таємниці?

— Тоді доведеться з цього милого місця піти, — сумтно сказав дядько. — Не для творення зла сюди прийшов, а щоб пожити в рідному краї. Досить по світі находився. -

Замовк, і мені стало його жаль. Втоmlений, постарілий і ніби невиспаний був. Відкинувся від світу того, який є, через мудрість свою, відтак і не від світу був. Очі його, однак, світили погідним вогнем, та ж бо справді: не для лихочиння сюди прийшов. Ось чому я його пожалів.

І це справді так. Слава про нього вже пройшла довкіллям, приходили люди з немочами й болячками. Він їх лікував, за що йому залишали хліб і пшоно — більшої плати брати відмовлявся. Ловив рибу, збирав зілля і ягоди, плоди диких грушень та яблунь, відшукував по дуплах мед диких бджіл. З того і живився. Я йому часом приносив якогось товщу. Був одягнений у хитон, пошитий із мішковини, а на ногах мав личаки. Довге волосся спадало не підрізане, довгі вуса з під-

вусниками звисали ледве не до грудей, але бороду голив. Отакое чудного мав дядька я, підписок житомирського гродського суду, який жив у батьківському домі сам: батько, як казав, був в Острозі, а мати померла. Прагнув у цьому світі занять простіших: праці, розваг, а трохи й поміркувати нам тим-сим. Але такої мудрості, як у дядька, жахався: попри все вона руйнувала цей простий світ, що цвіте й росте довкола і якого дитиною я є. За коротке життя пізнав одну істину: світ складено з двох площин — світлих, тих, що доступні нашому розумінню, і темних, йому не доступних, — але поглиблювати розуміння цих понять, як це робив дядько, я не хотів, щоб не порушувати щось із основ світових. Отож вибрав для себе площини, на мій розсуд, світлі. І живим утіленням цього світла стала дівчина Юстина, чудова й принадна, в яку закохався безмірно. Ось про це й хочу розповісти, притому міг би зовсім не згадувати свого премудрого і дивачного дядька, коли б він не став дійовцем і цього пережиття.

РОЗДІЛ I

Вона була прегарна. Зовсім так, як у четвертій пісні “Пісень над Піснями”: її очі — немов голубки, — співав я подумки, — зоріли з-за серпанку; її коси — немов стадо кіз, що хвилями сходять із гори; її зубки — немов отара овець по-обстриганих, що із купелю вийшли, і немає між них неплідної; її вустонька — немов кармазинова нитка, красні, мов частина гранатового яблука, — співав я подумки, — скроня її за серпанком, а шия — неначе башта, на зброю збудована. Два перса її, мов ті двоє близнят у козулі, що випасаються поміж лілеями. Уся вона була прекрасна, і плями не міг відшукати на ній.

Отаке я співав, коли думав про Юстину, бо світ мені через

неї освітився, бо через неї і я освітлювався, ніби вогнем, і на-
чинявся, наповнювався, немов глек, сонцем. І де не ішов я,
ішла зі мною вона, і на що не дивився, звідусіль дивилась во-
на.

Простував вулицею до замку, знизу вгору, туди, де мав си-
діти за паперами й писати, але цей хід для мене став теж ніби
пісня, бо знав: дорога моя тече вгору повз дім, у вікоїці якого
сидить вона. Але на мене не дивилася, бо що для неї, хоч і не
багацької, але заможної дочки, малий, трохи прищавий, нік-
чемний писарчук. Отож коли дивився на неї, помічав її я, а не
вона мене. Виливав у її бік море любові своєї, але до неї воно
не докочувало своїх хвиль.

Дивно було те, що дотіль бачив і знав її, але ані вражався,
ані по-особливому помічав. І ось одного дня, коли сонце чу-
довно світило, коли ранок випав осинений, яскравий і
молодий, уздрів, як іде вона в церкву, і вразився від її задум-
маної відстороненості від світу, а ще більше від її краси.
Спинивсь і не міг іти далі, бо ноги мої вросли в землю, а тіло
ніби завмерло. Вона зирнула на мене ненароком, але не ви-
кликав я в неї ані захоплення, ані радості від того, що ми
зустрілися. Просто стояв якийсь кущ, повз який проходила, і
хоч на верховітті куща і цвів еліотропіон, тобто соняшник —
моя голова, не помітила вона соняшника, як і сяйва, що до
неї виточував.

Відтоді й почалося: я снів нею, видивлявся, шукав наго-
ди, щоб здибатися, але вона проходила повз мене відчужено,
ніби тінь, хоч радше тінню був я, а не вона: тінь безплотна,
тінь прозора, через яку проходять, не помічаючи. Тоді я й за-
смутився. І коли це сталося, увіч відчув, що побіч мене хтось
присутній, тобто тінь була, але не Юстина нею є, ані я — хтось
третій. І той хтось третій ніби засміявся, хоч як може сміяти-
ся той, кого нема? Притулив до мого вуха мокрі вуста
(справді мокрі, слиняві) і сказав, ачи шепнув:

— Зневажила вона тебе, хі-хі!

Відтак навадження зникло, і я побачив порожню вулицю, що підіймалась угору до замку, обсажену двома рядами садіб за парканами, і тільки три живі істоти на тій вулиці: дівчину, яка віддалялася, маючи одежами, — біла тканка звивалася їй за спиною, ніби дим, — і двох собак, що бігли одне за одним: псиця попереду, а за нею крок у крок пес, втупившись носом у підхвістя псиці. Тоді до мого вуха знову приклеїлися слиняві вуста, хоч я вважав, що проява зникла, і шепнули:

— Оце ти — другий, а ото вона — перша! — і знову ніби засміявся, десь так, як сміється одна із сусідок наших, Домна Жданиха Щенявська, про яку кажуть, що їй повідьмувати не проти.

Я засоромився, повернувся й пішов геть, зовсім не маючи лихих замислів, і відчув, що за мною, слід у слід, зовсім так, як ті собаки, рушив той невидимий, той чи та, а може, й ні, бо до вуха знову приклалися мокрі вуста і шепнули голосом Домни Жданихи:

— Озирнися й побачиш, що тобі тра робить!

Очевидно, мені не потрібно було озиратися, а побільшити в собі той сором, що його відчув (так згодом сказав мені дядько Кипріян, коли я прийшов до нього вилити душу), але озирнувся й побачив, що вулиця так само порожня, немає на ній і тієї дівочої постаті, що скаламутила моє єство, але є двоє собак, притому пес, що ступав ззаду, вискочив на псицю, обхопивши її лапами, і пристрасно хилявся, розсуваючи задоволено пащеку з блискучими зубами, тоді як псиця смирно й байдуже стояла, не без смутку озираючи світ. І мені здалося, що я — казанок киплячий, а той невидимий, чи та невидима, що з'явився біля мене, зламав лозину і, всунувши в казанка-мене, почав більше мене каламутити, шепчучи у вуха слинявими губами:

— Зроби так само, і буде покірна тобі, і дістанеш, чого бажаєш! А ти ж цього бажаєш, цього?

І коли той голос таке мені виповів, собаки миттю зникли, ніби розчинились у повітрі, натомість на вулиці проявилася дівоча постать із розвіяними одежами, що хутко від мене віддалялася. Тоді відчув я, що не малий, ані прищавий, ані нікчемний писарчук, а груди в мене колесом, а м'язи й плоть набубнявилися, а очі дивляться по-соколиному, а ноги грають, як у баского коня, ніздрі роздуваються. І подумав я, а може, це сказали мені на вухо ті мокрі губи голосом Домни Жданової Щенявської:

— Чого це ведеш себе, як хлопчак несміливий і соромливий, чи ж дівчата люблять таких? Сильних, хоробрих і храповитих люблять, бо вони, як кожна фортеця, прагнуть, щоб їх здобував потужний войовник!

При цьому я подивився на житомирського замка, що стояв на Замковій горі, старий і ветхий, з проломами в парканах, з однією обваленою баштою, з дірявим дахом на другій, осілого й готового розпастися. Тож засоромився вдруге і бігцем подався до нього, адже наш гродський писар, а ще більше пан житомирський підстароста, вельми не любили, коли їхні писарчуки не при ділі пробувають, — за таке кожен із нас уже діставав лозової каші, а то й канчуків.

ІНТЕРМЕДІЯ ПЕРША. ЗАПИС В АКТАХ ЖИТОМИРСЬКОГО УРЯДУ

Отож я поспішив чимдуж угору до замку, бо мав прийти до того, коли порога уряду переступить пан житомирський підстароста Іван Станишівський, той, що володів селом униз по річці Тетерів, яке так і звалося Станишівка.

Кімната уряду висока й простора, у ній на стільці із різьбленою спинкою за столом сидів пан підстароста, і саме йому вносилися скарги із проханням уписати їх до замкових книг. Тут-таки, за столом, сидав писарчук, який скорописом записував мовлене. Після переслухання він перебирався до столу

в кутку покою, де переписував усе начисто, при цьому справлявся про незаписане чи недобре почуте в позивача, який підходив до його столу. В цей час пан підстароста, коли бувало завізно, приймав другого скаржника, свідчення якого записував другий писарчук. Перший тим часом переписував свого скорописа ще раз начисто і подавав його панові писарю, що сидів за поважнішим столом на поважнішому стільці, але меншому й не такому пишному, як стілець пана підстарости. Перед паном писарем лежали “Книги записні справ замку житомирського государського за держави його милості короля Стефана Баторія і уродженого його милості пана Симеона Матвієвського, старости житомирського”, туди він переписував перепис писарчуковий; по тому закликав позивача, а коли треба — свідків, і вголос читав їм зазначене для остаточного ствердження. Чернетки, як правило, викидалися, але я їх забирав собі невідь-навіщо, а тепер використовую у цій книзі, в якій описую свої гризоти, жалі й болісті душевні, викладаючи як інтермедіуми до дійства мого життя, одне — через те, що вони — частина мого дійства, раз я їх записував, а друге — цікаво роздивитися будь-якому розумному читальникові, яке життя кипіло довкруги мого малого світика, в якому пробував.

Отож у цей сьогоднішній день, року Божого 1582, я записав скаргу пана Стефана Пилиповського на землянина повіту Київського пана Богдана Стрибиля про те, що року тепер йдучого 1582, не дбаючи на суворість права посполитого, пан Стрибиль пограбував підданого пана Стефана і взяв коня з возом і з хомутом, а на тому возі була бочка пива та інших речей чимало.

Отож пан Стрибиль зовсім не дбав про суворість права посполитого, а налетів зі слугами на воза, що спокійно собі трусився дорогою, запряжений благим конем, сліпим на одне око, і з візницею, підданим пана Стефана, Юхимом, який сподівався, привізши бочку, що пан йому вточить дзбанка

пива, і в передчутті того їдучи усміхався. І був той візниця, як і його кінь, сліпий на праве око, а нахідці напали саме з правого боку, тож ані кінь, ані Юхим не встигли й сколихнутися, натомість сколихнули візницю якісь сильні руки, і він відчув, що вже не їде, а летить, розкинувши вбоки ноги й матиляючи п'ястями. І поки він летів, драпуги скочили на воза, вдарили канчуком мізерного й сліпого на праве око коня, і той помчав, наскільки міг. У цей час Юхим із гухом приземлився, аж здвигнувся увесь, аж на короткий час його сліпе око почало бачити, а побачило воно червоне розсічене коло, яке спалахнуло вогнем і в мент згоріло, бо візниця Юхим на мент знепритомнів. Коли ж отямився, помітив, що тримає в руці батога, і з розпачу підхопився і почав бити тим батогом по пилюці, а за хвилю покритися нею з ніг до голови, і сліпе, і зряче око його ворочались ув очницях, як колеса, а рота було роздерто у крикові, і з того рота випадали, як тлусті великі черв'яки, лайливі слова та прокльони в честь землянина Київського повіту пана Богдана Стрибиля.

У цьому місці пан житомирський підстароста Іван Станішівський звелів перебити візника Юхима, який приїхав до Житомира разом із своїм паном Степаном Пилиповським.

— Стривай, Юхиме! Ти сказав, що напали збійники з правого боку, а ти сліпий на праве око. Отже, не бачив їх, а коли опритомнів, то теж не бачив напасників. Звідкіля ж знаєш, хто то був?

Юхим завмер, здивовано розтуливши рота, а пан Пилиповський замість нього сказав:

— Тут багато знати не треба, ваша милосте! Хто б таке свинство міг учинити, як не пан Богдан Стрибиль, давній мій і нерозлийний ворог.

— Цього доказу для уряду замало, — сказав пан підстароста.

— Але ж... але ж... — заїкаючись, здобувся на голос Юхим.
— Пане мій дорогенький, але ж...

— Що, але ж... — підігнав його пан підстароста.

— Але ж у мого пана, прошу панунця, інших ворогів поки що Бог милував. Отож усі знають, що то був пан Богдан Стрибиль, бо коли б то не був пан Богдан Стрибиль, то це б кінець світу почався. Всі знають, що мій пан нападає на пана Стрибиля, а пан Стрибиль на мого пана, і так було ще за батьків їхніх.

— Чи правду сказав ваш підданий? — спитав Іван Станішівський.

— Цілковиту, — поважно згодився пан Пилиповський. — Так було за батьків наших і за дідів. Окрім того, ми знайшли їх допряма п'яних, бо випили троє цілу бочку пива, в поблизькому ліску, лежали вони й хропли, аж листя з дерев, перепрошую, падало, ну, ми їх там трохи того... (“Цього не пиши!” — наказав він мені), і я мушу про цей гвалт на мою людину і моє добро зголосити, щоб записано це було, скарга моя й повідання, до книг записних справ.

І він звів голову, ніби був з чогось гордий.

Я уявив собі цю сцену. Пан Богдан Стрибиль із своїми супротивниками не мав терпіння далеко відбігати, отож вони й заскочили в поблизький лісок, зупинили розпаленого і схвильованого одноокого коня; не гаючись, вибили із бочки дно й почали по черзі мочати в тій бочці вуса, смокчучи спрагло напій. Відривалися не для того, щоб поступитися ближньому, а щоб віддихатися і краєм ока зирнути собі на живота, який помалу роздувався, від чого тепле задоволення колихало їхні серця; у час такого перепочинку мочив вуса й лице у пиві другий, а коли перший і другий оддувалися, припадав до бочки третій. І поступово вони заглиблювались у бочку глибше й глибше, і вже треба було, щоб хтось другого тримав, аби не шубовснув у пиво, тоді б зіпсував напоя, а може б, і похлинувся. І животи в них все кругліли й кругліли, роздуваючись, і коли позирали, як це чиниться, ставало весело всім трьом, отож вони вряди-годи й геготали, вишкіряючи зуби, але все

одно надовго відірватися від бочки не могли. І коли це чинилося, візник Юхим, який доста вже накричався і налаявся, збагнув, що тут, у полі, його ніхто не почує, хіба що ті драбуги, що можуть повернутися до нього, а тоді хто зна, що з того могло б вийти, отож візник Юхим злякався непомаду, і страх надав йому не тільки сили, але й неймовірної прудкості ногам, і він помчав дорогою, знімаючи хмари куряви, широко розтуливши рота, але вже з опаски на драбуг не лементуючи, ніби паленець, і біг він так швидко, як ні до того, ні опісля не бігав. І тільки коли вскочив до села, яким володів пан Пилиповський, його очі, одне сліпе, а друге зряче, знову почали крутитися в орбіті, і з рота понеслися відчайні зойки:

— Убивають! — горлав він, аж усе птаство, що сиділо на деревах, стовпах, і парканах, і стріхах, і під стріхами злякано познімалося в небо і тривожно зацвірінькало, загелгало, закрякало й заверещало. — Ой, убивають! Людоньки, серед білого дня розбій!..

Тоді пан Стефан Пилиповський скочив на коня, а з ним четверо слуг, і за мить ока вони оббили пиляку довкола візника Юхима аж так, що той потонув у хмарі, і пилюка забила йому в рота й носа, в сліпе і в зряче око, через що він замовк і почав чхати не менш потужно, як кричав, викидаючи з себе ту куряву. І тільки тоді зміг розказати панові Стефану та його людям про свою біду. І пан Стефан Пилиповський не гаяв часу, а ввігнав остроги в кінські боки, і добігли вони до ліска саме на ту пору, коли пан Богдан Стрибиль зі своїми супровідниками дожлуктали все пиво, хіба що на дні ледь-ледь бовталосся, і схотіли злізти з воза, а що були більше круглі, як пласкі, то покотилися з того воза, як хто вмів, а більше, як грушки чи яблука, коли яблуню трусять; впали кожен на спину, розкинувши руки й ноги і повиставлявши велетенські животи, ніби готувалися народити для цього світу по чортяці, а з їхніх розтулених пащек щось гарчало, туркало, фуркало, пухкало, хрипіло, булькотіло, кrekотіло,

сипіло й шипіло. І, може, вони своїх чортяк у тому ліску щасливо б понароджували, коли б не приспів пан Пилиповський із людьми і не почали їх тусати й шмагати канчуками. Кожен із людей пана Богдана Стрибиля та й сам пан Богдан, коли їх різали канчуком, підскакував над землею, на мить над нею провисав і горлав: “Ой-йой-йой!” — але не прокидався, відтак з гухом падав, ніби лантух, і видавав рипливого звука, після якого все тонуло в нестерпучому смороді; коли ж той сопух трохи розвіявся, пан Пилиповський наказав порозбирати їх з одежі, позабирати їхню зброю, бо більше нічого не мали, поклав усе те на воза і відїхав, покинувши на радість комарам три роздуті, білотілі і чорнолиці (від бруду й засмаги) барила, які так і не переставали хропти та свистіти носами.

Пан Іван Станишівський, почувши цю історію, звісно, не так прикрашену, як це дозволив тут собі я, почухмарив пером поза вухом і сказав:

— Хай пан писар запише цю історію коротко, боюся-бо: завтра постане переді мною зі скаргою пан Богдан Стрибиль.

— Женіть його, пане мій, з-перед очей, як збійцю й напасника, — спокійно сказав пан Стефан Пилиповський. — Або ще ліпше за збій накажіте посадити його в хурдигу, бо напад його злодійський.

— Було б не зле, — сказав, почухуючи пером позавуш пан житомирський підстароста. — Але боюся, що доведеться посадити в хурдигу вас обох.

— А мене за що? — обурено виїукнув пан Стефан Пилиповський. — За те, що вліпив йому кілька разів за моє ж пиво?

— Про те, що ви їм удіяли, я завтра довідаюся, пане Стефане. Завтра чи позавтра, коли вже той пан Стрибиль очуняє.

— Але я наполягаю на записі в книгу справ, — мовив урочисто пан Стефан Пилиповський.

— Ваше право, — мовив коротко пан житомирський підс-

тароста.

РОЗДІЛ II

Наступного дня, коли Юстина рушила до церкви (ходила туди щодня), а я до замку, наздогнав її і сказав, намагаючись вигнути груди колесом й освітити її соколиним зором:

— Доброго ранку, Юстино, чого це ти така горда, що й не глянеш на мене?

— Іди своєю дорогою і не руш мене! — сказала зимно вона.

— А може, нам по дорозі? — півнякувато спитав і аж самому стало гидко: який тонкий у мене голос!

— Не по дорозі нам і не приставай! — сказала вона, не дивлячись на мене і швидко йдучи, ніби і я не міг іти швидше.

— Чи ж не бачиш, що подобається мені, Юстино, — сказав я, вже й не так по-соколиному дивлячись. — Хочеш, прийду до тебе ввечері в садок, розмовимося.

— Відчепись! — скрикнула вона, вже майже біжучи. Я теж пришвидшив ходу, і ми бігли.

— Може, когось маєш, Юстино, — сказав, — чи вже заручилася, скажи — і відстану.

Тоді вона раптом стала, аж мало не наскочив на неї, і подивилася дивними, гейби мертвими очима. — Маю жениха, — сказала крижаним тоном. — Христа! Йому й служу й чистоту свою бережу, він і душу, й тіло моє стереже від усякої скверни. А ти, псе шолудивий, мене не чіпай і не турбуй!

Здалося, що не вона сказала ті слова, а гримнули вони з неба, як у грозу, з тієї єдиної хмарки, що застигла між безмірної синяви, і з тієї хмарки линув дощ, ніби з цебра, але падав і обливав тільки мене, задубілого серед вулиці, а від мене, маючи одежами, тікала дівчина, так і не обернувшись

ні разу, і, ясна річ, дощ її не мочив і не обливав. І все в мені струснулося від отого “шолудивого пса”, бо не пес я був і не шолудивий, бо не вчинив і не сказав їй нічого лихого, бо міг би відійти від неї й без таких грубощів, бо на ті грубощі я не заслужив. І тут у душі моїй заграла густо струна, ота дивна струна, що напнута у грудях усіх моїх родичів, дивна струна й музика, що ім'я їй ураза й заклятість, і коли це стається, принаймні в мене, весь насталоюсь, ніби в крицю вбираюся, і всі віконечка в мені вмить заплескуються, і я ніби димом наповнююся — тоді не можна мене чіпати, бо несамовитий стаю. Отаким глухо зачиненим на всі замки й засуви, запечатаним у залізну скриню чи в риштунки, — пішов я до замку, відчуваючи, що дим їсть у мені серце, легені й усе нутро, і я стаю сухий і порожній, наче мідний дзбан.

— Е, Юстино, — сказав я, а може, губи, що липли мені до вуха, принаймні голос той був жіночий, — чому образила мене в моїй любові до тебе? Навіщо запалюєш у мені цей чорний вогонь? Бійся, Юстино, бо я й сам починаю себе боятися!

При цьому відчув холодний спокій, який буває гарячіший розпаленого багаття, а ще відчув, що розпалився понікуди, і, може, через те Юстина, яка бігла вулицею, почала вимиватися зі своєї одежі: спершу зметнулася й полетіла прозора тканка, потому корсетка, ще потому спідниця — все те повільно летіло, коливаючись у повітрі; бігла вона в самій сорочці, а за мент зникла й сорочка, ніби розтала на ній, і бігла вона гола. І то було видовище, хай, може, й уявне, від якого затрепетала в мені кожна жилочка, бо гарна дівчина була в одежі, а ще гарніша — без одежі. І ще одне дивне побачив: всі оті порожні двори обабіч вулиці ожили, і в них з'явилися чоловіки й жінки. И позавмирили біля воріт, нерушно на все те дивлячись, а найближчою до мене виявилася Домна Жданова Щенявська, яка, маленька буди, не сягала верху паркана, а всунула кругле личко у круглий виріз у хвір-

тці, і те кругле обличчя до мене радісно заусміхалося, засвітилося і запроменілося. А діти пострибали на паркани, як галченята, і я, йдучи на службу до замку, мав пройти повз усі ті устромлені в мене очі, ніби були то не погляди, а ощепи і списи, і всі ті очі із мене виказно глузували, через що і вдавали, за винятком Жданихи Щенявської, таку незворушність і так неприродно у своїх дворах позавмирили. І я пішов поміж ті паркани, маюючись, задерши голову і схиливши її трохи вліворуч, і стукав подошовками по пилюці, ніби по мармурових плитах у палаці, і приспустив, як півень, повіки, крізь ті вузькі прорізи самовпевнено, навіть зневажливо позираючи на тих людей, а переді мною на віддалі все ще бігла Юстина, але вже одягнена, як звичайно, і крайка-тканка маяла в неї за спиною. Я ж ішов, розвернувши колесом груди, м'язи й плоть видимо набубнявіли, ноги вдавали, що грали, як у баского коня, ніздрі роздималися: і мені стало зовсім байдуже, що всі оті мертві за парканами і розсміяне в круглому отворі обличчя не відривають від мене поглядів, що ті, мертві, чавлять собі на вустах усмішки, — нехай буду в їхніх очах смішний, а таки не дамся. А таки не дамся ані тій дівці легко мене подолати, ані цим людям мене осмішити — хай їм колька в бік, а я таки не дамсь!

ІНТЕРМЕДІЯ ДРУГА. ЗАПИС В АКТАХ ЖИТОМИРСЬКОГО УРЯДУ

Мій пан, у якого вірно служу, Іван Станишівський, підстароста житомирський, ніби у воду дивився, бо цього-таки дня перед ним постав пан Богдан Стрибиль, у якого обличчя було й справді чорне, як я і уявляв, але не від куряви, а від синців, і заявив скаргу для впису до книг справ замку житомирського на пана Стефана Пилиповського про те, що він, року 1582, не дбаючи на суворість права посполитого, коли пан Богдан дорогою додому зі своїми людьми підвечіркував у гайку, напав

на нього із озброєними слугами, порушивши тяжко честь його шляхетську, пана Стрибиля, не тільки його побив і супровідних (супровідні стояли побіч пана Богдана: в одного затекло око, а в другого ніс якось дивно скривився, всі також були чорнолиці), забравши коней і все, що вони везли, а везли вони скриньку батька пана Стрибиля, в якій було грошей дві тисячі золотих польських, їх батько дав пану Стрибилю на найняття фур і купівлю потрібних для будови дому його, пана Богдана, речей та лісу, вапна, цегли, каменю та іншого; роздягли їх збійники догола, били канчуками й палицями і такими покинули в тому ліску, через що, зважаючи на уражену честь, тільки вночі дісталися додому. Пан Пилиповський, мовив пан Богдан Стрибиль, звинуватив його, ніби він напав на його візника Юхима, котрий віз пиво й інших речей немало; він же, пан Стрибиль, також віз бочку пива, яку купив у Коростишеві, на що у нього є свідки, зокрема шинкар коростишівський Семен Бовкало, в нього пиво й купував. І пиво пили вони в гайку своє власне, а не крадене у пана Пилиповського, через що він, пан Богдай, хоче занести скаргу й повідання своє у записні книги справ, а до того дописати про нанесені йому і його людям синці, через що готовий і він, і його люди тут роздягтися.

Пан Богдан Стрибиль роздягся перший, і ми всі: пан підстароста, пан писар і всі наявні писарчуки — охнули: був пан Богдан дивно розписаний синцями якось так, що тіло було покрите темними смугами, ніби бочка в обручах, і сам він, маючи немале черево з цією прикрасою вельми подобав на барило; можливо, щоб виглядало саме так, пан Стефан Пилиповський і подбав його розписати, тільки на барило набивається три обручі: вгорі, посередині та внизу, а пан Богдан Стрибиль мав їх написаних чи вичавлених п'ять, хоч у який спосіб це вчинено, ніхто ні з нас, ні з потерпілих не зміг розказати — і в людей пана Стрибиля були на тілі вичавлені такі ж обручі. Пан підстароста Іван Станишівський цим чу-

дом так зацікавився, що вперше, відколи я тут служу, звівся зі свого високого різьбленого стільця і пішов подивитися на ті смуги, навіть торкнувся однієї пальцем, похитав головою і рушив на своє місце.

— Гадаю, пане підстаросто, той бузув'ір нам їх випік, накладаючи на нас розпечені справжні обручі.

— І ви нічого при цьому не чули? — здивовано спитав пан підстароста.

Скаржник, пан Богдан Стрибиль, моргнув каправими очима, під якими висіло по великому синьому мішку, і сповістив цілком, як на мене, безстороннім голосом:

— У глибокому сні пробували, ваша милосте! Але пиво пили своє власне, куплене з тієї згаданої суми мого батька в дві тисячі золотих польських, яку везли для найняття фур і купівлі потрібних для будівлі речей.

— Отже, в скриньці вже не було дві тисячі? — спитав пан Іван Станишівський.

— Було, вийнявши ціну бочки пива, — незворушно сказав пан Стрибиль. — А тієї бочки, що її вкрадено у візника Юхима, ми і в очі не бачили, та й забагато було б для нас випити дві бочки пива.

— Чому ж вони саме на вас напастували? — спитав пан підстароста.

Бо ми з паном Пилиповським у споконвічній ворожнечі, — мовив пан Богдан. — З діда й прадіда. І коли б я зустрів ту кляту бочку і того клятого Юхима... — пан Стрибиль раптом підморгнув нам каправим очком, під яким висів синій капшук. — Але цього не записуй! — наказав він мені.

Я слухняно це місце викреслив у чорновому записі, а потім не переписував у чистовий: в книги записується тільки те, чого бажають скаржники.

Я не міг, при своїй вдачі, не доуявити, як добивалися додому оці голі й посмуговані, ніби на них обручі набито, люди. Це вони вчинили вночі, отож ніхто того не бачив, ніхто не

знав, ніхто підтвердити не може, а шкода, бо картина мала бути виразна: в глухій темряві, а може, розрідженій місячним чи зірковим світлом, ідуть на чотирьох дивні пасматі істоти, сторожко повертаючи туди й сюди головами, і чи то хрюкають, чи то стиха щось поміж себе балакають. Мабуть, цю картину уявили й мої приятелі писарчуки, Онисим, Онисифор та Олександр, бачачи цих посмугованих людей тут, в уряді, у кутку покою пирхали, сопіли, вибалушуючи очі, червоніли на виду й ледве стримувалися, щоб не розреготатися, — смішкуні були всі троє. Мені ж цих людей було трохи й жаль, коли стояли в уряді голі й посмуговані, але я не був певний, що оповіли вони правду: хто його розбере, де тут правду мовлять: чи пан Пилиповський, чи пан Стрибиль?

Отож ми вчинили належного запису до книг справ замку житомирського і всі залишилися в переконанні (принаймні я, певною мірою, та й писарчуки мені потім призналися), що найімовірніше пан Богдан Стрибиль із супровідними потрапили в лиху оказію і постраждали через непорозуміння. Але цього ж таки дня нам випало засумніватися глибше: пан Стрибиль став перед паном підстаростою вранці, а після обіду з'явився в уряд пан Карпо Манцевич, син вїйта горецького Томила Манцевича, обтяжливо жалуючи й оповідаючи на пана Богдана Стрибиля, що в цьому-таки році, в червні, сьомого дня, в середу, не дбаючи про суворість права посполитого і наповнившись сваволі, пан Богдан наслав гвалтом слугу свого Андрія Барана, а при ньому отамана свого булгаківського Івана Довжка і Марка Федотовича, також слугу, а з ними численних слуг, бояр, підданих, стрільців булгаківських і помічників їхніх, імена котрих не відомі скажнику, а відомі хіба панові Богдану Стрибилю, на власний ґрунт їхніх милостей панів Олександра та Матвія Тодоровичів Тиш-Биківських, на маєтки їхні Осецьке та Гордолевське, які лежать у повіті Київському, і тут забрали скриньку, в якій було грошей дві тисячі золотих польських, її мав при собі пан

Карпо для найму фур, щоб возити попіл, та на інші будні потреби, забрали напасники й реєстри, в яких уписано, що пан Карпо роздав будникам грошей, і завезли з собою. При цьому двох будників, Бартка Мазура і Дениса Скиликія, побили, змордувавши, зв'язали і повели з собою, і не відати, де поділи, бо про них і досі жодної звістки. Розбили й комору панську, де забрали речі стравні: м'ясо, борошно, горох, пшоно, крупи та сіль — на тридцять кіп грошей литовських, забрали сокир будницьких п'ятдесят, а чого не взяли, попалили. Спалили також насипаних і зачинених п'ять скринь попелу — було того попелу на вісімдесят лаштів⁴, а шосту скриню готового попелу розкидали (було там шістнадцять лаштів попелу), розметали також попіл на вогнищах на двадцять вісім лаштів, будників розігнали, а вогнища зруйнували. Напали також і на інших будників у лісі, побили, забрали кожухи, і сирм'яги, і гроші з калитами, навіть шапки поздирали, особливо при цьому побивши Криштофа Мазура, Лаврика, Сенька Рябужку, Гаврила Почекайла, Івана Збрика, Михна Збрика, Кондрата, Шалька,

Олехна, Микиту-бондаря, Ониська-бондаря, Кашпера-бондаря — оцих будників та бондарів вищепойменованих у будах та лісах побито й подрано, інших же будників геть розігнано.

Тож просив пан Карпо, войтович, іменем батька свого, щоб пан возний та уряд оглянули те гвалтовне наслання й попалення попелу в будах і скринях, побиття й мордування будників та бондарів, на що й визначено возного з уряду, пана Михайла Спиридоновича-Виговського, який мав виїхати в описані місця завтра вранці.

Записуючи все це, я подумав мимохоть: така ціна моєї жалості до тих нечестивців, пана Богдана Стрибиля й супровідних, а ними й були згадані Андрій Баран, Іван Довжок та Марко Федотович, саме ті, які й чинили гвалтовний

⁴ Лашт — міра сипучих.

напад на будників. Пан Богдан при тому ніби присутній не був; можливо, саме в цей час він і заїжджав до Коростишева купити там бочку пива. До речі, щодо тієї другої бочки пива, вкраденої у візника Юхима, підданого пана Стефана Пилиповського, — її розшукав, скажу, забігаючи наперед, возний пан Михайло Спиридонович-Виговський біля буд. Ті будники, що повтікали, розповіли, що пивом тим бенкетували напасники їхні, очевидно, без трьох вищеназваних, бо ті набенкетувалися разом зі своїм паном в описаному ліску.

І вдруте я уявив собі чотирьох голих, посмугованих випеченими таврами чи бозна-як, які, будши допряма п'яні, все-таки здобулися на глузд, що їм варто дістатися додому саме вночі, отож ішли у кромішній темряві не на двох, а на чотирьох, і сопіли, і похрюкували, і, здається, не було місяця на небі, ані зір, і вони один одного тоді й не бачили, отож і похрюкували, аби в кромішній тьмі не загубитися, бо разом ще потрапили б у домівки, а поодинці вже напевне ні. І набрякали в них під очима сині мішки, і ковтали вони куряву, яку збивали руками й ногами, і сидів у кожного на хребті біс, народжений, якщо вірити моему дядьку Кипріяну, їхніми ж учинками й думками, і помахували ті біси мусянжовими батіжками, а може, від ударів тих батіжків і поробились у них на тілах оті темні смуги, а зовсім не через те, що віковичний ворог їхній, пан Стефан Пилиповський, нібито розпалював на вогні обручі і накладав на них, сплячих. Як було воно насправді, тайна то є, в таємниці вона й залишилася; ми ж, писарі гродські, записаних справ, як я вже казав, не судимо, а тільки нотуємо самі скарги.

РОЗДІЛ III

Цілий день боліли мені Юстинині слова, що батожили мене куди дошкульніше, ніж це робили люди пана Стефана пану Богдану та його людям, бо ті дістали їх непритомними будши, я ж дістав, будши наладнаний мирно й любовно. Особливо докучав отой “шолудивий пес”, яким дівчина мене обізвала. І, може, нерозумно було, а почав міркувати так: вчора бачив псів, які злучалися, їх-таки бачила і Юстина, але не тоді, коли злучалися, а коли бігли одне за одним; коли ж злучалися, вона була повернута спиною – скажу, до речі, отой пес, що радісно оскалював зуби, осідлюючи псицю, і справді був шолудивий. Отже, Юстина в якийсь спосіб поєднала мене із тим псом, а себе із псицею, і, може, той, що грався з нами (хто то був, дізнаюся значно пізніше), прикладав слиняві вуста не тільки до мого вуха, але і до її, щось подібне їй проказуючи. Отже, думав я, Юстина відчула до мене відразу саме тому, що трапилися нам дорогою ті пси, а може, злякалася отих мокрих губ, що шепотіли їй сороміцьке, і подумала, що моя любов до неї нечестива й нечиста і що керує нею нечистий, той, що грається нами, і тут вона, здається, не помилилася. Коли так, мушу конче піти порадитися до дядька Кипріяна й попрохати відігнати від себе та Юстини отого біса, а Юстину щоб він до мене любасно наладнав, адже про нього, дядька мого, розійшлася слава, що в любовних справах він пособляє і тут ліпшого нема. Колись дядько мені сказав:

— Чиню тим добродійство, не зло, бо в любасних справах не все буває просто: чи хлопець занадто несміливий, чи надто вередлива дівчина. Хай не мучать одне одного, а сходяться і еднаються. Бог-бо велів людям плодитися і множитися.

Отже, дядько міг тут мені допомогти, і я конечно вирішив:

як тільки відпустить нас, писарчуків, додому писар, піду до нього й попрошу допомоги — самому мені цього вузла, здається, не розрубати.

Я не йшов до дядька Кипріяна, а плентався, і моє єство було заросле полином, що гірко пахтів і гірко відкладався на вустах смаком своїм. А ще відчував я себе шолудивим псом із печальними очима і забитим між ноги хвостом, який не має в світі цьому прихистку, а йде тільки тому, що йому, голодному й покинутому всіма, набридло лежати в куряві чи стояти перед чужими людьми й вимолювати подачку. Світ мене не радував і не веселив: якесь усе навколо запилене, напівумерле, охляле: і листя, і стежка, і трава; навіть вода у річці, біля якої прошкував, не виглядала зманливо й весело, а також була покрита пилом, листям, порохом цвіту, що надто швидко цього року перецвів.

Дядька я побачив у річці, він вилапував у прибережних корчах рибу, хитон його з мішковини був мокрий, вуса мокрі і звисали ніби мертві вужі, і торба з рибою, що бовталася коло шиї, мокра.

— Ов! — сказав він, побачивши мене. — Чого такий сірий і кислий?

— Бо сіро й кисло на душі в мене, дядьку, — приречено мовив я.

Дядько вибрів із річки, з нього дзюрком стікала вода. Риба в торбині була жива й борсалася, через що торба під шиєю дивно в нього ворушилася.

— Чи ж сум світовий пригнітив тебе, юначе? — спитав Кипріян, сідаючи на берега так, що ноги спустилися з кручі. — Пригніжджуйся, поговоримо.

Але я не хотів “пригніжджуватися”, а стояв. Стояв, бо якось тіло в мене не згиналося, задубіле й поросле полином. І не волосся в мене росло на голові, а чорнобиль, і не слину я вряди-годи випльовував (чомусь сьогодні текло її забагато), а полиновий тлін.

— Що таке біс, дядьку? — спитав я, хоч колись ми з ним про це вже трохи й говорили. — І чи маєш ти з цим поріддям до діла?

Чи допекли тобі? — спокійно спитав Кипріян.

— Тяжко допекли, — зітхнув я. — Світ немилий! Не знаю, що воно було, а стояло побіч і шепотіло до вуха.

— А ти його проганяв? — спитав дядько якось аж забайдужно.

— Не проганяв, — зізнався печально, слухаючи, як шарудить у мене на голові печальне зілля. Шарудить, і згинається, і висипає із суцвіть насіння, хоч тепер ще пора цвітіння, не плодів. І те насіння сиплеться мені в мозок і відразу ж пророста. — А як можна прогнати?

— По-всякому люди чинять, — сказав дядько Кипріян, знімаючи із шиї торбу з рибою і кладучи її на траву, та торба почала ворухитись уже в траві, вигинаючись і стріпуючись. — Одні закликають: “Згинь та пропади!”, — інші хрестяться, а розумні чинять не те, що він нашіптує, а навпаки. Тоді, кажуть, зника...

— Але що таке біс, дядьку? — з відчаєм спитав удруге я.

І тут Кипріян розказав мені те, що колись почав тільки говорити, було це ще до початку цієї повісті, але не договорив. Людина, сказав він, це не те саме, що собака (я здригнувся при цьому: “Знову собака!” — подумав), чи кіт, чи худобина, чи звір: це істота двоєстовна: з тіла і з душі складена. Тіло її живе за тими ж законами, що за ними живуть і тварини, і звірі, і птахи, і кожна комашина в світі, а душа в людини лама і багатолика, з добродійних і лиходійних начал складена. Отож через помисли, чуття, бажання, потяги, пристрасті вона ламається на частки, і ті частки набувають кшталту невидимих еств, котрі живуть у людині, як у посудині, а часом із неї виходять. Що значить лихий учинок? Це створення біса чи ж бо чорного янгола, який виходить із людини. Що значить добрий учинок? Це створення світлого янгола, який також

виходить із людини у світ.

— Коли людина мститься, — сказав дядько Кипріян, — з неї виходить біс помсти, коли людина ненавидить, з неї виходить біс ненависті, коли людина вбиває, з неї виходить біс смерті. І навпаки: коли людина жалує бідного, з неї виходить янгол співчуття, коли людина зичить іншому добра й допомагає йому, з неї виходить янгол доброти, коли людина любить, з неї виходить янгол любові. Що ж таке любов двох істот? Це з'єднання в душі янголів любові. Що таке ворожнеча для людини? Це з'єднання в душі двох бісів ненависті.

— Отак людина живе, — спокійно й трохи печально повів мені дядько Кипріян, — і проздовж життя душа її безконечну кількість разів ламається, а коли людина вмирає, це значить, що душа її доламалася до решти і вже не може плодити ані чорних, ані світлих янголів. Через це й кажемо: є світ невидимий, творений нами, і світ видимий. Світ видимий, творений нами, — це міста, села, будівлі, речі, одежа, приладдя й знаряддя, зброя й начиння — все нами зроблене, воно живе в часі часом довше людини, але, як і вона, приречене на загин. Світ же невидимий — це наші вчинки, дії, думки, помисли, добродійність і лиходійність, які існують у вічному запереченні, змаганні й боротьбі, з чого й витворюється вода життя, чи інакше сік життя, енергія; в одній людині бере гору лихе, в іншій добре, але немає людини тільки лихої чи тільки доброї; тільки добрий — не живе, а тільки лихий — гине. Отож, чим довше живе людство, тим більше чорних та світлих янголів вони творять, і всі вони вічні, бо чиняться із душ, які ламаються в часі. А всі складають велетенське розсічене коло, яке разом спілітають, і коли воно замкнеться, тоді й настане кінець світу, чи апокаліпсис. Тобто по краях того незімкненого кола збирається з одного боку потуга темного, а з другого — світлого, які, з'єднавшись, самозруйнуються.

— А тепер, — сказав дядько, — ходімо зваримо цю рибу, бо

я ще сьогодні й не їв.

І коли варилась у казанку над вогнем риба, я розповів дядькові Кипріяну про своє кохання й про те, як тяжко образила мене Юстина, назвавши шолудивим псом.

— Подобаються тобі норовливі дівчата? — спитав дядько.

— Покохавши, не знав її норову, — сказав я.

— Оце і зле, ліпше б спершу її пізнав.

І він мені знову багатослівно розповів, що люди парують-ся за різними ознаками: одних зводять батьки, інші пізнаються самі, в одних інтерес майновий, в інших чуттєвий, на спалашній пристрасті збудований, а мало хто усвідомлює, що й тут треба зважати на промисел Божий, бо те, що Єва була вчинена з ребра Адамового, не треба розуміти буквально, в цій формулі закладено одну із таїн цього світу, що її іменують *symbola*, тобто це одна із тайнотворених фігур, притч і подоби-зн. Отже, кожен чоловік у цьому світі це Адам, розділений на часточки, а кожна жінка — Єва; відповідно кожен чоловік має створену для нього Богом пару, яку йому треба знайти, а парі відповідно підібратися, коли вони хочуть щасливо й погідно жити. Люди ж легковажать цей закон, сказав Кипріян, через що чоловік і жінка не в любові зчаста пробувають, а у війні, тобто ненависті, і з'єднання їхнє — не шукання погідного, а змагання ворогів, відтак любов часом уподібнюється до смерті.

Сказавши таке, Кипріян нахилився над казанком і по-нюхав.

— Блаженно пахне! — сказав і приплющився солодко.

— Радиш покинути мені її й не домагатися? — спитав я.

— Воля твоя, — мовив Кипріян. — Коли сказала, що має жениха Христа, це значить, що лопи чи ченці збаламутили бідашці голову і вона готується До чернечого стану.

— Вона молода і вродлива! — вигукнув я.

— Але душа в ній може виявитися напівмертва, — сказав спокійно Кипріян.

Узяв ложку, зачерпнув юшки й посмакував, знову приплющивши очі.

— Чудово! — сказав, сласно прицмокнувши. — Найбільший смак, юначе, у простих стравах, але при умові, що людина голодна.

І він легковажно мені підморгнув.

— Коли вже так та дівця впала в око, — мовив серйозно, — спробуй здобути її своїми способами, юначими. Дівчатам годиться покомизитися й поламатися, така їхня природа. А коли твоїх здатностей не стане і не розчаруєшся, знову прийди: учиню так, що сама шукатиме твоєї любові й багатиме тебе більше, аніж ти її. Одне тільки, аби ченці й попи, що туманять їй голову, не зморочили і її душі.

— Чи ж є у святому чернецтві щось лихе? — спитав я зчудовано. — І ти сам чи не живеш, як чернець?

— Звісно, — коротко сказав дядько, назагал він любив висловлюватися велемовно. — Вони супроти природи людської чинять, а це значить проти волі Божої. Я ж у природі живу.

— Але ж вони на волю Божу найбільше уповають?

— Бог пустив людину в світ для творення, а не для порожнювання і не для самогубства, — сказав Кипріян. — Колос, куколем битий, — без зерна, і мертвий є. До речі, чернеча шапка так і зветься: кукіль, чи ж даремно? Отож кажу тобі; не вправишся, приходь, уважатиму за доброчинне діло врятувати для світу овечку ту.

Він знову нюхнув юшку, і його обличчя розпливлося.

— Готове! — сказав. — Хапай ложку, юначе, й присувайся. Дай, Боже, на роботящого і ледачого, лихого й доброго, святого і грішного. Амінь!

Зняв казанка із вогню й поставив на землі. Юшка парувала, почали западати сутінки, і та пара й дим ніби вливались у них. І тут вдарив зовсім неподалік соловей, зайшовся ляскотом, а я завмер, прислухаючись. І здалося мені, що голос того солов'я був сердитий і нагадував голоса Юстининового тоді, ко-

ли вона обурено відкинулася від мене й назвала мене шолудивим псом. І знову спалахнула в мені ураза й образа, і густо заграла струна, ота дивна, напнута у грудях, струна і музика, що ім'я їй заклятість.

Ми їли мовчки в сутінках, що затоплювали нас, і я думав: де знайти силу й принадність, щоб відчарувати дівчину, яка так зачарувала мене, — була ніби голка, всаджена в серце, і входила в мене все глибше й глибше, і там, у серці, почала та голка випускати чорні корінці, які в'їдались у плоть і смоктали мені кров. Не відчував смаку юшки, їв для годиться, а дядько Кипріян юшкою смакував, сопив, чвакав, сьорбав, охав, голосно ковтав. А соловей побіч не вгавав, бив трелями по голові, по очах, по обличчі, ніби дрочив і повторював: “А ти, псе шолудивий, мене не чіпай і не турбуй!” — і сутінок почав помалу вливатись у мене, як дим і пара, наповнював, і я ставав у ньому сірий та драглистий. І любя-туга стисла серце, адже був певний, що моя Єва — таки Юстина, що з мого ребра учинена вона й для мене. Її віднайшов, саме з нею мав поєднатись у парі, але чому так насміхається з мене й чому так ридає соловей?

РОЗДІЛ IV

Вночі мені приснилося, що наймаю музик, аби звістити сусідам, пожилцям тієї вулиці, яка йшла вгору до замку, котрі вже побачили мої зальоти до Юстини: кохаю Юстину, кохаю і ще раз кохаю. Тому вдягнув на голову вінка й рушив неквапно, гордо зводячи голову. Переді мною ступав скрипаль, награвачи, ззаду тупали цимбалісти, за ними фуяристи, інші тримали ввігнуті корнети, ще інші всілякі пищала — і музика ота заливалася, грала, і я ступав їй у такт, а один із музик раптом голосно заспівав про Юстину, а коли закінчив,

пісню підхопили інші. Співали вони про квіти, занесені із Влохів, і про квіти наші, котрі ростуть у наших садках, з яких я бажаю сплести вінка для Юстини, щоб вона вдягла його для мене, і щоб музики заграли й заспівали до льотного падвану, щоб збуджували вони ладні струни, щоб на ту музику зібралися дівчата з нашої вулиці і легко, і зграбно, і премило затанцювали. Я йшов вулицею у тому вінку, а біля хвірток стояли з мертвими обличчями всі пожилці нашої вулиці, і жоден із них не усміхнувся, хіба обличчя одне, всунуте у круглий отвір, вирізаний в дошках, — оце сміялося й ніби підспівувало, бо жоден інший не підхопив пісні, не плеснув пальцями, не підняв граційно подола і не притупнув ногою. Навіть діти, що обсіли паркани, були ніби неживі шматяні ляльки, в яких замість очей — гудзики, а ротів та носів не було зовсім. І мені стало не весело, а сумтно, не радісно, а печально, бо здалося, що квіти на моєму вінку зів'яли, адже дім, у якому жила Юстина, зачинений, затарасований, замкнутий, і в дворі, й біля воріт не було там ані душі. Тоді я став біля глухих воріт і заспівав уже сам під музику, яку витинали мої музики:

Чого ти, серце, з мислею блудиш,
Чи би-сь не знало, кого ти любиш?
Я тоє знаю, що тобі мило,
Тоє ж бо мене вельми сушило.
Знають і люди, бісу їх долі,
Як би-х не люблять люди ніколи.
Якії дива, що хто мил кому,
Собі я люблю, не кому інному...

Але моя пісня позвучала в порожнечі і разом із музикою пропала, бо не відчинилися двері, і не вийшли з них батьки дівчини з привітними всмішками, і не вийшла сама Юстина, щоб прийняти від мене сплетеного із свіжих квітів вінка.

Тоді приступив до мене біс, узяв соломину, проткнув мені нею груди й почав надувати мене, наче пухиря, і я все більше й більше роздимався, і вже не лежав на ліжку, і не стояв перед глухими ворітьми з музиками, а коливався пухирем, зачіпленим за нитку, і в мене замість очей були пришиті гудзики, а рота й носа не було зовсім, а до ворочка кульки прив'язано шолудивого собачого хвоста, а той із соломиною в роті (чи й та) розщепив її на кінці, вмочив у кухлика, якого тримав у руці, і почав видувати бульбашки, які заповнили всю кімнату, пливли, підіймалися, криво відбиваючи в собі вікна й речі покою, а тоді безшумно лускали, і серед них один лише я не лускав.

Тоді біс, чи бісиця (хто його там розбере), вклав соломинку в горнятко, обтер вуста і сказав голосом Домни Жданихи Щенявської:

— Знаєш, чому жінку звать посудиною диявола? Бо всі пристрасті цього світу через неї, бо всі злодійства цього світу — через неї, бо вона не живе, коли не колотиться, бо не шукає доброго, милого й любого, а такого, щоб її мнув, чавив і присилював. Отож, коли так запалився, послухай моєї ради: будь сміливий і не зважай на її примхи, прийди, скрути її у жмут і викажи свою силу — тоді вона, як псиця, за тобою побіжить, і не знатимеш, як від неї відкараскатися.

І я зовсім забув науку дядька Кипріяна, що біси — це наші лихі думки та вчинки, і вже надувся більше, як треба було, і от-от готовий був розірватися, як оті бульбашки, що їх випускав біс, але не розірвався, бо прокинувся із того лихого сну, і мені важко стало піднести голову від подушки, боліла мені й розламувалася.

Ледве вдягся, коли хтось знадвору застукав, і я побачив перед собою трьох моїх приятелів-писарчуків, які стояли в ряд і усміхались однаковою всмішкою.

— Твоя колючка пішла до річки по воду, — сказав той із них, що стояв ліворуч, звали його Онисим. — Давай схопимо

її і втягнемо в твій дім.

— І умикнемо, — сказав середній із ряду, Онисифор.

— Або прилякаємо її, хі-хі, тоді вона не викидатиме своїх коників, — сказав той, що стояв праворуч, звався він Олександром.

Я був ще досі зі сну, і в моїй голові бриніли слова, сказані бісом, а ще до того притулилися до вуха мокрі вуста і зашепотіли:

— Докажи, що ти лицар, украдь її, умикни, тоді вона сама за тебе попроситься!

І все це разом і склало отой одур, яким я став тоді надутий, і ми прискочили до воріт та хвіртки — мої приятелі залишались у дворі, а я мав вискочити, хапнути її і втягти у хвіртку, тоді мої приятелі мали накинути їй на голову міха, перед цим запхнувши рота, і ми б разом потягли її у мій дім, а тоді б оголосили на вулиці про свою покражу. Давній же звичай велить дівчині, коли вона умикана була, підкоритися долі і вийти за того, хто її вкрав, щоб уникнути неслави, інакше ніхто її не візьме. Саме тому я на той учинок згодився так швидко, а ще був підстьобнутий сном й укладеними мені до вуха словами із мокрих вуст — ось що зветься “одур голову бере”.

Ми стояли за ворітьми й трусилися з нетерплячки, а може, це лише я трусився, а мої приятелі-писарчуки зі сміху, а знизу від річки із повними відрами піднімалася найкраща з кращик, яких я знав, граційно вигнувшись і сяючи ясним і прегарним обличчям. Коли ж наблизилася, я вискочив із хвіртки, схопив її і потяг до свого двору. Тоді вона заверещала несамовито й почала бити мене в обличчя, плюючи на мене, при тому опиралася так гаряче й потужно, що я не посилив її і не зміг утягти до двору. Сусіди почули той лемент, вискочили із домів своїх, а я ганебно втік, ще й дістав доброго стусана поза плечі, бо хоч усі знали про обряд умикання, добрий він тоді, коли здійснити його вдається. Мої ж приятелі-

писарчуки, всі троє, лежали серед двору й перекочувалися, душачись од реготу, і лица мали покорчені, ніби трясця їх била, очі засльозені і ледве не тріснули від того сміху. Я ж ішов через двір, удруге оганьблений, більше того, обпльований і то по-справжньому, зрештою, й гукала вона тоді, коли тяг її: “Пес! Пес шолудивий!” — отож я і йшов, переповнений по вінця печаллю, понікуди запаморочений, і хоч за мій учинок ніхто мені нічого не міг зробити, був він у звичаєвім праві, але ганьби набрався — де б то, дівки не подужав! — і тепер хто зна, як від того обібратися.

— Ну й юнак! — сказав у мене за спиною котрий із приятелів.

Тоді я по-справжньому розлютився, схопив палицю й кинувся вже на своїх приятелів-скусителів, але вони ніби крізь дошки пройшли — в минуті в дворі їх не стало, тільки лунали за парканом їхні сміхи та хахи.

Але що б не відбувалось у приватному житті, на службу йти треба, тож я обхлюпав із діжки під ринвою розпалене і обпльоване Юстиною лице, впорядкував одежу, зачесав п'ятірнею чуба, вийшов на вулицю і рушив нею із закам'янілим обличчям, зовсім не зважаючи на глумливо розсвічені обличчя за парканами і на свист, яким супроводили мене хлопчаки, котрі, ніби галчата, пообсідали паркани і позакладали в роти брудні пальці.

ІНТЕРМЕДІЯ ТРЕТЯ.

ЗАПИС В АКТАХ ЖИТОМИРСЬКОГО УРЯДУ

Цього разу я ледве не запізнився на службу, але пана підстарости ще не було; біля уряду, однак, уже чекав пан Григорій Ворон-Корчівський, син пані Миколаїної Ворониної-Корчівської Тетяни Манківни, зем'янки землі Київської, який при прибутті пана Івана Станишівського скаржив і оповідав на Оксиню Олександрову Теодоровичеву Тиш-

Биківську із села Осецького. Він розказав, а я записав для впису до книг уряду замку житомирського, що року тепер ідучого 1582, місяця червня, четвертого дня, поїхала пані Тетяна до замку государського житомирського з потреб своїх власних і щоб відправити речі рухомі і листи до житомирського свого двору на заховання, які, вважала, небезпечно тримати при собі, на селі живучи. Отож пані Тетяна спокійно собі їхала звиклою дорогою через село Осецьке і повз двір Теодоровичів Тиш-Биківських і вже порівнялася із тим двором, відтак ота Оксинія сама особою своєю зі своїми синами Филонцем та Богданцем і з челяддю своєю, маючи на пані Тетяну з давніх часів гнів та ворожість, вибігли зі свого обійстя Осецького, сини її й челядь напали на Григорія Ворон-Корчівського, сина пані Тетяни, який оце й розповідав нам свою історію, і челядь її, а що вони, злякавшись, побігли прудко геть, то й челядь Тиш-Биківських із синами Оксининими, Филонцем та Богданцем, погналися за ними вслід, а біля возу залишилася пані Тетяна й Оксиня, і Оксиня з усієї сили, а була вона важка і тлуста, вдарила на пані Тетяну, схопила її за волосся і почала водити; на що пані Тетяна вхопила за волосся Оксиню, і вони водилися, поки не повіривали захопленого в руку волосся. Тоді пані Оксиня роздерла пазурями лице пані Тетяні, а пані Тетяна в обороні своїй роздерла лице пані Оксині, відтак пані Оксиня, схопивши палицю, почала лупцювати немилосердно пані Тетяну, а що пані Тетяна від цього впала на землю, то пані Оксиня задерла їй спідниці на голову і зав'язала шнуром, від чого пані Тетяна оборонити себе не могла, а Оксиня почала накладати їй палицею по спідниці, геть її посікши. Отож пані Тетяна лежить тепер удома на селі, не можучи ходити. Покинувши пані Тетяну оганьблену із зав'язаними над головою спідницями, пані Оксиня випрягла з воза коня, якого пані Тетяна сама купувала за п'ятнадцять кіп грошей литовських, і все, що на возі було на той час, побрала й пограбувала. А на возі було таке: скриня, в

якій шістдесят кіп грошей литовських готових; кошулька, обшита золотом з перлами, яка коштувала десять кіп грошей литовських; чеpecь, обшитий золотом, моравський, також із перлами, коштував п'ять кіп грошей; пояс срібний, позолочений, в якому було чотири гривни срібла; два золоті перстеньки, в яких по два золотих червоних; кошульок колінських, шитих шовком, чотири, коштували дві копи литовські; скатірок великих тонких дві, коштували копу грошей; рушників чотири, коштували півкопи грошей; лисиць чинених п'ять, кожна куплена по півкопи грошей. Там-таки були листи і запис небіжчика пана Миколая Ворони, чоловіка пані Тетяни, яким вона обдарована всілякими речами рухомими і статками домовими, відділяючись од братаничів своїх панів Станіслава, Миколая і Йвана Ворон-Корчівських — цей опис важив на двісті кіп грошей литовських, і два листи-цирографи на борги, в неї позичені по двадцять кіп грошей литовських, один на міщанина Якова Биківського, родича пані Оксині, чи не брата у других, а другий на Оксюту з Мозирська за коня тисавого — ясно-гнідого, лисого, за якого пані Тетяна заплатила вісім кіп литовських грошей; коберець⁵, за якого дано дві копи грошей, узголовин дві, які коштували двадцять грошей. Те все Оксиня забрала, заграбувала і до дому свого внесла. Сини ж пані Оксині, Филонець та Богданцьо, із челяддю, не підпускали підійти до матері пана Григорія Ворону-Корчівського, погрожуючи побиттям чи й забиттям, тож пані Тетяна змушена була встаті і йти сама невідь-куди, перечіплюючись через дорожні перепони, аж доки на краю села над нею не змилосердилася жінка Василева Заньковичева і, розв'язавши їй спідниці, зв'язані над головою, звільнила од тієї ганьби. Сюди невдовзі прийшли пан Григорій із челяддю і, зафрахтувавши воза у чоловіка тієї жони, Васька Заньковича, що змилосердилася над панею Те-

⁵ Коберець — килим

тяною, відвезли пані Тетяну до її села. А наступного дня прибіг до них той-таки чоловік Василь Занькович, оповівши, що пані Оксиня наскочила на нього з челяддю, його жінці за милосердя її зробила те саме, що й пані Тетяні, а у самого Васька забрала воза з конем, яким він відвозив пані Тетяну. Отож пані Воронина через сина свого Григорія просила, щоб та скарга й оповідання її були записані до книг замку житомирського, що для пам'яті до них, книг урядових записних замку государського, і є занотовано.

Я жажнувся із записаного і не міг не уявити собі оту видрицю, пані Оксиню, яка стояла на ганку власного дому, вбивши собі в боки кулаки і широко розставивши ноги, і обличчя мала ніби крицяною машкарою покрите, і крицяні щоки її, лоб та ніс під сонцем палали, ніби зерцальні, а рота було широко розтулено, і з того рота вилітали, ніби постріли, круглі димові клубочки, і ці клубочки розривалися зі звуком: “Ха!” — і летіли вони, оті: “Ха-ха-ха!” — верескучі, ніби колеса в незмазаному возі, а кінь пані Тетяни, припнутий у чужому дворі, сумно дивився, як, похитуючись, віддаляється, світлячи закривавленою сідницею, пані його, і заіржав, високо задерши голову до закучмареного неба, і те іржання теж чомусь нагадувало: “Хі-хі-хі! — хоч як печально не намагався кричати кінь; а пані Тетяна із спідницями, зав'язаними над головою, ішла, хилляючись від тину до тину, і біля всіх отих тинів зовсім так само, як на моїй вулиці супроти мене, бо це звичка людей усіх вулиць та міст, стояли люди із замороженими обличчями, і тільки дехто тримав розтуленого рота, і з того рота, ніби постріли, вилітали круглі димові клубочки і розривалися із звуком: “Ха!” — і летіли оті: “Ха-ха-ха!” — десь зовсім так само, як іржав недавно кінь, дивлячись, як віддаляється від нього його господиня; а коли та господиня наближалася несвідомо до якогось тину, звідтіля, наче спис, висовувалася дерев'яна рука і відштовхувала пані Тетяну, яка покірно відвертала звідти і йшла до супротилежного тину, де

знову нашттовхувалася на висунуту руку...

Пан підстароста Іван Станишівський вислухав, однак, ту історію спокійно. Колупнув нігтем у зубах, де щось застрягло від сніданку, і вирік цілком байдужим голосом:

— Жахлива річ, коли б'ються баби! Одне мені в цій історії, пане Григорію, неясне. Сказав, що Оксиня мала на твою матір з давніх часів гнів та ворожнечу, то чи не розказав би, ваша милість, із чого вони почалися, оті гнів та ворожнеча?

Пан Григорій знітився й мовчав, тільки роззирався навдookіл, ніби боявся, що на нього тут, в уряді, нападуть і вчинять щось несмачне.

— Кажі, кажі, пане Григорію, з твоєї волі цього не записуватимемо до книг.

— Мовлю вам правду, панове, але цього й справді волю, аби не записували, — прорік після певної мовчанки пан Григорій Ворона-Корчівський. — Річ у тім... гм, гм... бачите, свого часу... як його й сказати... ну, моя мати вчинила з панею Оксинєю те саме, що теперечки... пані Оксиня вчинила їй.

— Але в книгах немає такого запису! — вигукнув вражений пан підстароста житомирський.

— Таки нема, — зітхнув пан Григорій, — бо Оксиня такого запису учиняти не забажала. Вона, панове, затаїла помсту, отож ні до чого їй був запис та суд.

РОЗДІЛ V

І знову не йшов я до дядька Кипріяна, а плентався, і моє ество поросло полином, що гірко пахтів і гірко клався на уста. Адже мусив признатися дядькові, що мої спроби завоювати Юстину звелися на ніщо — не захотіла вона, щоб я її умкнув, ще й зогидила лице мені, вдаривши й обплювавши.

Дядько цього разу сидів коло своєї кущі і стругав дощечку, кілька подібних, уже обструганих, лежало біля його зігнутих по-турецькому ніг. Дощечки були невеликі, десь як лист у книзі, хіба трохи менші.

— Для чого тобі ці дощечки? — спитав я, спиняючись біля нього.

Кипріян ніби зняковів і відклав дощечку в траву.

— Бачиш, юначе, — сказав, — того разу, тобто вчора, я не договорив тобі про ченців. Круто про них висловився, і то лишень півправда, а не повна.

І він, перш ніж я вилив йому любовні болі, велемовно оповів, що не ганить він чернецтва добродійного, а ганить тих, які в порожнюванні вік свій провадять. Тобто ганить тих, котрі вважають, ніби Богові потрібні безконечні моління та поклони, хоч одна із заповідей вістить: не поминай даремно імені Божого. Ці ж болвохвальці забувають, що Бог не є фігуральний, а є круглість світу, не є істотою, а самим життям, не є надприродним, а самою природою, це не дід із бородою, подібний до Зевса чи кого там іще, що сидить на хмарі і до всіх придивляється, а вічний, безначальний і безконечний розум, розлитий безмежно не лише в кожному живому тілі істот чи й рослин на землі, але й у безмежному небі. Отже, наші молитви тільки тоді мають користь, коли наладнують нас на добродіяння і остерігають од злодіяння, тобто коли стають часточками животворящої душі. Отож чернець, який тільки молиться і б'є поклони, цураючись світу і вбиваючи плоть, — грішник великий, бо закопує свій талант до добродіяння у світі; чернець же, котрий будує, мислить, пише книги, складає книгозбірні, заводить школи, прихищає вбогих і лікує хворих, тобто любить світ, а не ненавидить його, — такий чернець у Бозі пробуває. Той чернець, який нищить чужовірні образи, вбиває тих, котрі думають чи справляють обряди не так, як він, палить книгозбірні, відводить людину від природженого їй чину, вбиває дух животворящий і доб-

ротворний — грішник великий, бо постає супроти Святого Духу, і достойний зневаги, а не шани.

Я мав зараз інші клопоти і не вельми міг уникнути у хитро-роплетіння Кипріянових слів, бо він усе викладене оповів не так стисло й чітко, а з вихилясами, збоченнями від теми, з цитаціями, візерунками, але, навіть на піввуха вислухавши його, не зміг не обуритися.

— Але ж, дядьку, — сказав, — чи ж сам не відкинувся світу й чи не перебуваєш у безділлі, а отже, порожнюванні? Чи ж не живеш, уподібнюючись до ченців, що порожнюють?

Обличчя Кипріянове стало таємниче й трохи лукаве, а на уста лягла сакраментальна всмішка.

— Вчора ти також закидав цього гачка, — задоволено мовив він, — але я не відповів до ладу, бо мене повело в інший бік. Коли б я жив у безділлі, юначе, то не казав би такого. Ось застав мене за роботою, не кажучи про моє лікарювання і всіляку іншу духовну допомогу людям.

— Чи ж ікони малюватимеш на цих дощечках?

— Скажу, коли присягнеш, що нікому ніколи не відкриєш таїни мого великого діла, — майже урочисто прорік Кипріян.

— Ох, дядьку, — сказав я, сідаючи біля нього на траві. — Не до того мені зараз.

І я розповів йому плачливим голосом про те, що трапилося в мене з Юстиною.

Не з тієї стежки зайшов до дівчини, юначе, — зітхнув Кипріян. — Жінки люблять сильних чоловіків, але не брутальних. До хлопця їм треба призвичаїтися, а нашому брату коло них пострибати й повихилятися, тобто поступово прихилити їхнє серце до себе, водночас і свою міць при тому виказати, а не плиткість чи сопливість. Жінка потребує, щоб її мило дурили, тоді вона й задурюється, щоб їй улещували, нею захоплювалися, вражалися її красою, а водночас і владно завойовували. Ти ж поліз до неї, як немислений, а дівчина до того ще й попами заморочена, ніби Ісус її в наречені хоче

взяти. Чи ж Ісус султан турецький і збирає собі з дівчат гарем? Ісус — посланець був Божий, месія, тобто людина з Божим призначенням, свою науку в світ ніс, але не дівчат улещувачем був та збирачем. Дівчат улещувати мають такі, як ти, щоб у природі своїй пробувати і залишити після себе плід живий для вічного людського тривання.

Що ж мені робити, дядьку? — з розпачем спитав я.

Дядько Кипріян сидів якийсь час загаданий. Тоді звів на мене споважнілі й якомсь дивно посивілі очі й проказав:

— Маю книги учення й на це. Спробую закликати духа, який запалить Юстинине серце похотінням до тебе. Вже казав, хто вони є, оті духи, — це відламані часточки душі людської. Вони і стіни можуть стрясати і розвергати, доми ламати, при лихому скерунку вони кровопролиття чинять, батьковбивство, ворожнечі та гніви поміж братів та подруж, дівчат до невщетечності та сороміцтва схиляють, блуд сіють і пристрасті плотські, до лихих справ приводять, цнотливих у любодіяння вкидають. При доброму ж скерунку чинять усе навпаки. Хто пізнав тайну, як керувати ними, обережний має бути, щоб не випустити дракона і не втратити повелительної над ними сили. Схилити ж дівицю до звичайної закоханості — не зло є, бо не для задоволення похоті своєї схиляєш її, а для доброго співжиття. Чи ж не так?

— Таж звісно, дядьку! — вигукнув я. — Хочу, щоб полюбила мене, а коли полюбить, старостів восени до неї зашлю і заживу з нею в будь-якому подружжі.

— Поклянись! — наказав дядько Кипріян.

— Клянуся небом та землею! — проголосив я. — І щоб мені з цього місця не зійти, коли неправду кажу!

Дядько подивився на мене пильно, ніби виїдав очима. Тоді звівся, і з подолу хитону його посипалися білі стружки — пішов у кущу. Я тим часом узяв дощечку й розглядав, була вона з лиця гладко вистругана, ніби й справді приготована для малювання ікони. Перевернув дощечку, з того боку об-

роблено її грубо. Дядько тим часом випірнув із куці з посудиною, прикритою дерев'яною накривкою.

— Візьми ці ліки, — сказав, — і покропи, щоб ніхто не бачив, дім Юстинин. Але не тримай у цей час до дівчини лиходум'я, з любов'ю про неї згадуй, ще й помолися, аби полюбила тебе.

— Чи ж це приворот? — спитав я, беручи посудину.

— Приворот, що його споконвіку на нашій землі готують для подібних трафунків.

Я подякував дядькові й відійшов. Західне сонце биАо мені в спину, і тінь моя видовжилася непомірно, стрибала по стежці й траві, ніби один із тих духів, що його викликав мій дядько — саме цей дух і повів мене в подальші любовні пригоди. При цьому виник і легкий острах: “А що, коли мій дядько Кипріян, — подумалося мені, — з нечистим закладає? Чи ж не потраплю в такий спосіб і я до нечистих рук?” Дивний він усе ж таки, дядько, дивні і його думки. Говорить про Бога, але не так, як учать по церквах, і все в його думках якесь не таке. Чи ж не ліпше й не простіше мені розбити об каменя цю посудину, повернутися додому й забути про ту навісну дівчину, що полонила мені серце? Коли не хоче мене, навіщо набиваюся їй зі своєю любов'ю? Хіба мало в світі дівчат і хіба нема на нашій вулиці таких, які позирають на мене солодко? Не останній я в цьому світі і не найбридкіший, хоч, може, й не красень писаний і не мішок м'язів.

Саме входив у скеляну долину, в якій текла ріка Тетерів і де звисала з однієї із скель кам'яна голова. Сонце залишилося там, за горою, а в долині висів синій сутінок. Вода між каміння завмерла і тільки вряди-годи виривалася з неї риби-на, скидуючись. Блискала лускою й ляпала в плесо, яке починало гнати з того місця тремтливі кола. І з куців над скелями раптом ударив соловей. Тоді дивна річ зі мною учинилася: я знову згадав Юстинин голос, і той голос наповнив мене, як золота вода, і мені від тієї води млосно стало. Тоді

відчув, що все тіло від голови до пальців ніг наповнюється відчуттям тієї дівчини, ніби вона увійшла в мене і стала частиною мого єства. І та частка розливалася в мені золотою водою, і я весь уже був із з'єднаних наших єств; ні, не так легко забути цю дівчину, адже вкорінилась у мене, вросла тисячами корінців, які смокчуть мої соки й кров, бо соки й кров наші прагнуть до змішання. А соловей над головою дзвонив і дзвонив, і я п'янів, і туга велика, ніби музика, підіймалася з глибини душі моєї, і я побачив перед собою затуманений, але невимірно дорогий мені образ. І той образ усміхнувся тепло й приязно, а до вуха мого приклалися знайомі мокрі губи й прошепотіли: “Завоюй її, завоюй! Ніколи дівчина не полюбить, коли не відчує твоєї пристрасті й сили, коли не впізнає в тобі мужнього лицаря-войовника. Настирливий будь і не відступай!”

І я знову почав роздиматися й надуватися, як той пухир на шворці, в якого очі — гудзики, а рота й носа нема, і не йшов стежкою, а плив, і за ту шворку трималася рука моєї тіні, бо знову вийшов на розлогіше місце, і тут мене й зловило західне сонце. А хмари біля нього палали густим малиновим світлом, і трава світилася, ніби кожна травина позапалювалася ізсередини. Я сам освітився й був запалений ізсередини і йшов дивно легкий та роздутий, очі мої вузькі зробилися, а волосся ледь-ледь піднялося, як гребінь у півня. І ноги в мене були курячі, а штани із пір'я, і вигнув я груди колесом, одне крило відтягнув донизу і, кокочучи, почав наступати на курку, дивно схожу на Юстину. А соловей ніби летів за мною, бо пісня його не даленіла, хоч я й відходив од місця, де перед оцим співав, а ішла разом зі мною.

Я глянув на посудину, яку ніс у руці, й загадково всміхнувся, десь так, як перед цим дядько.

— Ну, тепер побачим, тепер побачим! — тихо сказав і вже цілковито забув свою ранішню уразу й образу.

“Піду-но я додому, — сказав подумки, — повечеряю, доче-

каюся темряви, а тоді рушу до Юстининої хати. Оббризкаю їй двора і спокійнісінько засну. І хай присниться мені власне весілля!”

Підійшов до того місця, де було покладено дерев'яну кладку, і раптом побачив, що на кладці стоять мої приятелі-писарчуки: Онисим, Онисифор та Олександр.

— Де ж ти ходиш? — спитав Онисим.

— Ми оце думали й придумали, — сказав Олександр.

— Тебе прилюдно зганьблено, — мовив трохи понуро Онисифор, — тож маємо дівці помститись.

— Обмажемо їй ворота дьогтем, — сказав Онисим.

— А ще ліпше, знімемо їх і запремо на клуню, — сказав Олександр.

— Або поб'ємо їй вікна і закричимо котами, — мовив Онисифор.

— Або заспіваємо сороміцьких пісень, — сказав Онисим.

Тоді я почервонів, як рак, і верескливо на них закричав. Лаяв їх на всі заставки, а тоді плюнув на дошки кладки і пішов од них геть. Вони ж бо стояли, ніби правцем биті, і тільки роти порозкривали, адже хотіли мені допомогти й поспівчувати. Але я не бажав їхнього співчуття, тож ішов, і клетотів, і варився, як юшка в баняку. І з пліч моїх, і з голови, здавалося, підіймалася пара.

— Божевільний! — загорлав мені в спину Онисим.

— Надвержений! — закричав Олександр.

— Плохій і тюхтій! — гукнув Онисифор.

Але я на них не зважав. Скусили мене на те дурне умикання, і не я був винуватий, що Юстина розгнівалася, а вони. Не втратив іще надії навернути її до себе, ось і приворот несучи в руці, отож нічого її ганьбити. Нехай ідуть собі до біса, бо це біс їм ту криву гадку й нашептав. Я ж за Юстину ще повоюю.

І солодкий одур мене пойняв, якесь щастя; руку гріла посудина із приворотом — ліками на моє нещасливе кохання. І мені здалося, що рідина в тій посудині кипить і побулькиє,

хоч кипів і побулькував, здається, я сам. І хтось ніжний і со-
лодкоголосий заспівав у моїй голові:

Ромашечки Юстина збирає на луці,
В руці тримає рожі яскраво палючі,
Фіалочки ласкаві кохає Юстина,
Юстина крин-лілеї зрива в цій хвилині.
Коли ж збере Юстина усі оті квіти,
Віночка скрутить, схоче потому надіти На голову для ме-
не, аби цим повісти,
Що хоче одягнути покрив'я невісти.
Нема від тебе, мила, краснішої панни,
Оце моє серденько найбільше і раниць.

Отакий одур грів мене й наповнював. І я забув про своїх
друзів-писарчуків, які вже не горлали образливих на мене
слів від кладки, і земля навколо почала ворухитися й парувати,
і та пара густішала — напливали сутінки. Запахло
вечірніми квітами, а небо, коли позирнув на нього, покрито-
лось усе фіалками, між яких спалахнули золоті очі. Тоді я й
подумав: хто зна, як подіє на Юстину дядькове чарівне зілля,
а воно, хоч і не пив я його, й не торкався, і не вдихав його ви-
парів, вже напевне мене одурманило.

РОЗДІЛ VI

І ось вона настала, та ніч, якої ніколи не забуду, поки жи-
ву, ніч одуру й несамовитості моєї. Прийшовши додому, я
нічого не міг робити, навіть вечеряти, а лише сів посеред по-
кою на ослінци і стежив, як згущуються навколо сутінки, як
ходять, вештаючись довкола, якісь тіні, шепочуть щось і пе-

ремовляються; і весь я був переповнений синьою гіркуватою печаллю, а на столі стояла посудинка, що її дав дядько Кипріян, і висяювала рівне, аж мертво світло, ніби ліхтар із свічкою посередині; мені навіть здалося на мить, що посудина та нагадує людського черепа. Але я не лякався й не дивувався, бо все в мені закоцюбло: чекав кромішньої темряви, бо тільки в кромішній темряві відбуваються чари, а ще думав про таке: в Юстининому дворі бігав величезний пес, якого на ніч спускали з ланцюга, то що ж мені з ним чинити і як улагодити? Згадав про кільце ковбаси — чи не звабиться на неї псина? Друга річ не менш важлива першої: обійстя Юстинине оточене високим та міцним парканом, а поверх кілків набито гострого цвящя — як мені в темряві його оминуті? Третя річ: що чинити, коли за чарівництвом мене піймають, адже чарівників суд не милує: одних прив'язують до ганебного стовпа й батожать, інших водять містом і ганебно кленуть, одягши на них мішка, в лихі часи морового повітря таких навіть спалюють. Але й цього я чомусь не лякався, може, тому, що хоч лихі карі визначає право за чарівництво, але завжди знаходиться гідна довіри людина, яка виголошує незгоду із засудом і просить милувати чарівника, натомість обдирають його з майна і проганяють із міста. Коли б таке сталося, піду у світ, як свого часу пішов мій дядько Кипріян та й батько, а може, згоджуся стати їхнім учнем, учинивши клятву, якої Кипріян від мене давно сподівається. Одне знав твердо і несхитно: відступати нікуди, мушу вчинити намислене, інакше помру від любовної туги, якою так щільно наповнений. Адже несвітські речі й чиняться, коли людина переповнюється тугою, тоді вона ніби' сомнамбула блукає, тоді в неї ледве-ледь стукотить у грудях серце, тоді руки й ноги зів'ядають, очі пригасають, уста в гіркий усміх складаються, тоді себе приреченим відчуваєш. Ноги ж ведуть тебе у певне місце, де сподіваєшся зустріти ту, яка тебе так нещадно зачарувала, і там конечно її зустрічаєш.

Отож, коли сам зачарований, зачарую і її, хай би запалала вона любашною до мене тугою, хай би так само ціпеніла, як я оце зараз, у сутінках, хай і її поведе на те місце, де чекаю її я, — тоді рушимо одне одному назустріч, безсилі щось змінити, глухі і п'яні, із заплющеними очима; я йтиму з одного боку, а вона з другого, і так віддамося незримій силі взаємопритягнення, бо досить стане прийти одне до одного — і все закінчиться, знову звичайно засвітиться над головами нашими сонце, і світ озвичайніє, і вимиватимуться із душ наших химерні тіні, а все призначене до з'єднання з'єднається.

І тут я відчув, що мене ніби здвигнуло: у густій темені сидів. Зникло заціпеніння, і сила повернулась у тіло. Зіскочив з ослінця, поклав у кишеню кільце запашної ковбаси, взяв слоїка, який і досі світився дивним сяйвом, загорнув його у рушника, щоб те світло не зрадило мене, і тихо виступив із хати.

Став на ганкові і прислухався. Спокійно було довкруз, валували тільки собаки. Мені здалося, що найбільше й найгустіше брехав пес із Юстининоного двору. Рушив крадьки з двору: вулиця порожня, на небі ані зір, ані місяця — саме так, як і треба. Ніде в хатах не світилося, бо магістрат через часті пожежі видав заборону світити після сутінок, всю вулицю покривали сонні хвилі, ніби незримо море накопило на неї. Але вулицею я не пішов, а звернув у завулок, щоб дістатися на задню вуличку, з якої можна було б потрапити на город та в садок Юстининоного обійстя: до речі, тут на паркані цвяхів набито не було. Я виліз на паркана, але стрибати в обійстя не поспішав: пес почує мене й так. Уже він біг, хекаючи й погаркуючи, і стукочучи величезними лапами, і поблискуючи вогняними очима. Я відламав кавалка ковбаси й кинув у темряву: коли їжу пес візьме, мене не зачепить. Так воно і сталося: пес жадібно пожер ковбасу і почав стрибати до мене на паркана — я ж згодовував малими дольками. Але він не

заспокоївся, а коли пожер усе і помітив, що більше ковбаси йому не даю, почав загрозливо гарчати. Тоді щаслива думка прийшла мені до голови: а що, коли збризнути його рідиною з горняти, чи не полюбить він мене, адже несучи любасне зілля? Всунув руку у горня й бризнув просто в морду, що вискочила аж до мене. І сталося диво: пес принизливо й солодко заскавчав. Тоді я сміливо зістрибнув на город, пес обнюхував мене, лизав одіж, терся й лагідно матиляв хвостом. І ми пішли разом до Юстининоного будинку, як брати-спільники. Усе, що треба було, я зробив швидко й ретельно: обкросив хату, ганка і бризнув на горішнє вікно, в якому часто стриміла дівчина. Від пряного духу, який струмував од настою, паморочилася голова; пес біля мене повискував, намагався злизувати накраплене, а тоді пристрасно кидався обіймати мене, тицяючись мордою мені в лице. Тепер треба було звідсіля тікати, але ноги не несли, мабуть, перехвилювався. Тоді сів біля хлівця, обпершись спиною об стіну, обійняв пса, який тісно притулився до мене, щось намагаючись пособачому мені сказати, але я на нього зважав найменше, бо почав дивитися на вікно Юстининоного покою, горішнє під самим дахом, де не раз її бачив. І чи я заснув тоді разом із псом на короткий час, чи мав привидження, здалося мені, що стіна Юстининоного дому спрозоріла чи розсунулася, побачив там Юстину в білій сорочці, і сорочка та, ніби місячним світлом облита, зламувалася й світилася. Дівчина звелась із ложа і вклякнула, звівши руки догори. І так само, як сорочка, засвітилося її обличчя, таке гарне, таке чарівне, таке чудове, таке прекрасне, що гарнішого в світі не бачив. І зашепотіла вона молитву, але настільки голосно, що почув її всю аж до останнього слова.

— Чому про нього все думаю, Господи? Спаси мене від непостійних вітрів та лихої бурі тілесної, та від розпаленого вогню геєнського! О, думки в мене лихі, о, сором мене з'їдає, бо не можу викинути його з голови. Кров у мені, ніби у коно-

ві, кипить, Господи, нестерпно бажаю його! О, хочу, і тіло мені млоїть і розривається! Вабить мене те, чого досі як скверни боялася — чи не від диявола мені ця брань? Господи Боже мій, Ісусе Христе! — заводала вона. — Це вороги мої постали на мене, сїть уготувавши ногам моїм, і зморюють душу мою! Хай не порадіє, Боже, ворог мій щодо мене, знай, Господи, що я раба твоя, і чистоту тіла для тебе бережу, і душу свою тобі я вручила! Збережи-бо вівцю свою, добрий пастирю, не віддай на з'їжу звірові, який шукає, аби мене проковтнути, дай подолати лихе бажання плоті моєї — віджени від мене того пса шолудивого, якого не люблю, а лише жадаю!

І знову, як того першого разу, мені здалося, що не вона сказала ті слова, а гримнули вони з неба, як у грозу, і я скочив уражено на ноги, аж пес відстрибнув од мене і загарчав. І обличчя моє запалало із сорому, як мідний казан чи як місяць, і все в мені забурнило й закипіло, й омивали щоки мої вогняні язички, адже був я для неї й тепер лишень пес шолудивий, і не любов у ній запалив, а лише нечисте похотіння. І кинувся я притьма в сад, а за мною метнувся, весело погаркуючи і хапаючи, але не кусаючи мене за литки, пес, ніби грався з ним чи він зі мною, але не до гри мені було тепер: відчай, і біль, і туга мене гнали, бо чому, чому, горлав я подумки, вона для мене — вінець бажань моїх, а я для неї лише пес шолудивий?! І я справді ніби ставав у цій ночі шолудивим псом, стрибнув і перелетів паркана, а в обійсті заволав і забухкав гавкотом пес справжній, в якого вже, очевидно, минуло запаморочення; я ж біг у ніч із беззвучно роздертим, ніби в крику, ротом, із вибалушеними очима, із роздутими, як у коня, ніздрями, біг чи летів, і не було в грудях повітря, і мені здалося, що це я волаю і б'ю гавкотами ніч, а ноги мліли, а серце розривало груди, а сльози ринули з очей і покрили щоки вже не вогняними язиками, а шкарубкою кіркою криги.

— Пес шолудивий! — кричало в мене за спиною, і я сти-

шив біг, і ввібрав зі свистом повітря, і обтер мокре лице; зрештою, зупинився й прислухався.

Голосно лящав і ридав неподалік соловей.

РОЗДІЛ VII

Цієї ночі довго не міг заснути, мав-бо схвильовану і скаламучену душу, а коли заснув, приснився малий, і шмаркатий, і голий бісик, що повертався від Юстининою двору, перелізши перед тим паркана. І хоч ніч сьогоднішня була безмісячна і беззоряна, обливало бісика світло, від якого тіло його грало смарагдовими переливами. Ішов він на курячих лапках і вряди-годи видавав із себе: “Ах-ах, охи-ох! Бідний я бідний, бідний і нещасний!” І так сильно жалів себе бісик, що з величезних очей його котилися сльози. Через це він здер із власних грудей клаптя переливно-осяйної шкіри й перев’язав собі очі. А ще тримав бісик у руці лука, в якого трісла тятива, а за вухо йому закладено зламану стрілу. А ще в бісика були за спиною невеликі білі крила, і вряди-годи він ними стріпував, ніби хотів злетіти, але вчинити того не міг. І сльози, які котилися з його очей, хоч і перев’язав їх стьожкою, були перламутрові й застигали на щоках у перлини, а тоді скочувались у траву й перетворювались у фіалки, саме ті, про які співав я у своїй пісні, бажаючи, щоб їх Юстина позбирала. І кожна із тих новонарослих фіалок перетворювалася в крихітний ліхтарик, котрий світив фіалковим світлом. А там, де було здерто для перев’язки шкіру, на грудях, видно було отвір, в якому обливалося кров’ю подовгасте бісикове серце. Отак бісик ішов і плакав, а тоді став, зв’язав порвану тятиву на луці, приклав його до підборіддя, другою рукою взяв з-за вуха зламану стрілу і загравав печально, ніби на скрипку. І мелодія зазвучала ніжно й тонко, а високий тонкий хлоп’ячий

голос високо знісся і ніби заривав:

Казала мені дівчинонька і до себе прийти,
Коли буде годинонька сьомая на ніч бити.
Ой я прийшов до неї, вона спить, не чує,
Нехай собі з милим Богом здорова ночує.
Жалься, Боже, неборака, що дарма приходив,
Сукманоньку покаляв, чоботоньки збродив.

При цьому бісик притупував курячою лапкою по дорозі, і від того виникав дивний звук: “Бум, бум, бум!” – ніби у тим-пана бив.

І тут перед ним виросла раптом величезна постать, одягнена у хламиду, довжелезні вуса в неї здіймалися й опадали, як у сома, коли пливе він у морі тьми. Бісик ледве сягав до коліна тій постаті, і я впізнав у ній дядька Кипріяна. Постать нагнулася, взяла двома пальцями бісика за крильця, ніби метелика, й піднесла собі перед очі.

— Чого зав’язав очі? — спитав глухий голос.

— Бо соромно, — пропищав бісик. — Хіба не бачиш, плачу я?!

— Чого ж, нещасний, плачеш? — спитав дядько Кипріян.

— Бо не зміг здолати тієї дівичі.

— Чого ж не зміг здолати дівичі?

— Бо вона ще не мертва, але вже мертва, — мовив бісик.

— Що це значить? — спитав дядько.

— Тіло не мертво, а серце як камінь сірий і твердий. Зламалась об того каменя моя стріла. І пообпадало мені від її холоду пір’я на крильцях. І тріснула від морозу на лукові тятива. Отож я не мав зброї і здолати не зміг. Ах-ах, охи-ох! Пустити мене, поспіваю й пограю. І не посилай до дівичь, у яких камінь — не серце. Хай собі з Богом помирають — не воскреситель я мертвих сердець, а запалювач вогню. Ах-ах, охи-ох!

— І з каменю крешеться вогонь, — сказав дядько Кипріян, опускаючи бісика на землю. — Хай, може, сильнішого за тебе знайду.

І величезна Кипріянова постать захиталася, ніби водою розмивалася, а голова стала міхурем, прив'язаним на шворці, в якого є гудзики-очі, а рота й носа нема, а хламида чи ж бо хитон без рук і без ніг і без голови повільно похиталася стежкою у скеляну долину, де текла тиха річка Тетерів, на самому дні якої лежав величезний сом, і вода ворушила його вуса. А бісик стояв із зав'язаними очима і з відкритим серцем, приклав лука до підборіддя і водив по тятиві стрілкою. І плакала ніч, плакали фіалки-ліхтарики, плакав бісик, плакав і я уві сні, плакав сом, покладений на дні тихої річки Тетерів, плакала Юстина в своєму покої, плакав її пес, який згадував чи ковбасу, що нею несподівано був. гощений, чи, більше, свій одур від рідини, якою був обкроплений. Тяжко ворочався в своєму ложі пан підстароста житомирський Іван Станишівський, бо снилася йому пані Тетяна Миколаїна Воронина-Корчівська, яка йшла вулицею із спідницями, зав'язаними над головою, і з червоною від побиття сідницею. І знову співав тоненький печальний хлоп'ячий голос, котрий, здавалося, й небес сягав, співав ту ж таки пісню, а куряча ніжка притопувала, і від того виникав звук, ніби у тимпан бито. Відтак не витримав Юстинин пес, звів писка і заспівав тієї ж пісні, тільки густим басом, від чого прокинувся пан підстароста житомирський (я ж сам стояв уліплений у куток власного покою і все це бачив, незмигну зорячи) Іван Станишівський і сказав здивовано таким же густим басом:

— А що це воно в світі діється, хай йому чорт!?

ІНТЕРМЕДІЯ ЧЕТВЕРТА. ЗАПИС В АКТАХ ЖИТОМИРСЬКОГО УРЯДУ

Цього ранку Юстини я не зустрів, у церкву вона не пішла, або ж вичекала, поки пройду на службу я і всі троє моїх приятелів-писарчуків, — тільки тоді покинула свій дім. Зрештою, я й сам не вельми хотів сьогодні з нею зустрічатися: втомлений був, зле виспаний і зболілий душею та серцем.

Сьогодні в уряд прийшло людей чимало: пан Мацій Стрийковський, пан Дахно Василевич, Кузьма Бобринкович, Клим Партинюха і інших людей немало, а з ними й піддані пана Григорія Ворона-Корчівського Федір і Миколай. А скаржився пан Станіслав Кошковський на пана Григорія, сина пані Тетяни, і на його людей, що він покрав сіно пана Станіслава Кошковського через своїх людей, і шкоди тієї було на дві копи литовських. Привезено було клячею воза із краденим сіном, із хомутом, сирм'яг дві, шапку, пояса, сокиру, які покинувши, утекли. Тож став перед підстаростою Іваном Станишівським пан Станіслав Кошковський, чоловік не так високий, як грубий, аж у нього на кунтуші розстібалися там, де живіт, гудзики, і він весь час, говорячи, ті гудзики застібав.

— Їхав я до свого сіна, — сказав тонким голосом, — із слугами Стефаном Висоцьким та Мартином Нагайським, і з Івашком Крупчанкою...

Отож вони їхали на конях і трапився їм віз із візницею пана Григорія Ворони-Корчівського на ім'я Миколай, був'з ним також слуга Федір: везли сіно. Спитав їх пан Станіслав Кошковський суворо:

— Чиє сіно везете чи хто вам його дав?

Федір сказав:

— Дав нам те сіно слуга пана Стрийковського.

Тоді пан Станіслав Кошковський побіг кіньми із слугами до того нібито сіна пана Стрийковського, де вказали слуги пана Григорія Ворони, але сіна там не було, тільки халабуда

на тому місці, що її діти збудували, коли пасли худобу, отожд звідти сіно давно забрано, а не тепер.

Відтак ударив себе в лоба пан Станіслав Кошковський:

— А чи не моє вони сіно везли?

І прудко побігли вони кіньми до того місця, де лежало сіно пана Кошковського, а стіжка його й у помині не було, тільки свіжо розтрушене сіно й порожнє місце. І заляв тяжко пан Станіслав злодіїв, заляв довгі вуса за вуха і почалася гонитва, але воза пана Григорія вже не було; очевидно, поки вони їздили, то й візниця гнав чимдуж своїх коней. І так вони догнали до фільварку пана Григорія Ворони-Корчівського і побачили, як прудко скидають із воза те сіно Федір із Миколаєм. Уздріли їх Федір із Миколаєм і кинулися врозтіч, перестрибнувши загорожу, — побігли в ліс. Пан Станіслав Кошковський змушений був спішитися, бо ліс той був зарослий кущинням, і хоч бігали вони за Миколаєм та Федором туди й сюди немало часу, але ті все вислизали з рук; і не раз пан Кошковський чи хтось із слуг його падав і скочувався в тамтешні ярки. Сам пан Станіслав кричав, ревів, погрожував, махав кулаками і закликав, але Федір із Миколаєм прудкіші виявилися, бо й молодші, і зловити їх у тому ліску із ярками так і не змогли — ті раптом ніби в землю запалися.

— Отожд я забрав, — мовив поважно пан Станіслав Кошковський, — клячу із возом, із сіном, сирм'яг дві, шапку, пояса та сокиру.

Я скося зирнув на пана Кошковського, не такого високого, як грубого, із віддутим животом, на якому все розстібувалися гудзики кунтуша, й подумав: добре було б побачити, як він бігає по тому ліску й репетує чи дико реве чи як котиться, ніби куля, в ярка.

Тоді виступили слуги пана Кошковського Мартин Нагайський та Івашко Крупчанка, обидва невеличкі, напрочуд між себе схожі, ніби брати, тільки в одного було сліпе, затулене шкіряною накривкою око, а в другого кривий рот (я подумав,

що це вже другий одноокий цими днями трапився нам до запису). І обидва вони урочисто визнали, що їздили з паном Кошковським Станіславом, чи властиво з Кішкою, як його всі здавна звать, до сіна і спіткали Федора з Миколаєм із сіном у полі і що спитав пан Кішка: “Де це сіно взяли?” — а злодії відказали: “Дав нам сіно слуга пана Стрийковського”.

Мартин Нагайський зирнув єдиним оком на Івашка Крупчанку, а Івашко Крупчанка зирнув обома очима на Мартина Нагайського і ще більше скривив рота, ніби засміявся. І сказали вони: один півречення, а другий ще півречення, а тоді перший — півречення і так далі, що примчали вони до сіна пана Стрийковського, а на тому місці — ха-ла-бу-да, от! А вчинили ту халабуду діти, які там худобу пасли.

— Тоді вдарив пан Кішка себе в лоба, — сказав Мартин Нагайський і моргнув єдиним оком.

— Тоді вдарив пан себе в лоба, — повторив, тільки нижчим голосом, Івашко Крупчанка, — і сказав...

— І сказав, — мовив Мартин Нагайський. — Чи не моє вони...

— Ну так, — мовив Івашко Крупчанка. — Чи не моє вони сіно вкрали?

— І прибігли до панського стіжка, — сказав Мартин.

— Аж знати, що те сіно побрано, — мовив Івашко.

— Теперечки побрано, — сказав Мартин Нагайський.

— І освідчив нами пан Кішка, — сказав Івашко.

— Слід той, таки освідчив нами, — сказав Мартин.

— Побіг з нами за тим слідом, — проказав Івашко і скривив рота, ніби засміявся. Зряче око Мартинове при тому сяяло, як зоря.

На те видав декрета пан підстароста Іван Станишівський, щоб пан Ворона-Корчівський поставив перед суд Федора й Миколая, котрі те сіно покрали, і ручилися за нього Клим Партинюха, Кузьма Бобринкович, Івашко Чепель на поставлення до права. А пан Станіслав Кошковський попросив, щоб

скарга його була взята до книг замкових і там записана. '

Відтак виступив Федір, сказавши, що не зі своєї волі він сіно крав, а з наказу пана Григорія Ворони, і що в нього, як у підданого, вини тут немає, бо виконував панського наказу.

— А що скажеш ти? — спитав пан підстароста у візниць Миколая.

— А я що? — мовив візниця. — Сказали мені їхати, то й поїхав, сказали везти, то й повіз — чи ж мені про те думати? Але коли вже мене ловлять, — він примружився, — то чорта лисого піймають, я не такий!

— І я не такий! — гордо сказав Федір. — Коли вже ловлять, утекти треба, інакше боки підлатають, це вже кожному звісно. І сюди, в уряд, ми прийшли з власної волі, — додав Федір, — а не як зловлені, бо ще не було такого, хто б мене піймав.

І звів гордо лице.

Тоді пан підстароста наказав прибути перед уряд панові Григорію Вороні-Корчівському.

РОЗДІЛ VIII

Усе, що відбулося зі мною в любовній оказії, тяжко пригнітило. Я навіть повірив, що зайшов до Юстини, як сказав дядько Кипріян, не з тієї стежки, що замість сили виказав брутальність, що таки не зумів підійти до дівчини, як належить, — от вона мною збридила. Отже, мушу перестати шаленіти, а стати розважним та мудрим і виказати силу не в навальності своїй, а в повстримності, і спробувати дівчину, яка двічі назвала мене шолудивим псом, із серця вирвати, як лиху колючку, коли їй запроглюся стати нареченою Христа, а не звичайного доброго хлопця (а за такого я себе вважав); і хай з того журяться батьки її, в яких вона одиначка, бо не

приведе у світ нащадка добра їхнього, а його трохи є. Мені ж журитися дуже таки не випадає, бо дівочого цвіту насіяно на землі не менше, як квітів, а квіти, зрештою, й цвітуть для того, щоб ними звабилась якась бджілка, чи комарик, чи муха, щоб понесла квітка плода, потрібного для наступного літа. Отже, коли мудрий я, мушу цю дівчину забути, хоч як нею уразився, — не вона моя, як виявилось, пара, моя десь ходить, десь із тугою дивиться у вікно, десь сидить, як ошатний павучок, і тче ніжну сітку павутиння, щоб у ньому заплутався якийсь летючий легковажець, котрий тієї павутини шукає сам; через це десь сидить вона біля вікна, печально дивлячись на дорогу, і поспіває теплим, дзеньчистим, як струмок, голосом щось отаке:

Ой взяла ж мене великая туга,
Що я не виджу свого милого друга.
Пішла б я за нам і сліду не знаю,
Що ж я чинити, бідная, маю!..

Отож я твердо вирішив забути Юстину, не думати про неї, їй не навдокучати, а стати мудрим у світі і не шаленіти. І я, йдучи повз Юстинин двір, не завертав до нього, як раніше, голови, хоч до мене з дружнім захопленням рвався її підманий мною пес і палко гавкав, намагаючись нагадати, що ковбасу та й приворотні напої він любить і хотів би того закуштувати ще раз. Йшов я рівний, як дошка, і такий же шарудявий, холодний і плаский. І голова при цьому була без жодної думки, як і є в дошки, і не було на дощатому лиці моїм ані очей, ані рота, ані носа, а тільки щось вигладжене й витесане, як оті загадкові тертички⁶, що їх невідь для чого виготовляв дядько Кипріян, тобто на тертичці не було намальовано жодного образу, та й не було такого, котрий того образу захотів би намалювати. І не мав такий дощатий хло-

⁶ Тертички — дощечки.

пець серця в грудях, воно заснуло, хоча цілком байдужим до Юстини, незважаючи на свою дощату подобу, я бути не міг; усе в мені ціпеніло й постогнувало, але на те намагався не звертати уваги.

Тим часом сталося так, що в замковий уряд перестали йти скаржники, було їх багато — і раптом десь позникали, а що ми, писарчуки, дістали дозвілля, пан підстароста Іван Станишівський наказав винести його високе різьблене крісло, поставити перед ухіддям до урядового покою, подати кухля меду, а сам сів, узяв у руку кухля й наказав нам виїздити замкових коней, які застоялися. І це було куди цікавіше* аніж гибіти за паперами; ми, керовані паном писарем, осіддали коней і почали носитись учвал замковим подвір'ям, а пан підстароста, потягуючи із кухля й цілком не зважаючи на куряву, що ми її збили, погукував вряди-годи, даючи нам настанови. І це було чудово: чудово пахли розгарячілі коні, чудово відчувати себе влитим у кульбаку, і стежити, як слухається твоєї волі кінь, і брати на обличчя гарячий вітер, який різко б'є, і вчувати, як покидає тебе розм'якшіла ніякість, і сталяться м'язи, і мужніє обличчя, і пізнаєш себе за вояка, в грудях якого стукоче палке й хоробре серце.

Так ми пробавилися цілий день, бо не з'явилося жодного скаржника, а наступного дня почали шермувати⁷. Я став супроти Онисима, Онисифор супроти Олександра, а пан писар був нам за навчителя, а пан підстароста знову сидів на стільці із кухлем меду; ми шермували дерев'яними мечами, від чого виникав глухий стукіт; Онисим наскакував на мене, Онисифор на Олександра; я, відбившись од Онисима, почав наступати на нього, а Олександр на Онисифора; пан писар погукував короткими словами, даючи нам накази; піт омивав тіло, покривав обличчя, а сонце перетворювало той піт у накип, і ми, закіптюжені, натхненні, завзято били дерев'яними мечами і по-бойовому хекали й ухкали, дзвінко покрикуючи,

⁷ Шермувати — фехтувати.

як молоді орли; а пан підстароста, вряди-годи зупиняючи шерм, давав нам просторі вказівки, не забуваючи при цьому і з кухля потягти. Інколи він гукав:

— Гаразд, юнаки, гаразд! Грійте свою чорнильну кров!

І я увіч відчував, що моя чорнильна кров починає тратити бузинову барву, а наповнюється сонцем, через що червона й гаряча стає. І ми часом аж так забувалися, що починали бачити один в одному справжнього ворога і шалено один на одного насідали. Тоді пан писар нас зупиняв і розводив чи зводив у інші пари, щоб ми заспокоїлися.

Після ж комонних ігрищ і після шермування пан підстароста, допивши чергового кухля з холодним медом, дозволив нам спуститися під замкову скелю, де текла річка Кам'янка, трохи нижче загороджена млиноювою греблею, а під замком широко розлита; ми роздягалися голі, й пан писар навчав нас науці доброго плаву, тобто не тільки пливти, але й занурюватися і довго сидіти під водою, при цьому змагалися, хто більше витримає; пливти зануреним, також якомога довше тримаючись під водою; пливти швидко і хапати уявного ворога за ноги і втягувати; підпливати ховано до берега, де стоїть “сторожа”, і беззвучно сторожу у річку втягати; різати очерет, зв'язувати його паском і робити пливучі снопки, на яких переправляти одержу і зброю свою, — пан писар говорив нам при цьому, що так долають водні перепони татари. Навчалися й іншим хитрощам, потрібним вояку у його справунку.

Третього дня приїхав до уряду пан Ворона-Корчівський і пан Станіслав Кошковський. Пан підстароста запропонував панові Григорію, щоб за сіно панові Станіславу заплатив, позбавивши його шкоди, дві копи грошей литовських. Пан Григорій Ворона того декрету не прийняв, а повідав, щоб пан Кошковський запряг, згідно права, що справді має шкоду від пана Григорія, на що пан Кошковський згодився. Але по надумі, вже пан Кошковський готувався присягати, пан Гри-

горій, упавши на землю, попросив, щоб той не присягав, обіцяючи ті дві копи заплатити у вину, з чого учинив вільним пана Кошковського від присяги, що пан Кошковський для ліпшої пам'яті дав записати до книг замкових.

В усі ці дні я не тільки забув про Юстину, але й про дядька Кипріяна, бо коли непотрібно знаджувати Юстини, пощо мені дядькові чари? Йшов від замку додому, довга тінь клалася під ноги, а я героїчно міркував, що юнацька мужність — не тільки здобувати перемоги, а ще більше не дати собі заламатися від тягот поразок, бо однаково сильний той, що перемагає, і той, що силу свою швидко відновлює після поразки для нової, цього разу, може, переможної битви. Але не всі заруки й зобов'язання людина здатна виконати, отож коли йшов я повз Юстинин дім, як дошка, рівний і, як дошка, шарудявий, холодний і незгинний, очі мої мимоволі скошилися, і я помітив, що в розчиненому вікні сидить Юстина. І хоч тільки коротким позиром у неї кинув, вразився, як вона змарніла чи схудла, лице мала не рум'яне, а бліде, вуста гірко підтиснені, а з величезних темних очей полилося на мене таке полум'я, що я отетерів і на мент при* зупинився. Але дівчина різко встала і зачинила вікно, а за вікном схитнулася завіса, закривши мені те видиво. І серце моє в пласкому дощатому тілі стрепенулося, й заграло, і заспівало.

“А що, — ледве не вигукнув я радісно. — Подіяли-таки дядькові чари!”

У цей час за щільно причиненими ворітьми славно загавкав, упізнавши мене, Юстинин пес, і задряпав кігтями дошки, і заскімлів прохавчо, що миттю мені нагадало: двічі названий я Юстиною псом шолудивим, отож знову охолов і знову став неживий і дерев'яний. І випростався, ставши рівним, як дошка, і отака дошка-людина подибала дощатими ногами далі дорогою, бо що їй при цій okazji ще залишалось?

Вдома чекала мене несподіванка: прийшов дядько Кипріян. Загалом, він мав у домі свою кімнату і міг би жити тут

разом зі мною, тут він тримав свої книги, які привіз із мандрів по світу, книги, яких ніколи не прочитаю, адже були на незрозумілих мені мовах; я ж і латину знав ледь-ледь, бо в судовій школі, в якій учився, латину вчили більше для годиться, як для діла, книги ж справ поточних велися мовою нашою. В своїм покою тримав дядько і якісь манускрипти і німецьку одежу, в якій прибув зі світів, отож те, що Кипріян прийшов у свій-таки дім, не мало б мене разити — не все він і в своїй пущі жив, але цього разу я його чомусь не чекав, очевидно, зустріч із Юстиною цьому посприяла. Дядько був у домашній одежі, а не в хитоні з мішка, зустрів мене на вступі до свого покою, в одній руці тримаючи шматка хліба, а в другій — шмат ковбаси, яку я не всю ще стравив Юстининому псу.

— Чому не приходив? — спитав він, жуючи.

— Вирішив послухатися твоїх повчань, дядьку, — мовив я цілком спокійно. — Коли дівчина мене не хоче й обзиває псом шолудивим, то ж чи маю її добиватися?

— Не подужав її бісик, — сказав дядько, жуючи. — Знаю про це! А що, вдруге назвала тебе псом шолудивим?

Я мовчав. Голова мені скривилася на шиї, і десь так само скривився і мій рот, ніби я наслідував Івашка Крупчанку, слугу пана Кошковського.

— Го-го, юначе! — сказав дядько, і з рота йому вилетіли хлібні крихти й пережовані часточки ковбаси. — Так легко даєшся, щоб ображали твій гонор?

— Слідую твоїй науці, дядьку, — кисло сказав я.

— Ну, тоді я цього на так не залишу, — мовив дядько, але без гніву, а спокійно і жуючи. — Образа, вчинена раз, може бути вибачена, а образа усугубнена волає. Подумаємо про помсту.

— Не хочу я помсти, — мовив я прілим ГОЛОСОМ, — нічого не хочу! Та й як би мстився: мазав би дьогтем ворота чи виніс би ті ворота на клуню?

— Ну, то простацька помста, — сказав дядько, ковтнув пережоване, але більше не відкусував. — Коли бісик її не здолав, пошлю біса, а коли двоє того не вчинять, пошлю третього, вже великого. Хай помста наша буде, що зламаємо її гординю. Ще не було дівки, аби її мої чари не брали.

— А може, ліпша помста: нехай засихає? Хай пожере її святенницький вогонь, а я собі з того втішуся? І розшукаю дівчину, яка мене захоче, а я її?

— Такий ти оце юнак! — скрикнув дядько. — Ні, я того на так не полишу, хлопче! Бо це вже не тобі образа, а мені!

Знову згадав про хліб та ковбасу, куснув спершу одного, тоді другого і ярісно зажував.

— Почекай до завтра, — сказав, мелючи щелепами. — Спробую ще раз її взяти. А ти мені не протидій!

І очі його засвітилися палахким вогнем.

РОЗДІЛ ІХ

Вона вийшла із піни річкової саме в тому місці, де Кам'янку перетинала гребля із млином, і саме тоді, коли у воду впали краплі крові оскопленого Зевсом Урана, тобто коли зайшло сонце. Була на ній біла-біла сорочка, помережена червоним узороччям, клуби охоплювала тісно пригнана опаска, а стан оперезав пояс, який може зробити смертну жінку гарнішою, аніж сама краса. Була вона золотоволоса, з блискучим і вологим поглядом і з солодкою усмішкою на вустах. Звалася вона по-різному: Нікефорос⁸, Арейя⁹ чи й Басілея¹⁰ — і була вона свого часу покровителька троянців. А ще її зва-

⁸ Нікефорос — Переможна.

⁹ Арейя — Войовнича.

¹⁰ Басілея — Царственна.

ли Таласія¹¹, Пелагія¹², Анадіомена¹³. Часом її звали Астарта, тобто Пристрасна, і Пандемос, тобто Усенародна, Уранія, себто Небесна, та й багато інших імен їй прикладали. Це вона свого часу, як розповідав мені колись дядько Кипріян, вивела троянців із зруйнованої Трої: одні припливли туди, де пізніше постав Рим, а інші — на Північне Причорномор'я. Це вона весною приходить на землю, і там, де ступають її чобітки на золотих підківках, розквітають квіти. Це вона йшла через сади, торкалася ніжними пальцями гілок овочевих дерев, і ті спалахували срібним цвітом. Це вона будила бджіл, які кидалися на ті квіти і, взявши собі мед, допомагали їм запліднитися. Через це її ще називали Жінкою з Цвіту. Саме ця жінка з'явилась у червні 1582 року в Житомирі, тоді, коли я невимовно страждав од любовної туги за Юстиною, хоч по-сильно вдавав із себе півника із випнутими колесом грудьми і замість того, щоб піти до Юстининоного двору із музиками і заспівати там любовної пісні й падвану, як це мені приснилося одного разу, — проходив тепер повз її дім, у дошку перетворений. Можливо, покликав Басілею у наші краї мій дядько Кипріян, а можливо, і я сам, а можливо, вона й сама прийшла, пожалівши мене, розтерзаного і бідного. Отож вона повільно йшла берегом Кам'янки, невеликої річки, що неподалець впадає у Тетерів, *(я ж стояв у цей час на зруйнованій башті нашого замку і дивився задумано у далечінь, бачив розкішні горби, порослі золотом та деревами, і дві долини глибокі, в яких синьо зміїлися ріки. Очі мені заскліли, я сам ніби закоцюб і не мав сили й пальцем кивнути)*, — і це було тоді, коли до ріки спускалася із відрами Юстина. І ось, коли дівчина набирала воду, покликала її Таласія:

— Чи не даси мені, дівчино, напитися? — сказала Нікефорос. — Здорожилася я.

¹¹ Таласія — Покровителька.

¹² Пелагія — Морська.

¹³ Анадіомена — Та, що вийшла з піни.

Зирнула на неї із здивуванням Юстина і вразилася з її краси та ошатності.

— Такій пані, — сказала, — негоже пити воду з річки. Ходімо, тут недалеко живу, дам води криничної.

— Гаразд, — згодилася Уранія. — Задля тієї води я сюди й прийшла.

І вони пішли до Юстининою двору: попереду найкраща дівчина нашої вулиці із коромислом, на якому похитувалися підвішені відра, а за нею Арейя, яка ступала золоточервоними чобітками, і з тих слідів одразу ж виростили квіти.

— Чому самі і чому йдете пішки? — спитала Юстина, бо ще не відала, хто до неї прийшов.

— Повіз мій і слуги, — мовила Анадіомена, — спинилися он на тій горі. Я ж не втрималася, щоб не спуститись у ці долини. Мало де зустрінеш таку красу.

(Я ж стояв на зруйнованій башті і дивився на ту красу. Ще не зайшло на новий день, ще ранок стелив свої тонкоткані пелени, і ледь-ледь курілася вода на обох річках. І всі лінії, звивини, земні й річкові, всі стежки склали якогось загадкового лабіринта, який безнадійно намагався розплутати мій знерухомлений зір. І всі дерева ще були одягнені у прозорі ткани, ніби це зібралися дівчата на ритуальне дійство, а деякі з тих дерев, наче люди, йшли. Але не

на дерева і не на ту й справді прегарну місцину, чарівний крайогляд я дивився, а лишень на тих двох, що підіймалися крутою стежкою. При цьому серце моє не билось у грудях, а тільки нило, бо покривала його легка, так само, як на деревах, мов тканка, печаль).

Отак і ввійшла у Юстинин двір Астарта. І щось дивне збилося з Юстининим псом, а моїм приятелем. Він кинувся до Пандемос, ноги йому підігнулися, упав на землю й принижено поповз до ніг Пелагії, щоб лизнути оті червоні, оті підбиті золотими підківками чобітки. І собака лизнув тільки раз, тоді поклав голову на витягнені передні лапи, завернув голову і

задивився на Нікефорос із щасливим подивом.

— Дивіться, він вас признав, — сказала здивовано Юстина.

— Бо чує, що не з лихим серцем до тебе прийшла, — сказала Уранія. — А тепер винеси мені, дівчино, води.

І не було в цей час удома Юстининих батьків, та й звісно, чому: сьогодні у місті базарний день, і всі міщани житомирські ще зранку потяглися на майдана біля магістрату, де стояли вози, де висів гуд людський, де мукала худоба, іржали коні, кричали свині, де стояли вози, а на них кури й півні, а на них гелгали гуси, крякали качки. А біля тих возів співали сліпі музики, грали музики зрячі, саме ті, яких я хотів запросити, щоб заспівали Юстині. А трохи збоку закликали покупців купці й перекупники, і стояла над усім цим збіговиськом та скуписьком рожева хмара куряви, як чад, ніби всі ті люди були загорнені в напівпрозору кулю туману, і там метушилися, і там ворушилися, ходили, стояли, галакали, горлали. І парувало у глечиках свіже молоко, і сиділи на лавицях пишнотілі, круглолиці і червонощокі жінки-перекупки, і стояли перед своїми кущами бородаті крамарі і гортанними голосами щось верещали, і вискалювали білі, лискучі зуби цигани, помахуючи і цвѡхаючи батогами, — отут і блукали, згубивши одне одного, мати й батько Юстинині: мати наглянула в крамаря лискучу тканину й ходила довкола, відходячи й повертаючись, а крамар дивився на неї, прискаливши хитро одне око, але не хапав її за одѡжу і не закликав, знав-бо, що ніде та жіночка не дінеться. Батько ж

Юстинин у цей час стояв біля розкладеного струменту: молотків, терпугів, кліщів, стругів, рашпелів, рубанців, пилок та пилочок — і все оте прицінно роззирає. Отож ніхто там, у Юстининому дворі, не завадив Басілеї, а вона взяла із Юстининих рук горнятко, повне іскристої, свіжої й солодкої води, й помаленьку її пила, а пес Юстинин усе ще лежав у її ногах, завернувши голову і заворожено на Анадіомену дивлячись.

— Може, пані притомилися, посидьте в садку або зайдіть до хати, — люб'язно припросила Юстина, бо годиться подорожнього гостити й припрошувати, а ще й таку дивну й чудовну гостю.

І вони сіли в садку, в якому наливалися соком груші, яблука, та сливи, та вишні, а вишні вже й червоніли трохи, прийшов туди до них і пес, ліг біля Арейї і поклав, як цілком переможений, їй на передки чобіт писка

(я ж стояв на зруйнованій башті і дивився вже на іншу красу: жіночу й дівочу, Пелагії і Юстини, в житті не бачив гарніших, і мені тихо грало у грудях серце, і так якось тепло стало на душі, і таке в мені творилося, що не дивувався: все чітко бачу, хоч і далеко, все чітко чую, хоч також далеко. А може, подумав я, вигадую все це?).

— Така ти гарна, дівчино, — сказала Астарта. — Мабуть, маєш хлопця і любиш його?

— Не маю хлопця, — сухо сказала Юстина, — та й не хочу мати, бо прирікла себе бути нареченою Христовою. Лазить тут довкола мене один пес шолудивий, але не треба він мені.

— Чому зневажаєш псів? — спитала Нікефорос. — Чи ж вони не твар Божа?

При цьому Юстинин пес у ногах Таласії пискнув, заворушився і сердечно поцілував їй чобітка.

— Це так, до слова, — всміхнулася Юстина. — Свого пса я люблю.

— Чому ж не полюбиш того, хто спалюється тобою, снить тобою і хоче порядно взяти тебе собі в жінки? Чи ж такий лихий він, чи ж неладний і негарний?

— Не лихий він і не поганий, але не для нього я себе призначила, — сухо сказала Юстина.

— Поглянь навколо, — сказала Басілея, — чи ж люди не як ці яблуні, і грушні, і сливи, і вишні — не мають того ж призначення: народити плід для життя і вічності з сімені свого?

І коли вона це сказала, все плідне у тому садку стрепену-

лося, а вишні ще більше зачервонішали, хоча ще їм і не пора.

— Зарік узяла прожити вік свій у тілесній чистоті, — мовила холодно Юстина, і її личко стало строге, аж зменшилося на ньому природної краси.

— Яке воздаяння за прожиття в чесному шлюбі, всім відомо: заведете дім і родину, працюватимете, як велів Господь, у поті чола свого, трудом та любов'ю утверджуючи доброздання цього світу. Яке ж воздаяння, дівчино Юстино, буде від безплідності твоєї? Чому смерті тілесної прагнеш?

— Велике й невимовне воздаяння, — палко сказала Юстина. — Тим, що живуть у невинності тілесній (і чудо це велике, що люди про такий великий скарб чистоти ангельської не дбають нітрохи, а до гріха тілесного рвуться), приготоване Царство Небесне.

Сказала це й звела личко, яке наче осмугою покритися і ще більше втратило своєї краси.

Пандемос же смутно дивилася на неї, і її уста торкнула легка всмішка.

— Страшні слова говориш, дівчино. Коли б усі так думали, у який же спосіб світ міг би стояти і як би люди народжувалися? І коли б Єва чистоту зберегла, подумай, дівчино: звідки б сталося примноження роду людського?

— Єва чистоту не зберегла через гріх, — жорстко сказала Юстина. — Ослухалася Бога і через це смертною вчинилася.

— Наслухалася ти темних і немудрих, дівчино, — сказала Пелагія. — Чи ж, створивши Єву, Бог не дбав про вічність? Чи ж, спокусивши Єву, не дав Адамові та їй волю жити за своїм розумом і волю творити свою вічність у дітях? Чи ж не Господь створив Адамові сім'я, а Єві вклав у нутро яйце-райце із захованою в ньому таїною життєтворення?

— Бог їх тим покарав, — сказала Юстина, — бо віддалив од Царства Небесного, ото ж тільки ті з людей, що збережуть чистоту невинності, потраплять назад у те Царство.

— Звідкіля те знаєш? — здивувалася Арейя.

— Панотець Михайло те мені оповів, — сказала Юстина.

— А звідки те знає панотець Михайло? — спитала Пелагія.

— Так віститься у церковному вченні, — мовила Юстина.

— А коли це вчення тих, що дияволом опановані?

— Дияволом опановані живуть у світі, а панотець Михайло чернець і живе у Бозі й Дусі, — сказала Юстина.

— Мудра ти дівчина, — мовила Таласія, — але крива твоя мудрота. Воістину добра річ є подружжя, його-бо сам Бог установив. Та й писання християнське його похваляє, бо сказано в Посланні до євреїв: “Нехай буде в усіх чесний шлюб і ложе непорочне”. І багато святих Божих хіба не були одружені? Шлюб дав Бог на втіху людині, щоб, на діти свої дивлячись, веселилися і хвалили його.

Тоді стрепенулася раптом Юстина, її обличчя перекривилося із жаху і стало геть-но старе, а очі розширилися, і плюснув із них чорний вогонь. Скочила на рівні і скрикнула раптом:

— Згинь, пропади, сатано! Чого мене скушаєш? — і поклала на Басілею хреста.

Але нічого Нікефорос від того не вчинилося, сиділа вона, смутно всміхаючись, і тільки дивилася печально на Юстину.

— Сказала тобі, — тепло й журливо мовила, — що не з лихим серцем до тебе прийшла. Сатана ж не в добрій науці і у славу Божу з’являється, а в лихій. Що ж доброго вчиниш, себе живою у труну поклавши, замість того, щоб добродійня у світі творити, любов сіяти і на вічність у дітях своїх працювати? Отож сатана, дівчино, не в мені, а в тобі. Отямся, і схаменись, і прожени із себе нечистого. Відрікшись од Господнього наказу, не вічність, а смерть дочасну знайдеш, бо Царство Боже не в небі будується, а в живому світі і в людях цього світу, в добротворенні їхньому і на основі любові їхньої. Ось тобі дар, що його дав Господь Адаму та Єві, відсилаючи їх творити працею своєю життя на землі, ось вона — сподіванка, ось вони — початки любові.

Але не дійшли ті слова до Юстини. Вона розчервонілася від гніву, тупнула ногою і закричала:

— Згинь, пропади, сатано! Не спокушай мене до гріха! Чистою тілесно залишуся і ніщо мене з цього шляху не зверне! Плюю на твої злочестиві й лихі слова!

І диво дивне учинилося (все те побачив я, стоячи на зруйнованій башті замку і невідривно дивлячись на сад, в якому відбувалася та розмова):

ті плоди, які раніше ніби більші зробилися від пробуття там Таласії, скорчилися і зморщилися, з вишень пропало червоне, і знову стали вони зелені із жовтизною, і полетіли на той сад метелики й кузьки: метелики поклали на листя яєчка, і почала плодитися із них гусінь і черва, а кузьки прокусували хоботками, ніби голками простромлювали, зелені ще й малі сливки і пожадно смоктали із них сік. Жінка ж із Цвіту звелась із лавки, нахилилася до пса, котрий і досі дивився на неї зачаровано, погладила ніжними пальцями, і пес аж вуха прищулив від задоволення. Тоді зирнула на Юстину, що стояла перед нею суха, чорна, закута у сіру крицю, і вже нічого принадного не було в її обличчі, ні в постаті, а подобала більше на Мегеру. І сказала їй Уранія перед тим, як відійти:

— Шкода, що серце у камінь ти перетворила. Воля твоя діяти й думати, як знаєш, бо одні люди для краси, інші — до добра й любові, ще інші — для темряви, смерті і зла, а четверті — для нетерпимості народжуються. Коли хочеш, оживлю й розтоплю серце тобі, а коли не хочеш, хай на тебе зглянеться Боже милосердя.

— Згинь, пропади, сатано! — твердо сказала Юстина і знову наклала на Пандемос хреста.

І тоді виплодилась у її саду гусінь та черва, а ще більше налетіло кузьки й саранчі, і почали вони жерти й випивати плоди й поглинати листя зелене з Юстининою саду. Юстинин же пес звівся на ноги і печально на все те дивився, і ніби

щось сказати хотів, але не міг, — не дано-бо псам мови для вислову своїх думок. Таласія ж знову всміхнулася і рушила геть, але цього разу там, де ступали її золотом підковані чобітки, не виростали квіти, бо земля на тому місці була суха, гола й безплідна, земля була самий порох і не наповнювалася животворним соком

(а я стояв на зруйнованій башті житомирського замку, і очі мені слізьми узялися, і любов моя стала мала і скулена, ніби в кулаці стиснена. "Диво-дивний цей світ, — думав, — а ще дивніший я зі своєю безнадійною любов'ю" Тож дивився вниз, на вулицю, що спускалася від замку до річок, у чудову долину; йшла нею Анадіомена, але не весела, а сумтна, хоч краси своєї нітрохи не втратила та й не погасила своєї чарівної всмішки, яка ояснювала світ, через що все навколо жило, цвіло й шумувало, бо світ живий — широкий і безмежний, а отже, невмирущий).

ІНТЕРМЕДІЯ П'ЯТА.

ЗАПИС В АКТАХ ЖИТОМИРСЬКОГО УРЯДУ

Цього разу скаржився Клим Партинюха, міщанин житомирський, на сина міщанина-таки Харитонового Сосновського Самсона, що в його відсутність Климова власна жінка Огапка Харитонівна, нічого йому не сказавши й не нарадившись, пішла від нього геть, і саме в той час у нього погинуло немало речей, тобто з-під замка згинуло двісті повісьм прядива льону, піввідра меду прісного, сирів двадцять, відро масла, сто ліктів полотна посполитого, кошуль вишиваних колінських жіночих три, шовку червоного золотників двадцять, тасьма шовкова, чепець шовковий, ланцюжок срібний, плахта напільна із черцем¹⁴, пояс оксамитний, немало непряденої пряжі, грошей готових дві копи литовські і ско-

¹⁴ Із черцем — з червоними смугами.

ворода.

Це все проголосив Клим Партинюха перед нами, а передусім перед паном підстаростою Іваном Станишівським, велеголосно, після кожної названої речі робив затинку, причому його чорні, як смола, очі запалювалися, ніздрі тріпотіли; очевидно, Клим був уражений подією, але хто зна, чим більше: чи тим, що від нього пішла жінка, чи пропажею речей.

І тут од дверей почувся жіночий голос — входила до покою Огапка Харитонівна, і була на ній кошуля вишивана колінська, на голові чепець шовковий, на шії ланцюжок срібний, на клубах плахта напільна із черцем, на стані пояс оксамитний.

— Не слухайте, панове урядні, цього об'ясника і звіра, бо все було не так. Коли цей об'ясник од'їжджає з дому, зачиняє мене в комору, не даючи хліба, а коли опираюся, б'є мене й соромить, ніби я, коли він виїжджає, накликаю до себе молодиків чвору і не встидаю невшетності. Що я, панове, ніби в якісь фарботи¹⁵ тоді вбираюся, а я вбираюся тільки так, як мене бачите, що я, мовляв, не дбаю про чесноти, а все на кавалірів око ставлю і ніби веду з ними учти та бесіди.

— Бо так воно воістину! — сказав, не мигнувши, Клим Партинюха. — Все оце свідчу й дедикую¹⁶...

Тоді Огапка Харитонівна Климова Партинюхова вдарила кулаком об кулак і затягла довге: “І-і-і!” — а тоді пішла на Клима Партинюху крочком дрібненьким, і слова в неї почали сипатися з рота, як горох» аж не встигав я записувати їх у найшвидшому скорописі, а я серед писарчуків у цьому найуправніший.

— То це такий брехун, що оклеплюєш мене перед панами урядом? То це ти такий безчесник, що мене хльоркою та фін-

¹⁵ Фарботи — мережива.

¹⁶ Дедикую — тут: викладаю.

дюркою¹⁷ чиниш? Нехай за мене посвідчать сусіди мої і служка наша Килина, що я жінка поштива й поважна, а все те він уроїв собі в дурну голову та ще й мовить, що коли попощу кілька днів у коморі, то мені вилетять із голови молодики, яких він має у своїй хворій голові, бо ніяких молодиків я у дім не спроваджувала. А коли я остатнього разу дуже верещала і в комору на замкнення (а таке він, нелюд, не раз чинив) не пішла, то він, нелюд, мене побив і вигнав із хати, і пішла я в своїй одежі, яку на мені бачите, а він приписав цю одежу мені в покражу, і всього решту я в нього не брала, бо, йшовши геть із дому у його приявності, ключа од комори повісила, та й нічого з дому винести він не дав би, і це може потвердити Килина, служка наша.

Клим Партинюха при цьому стояв спокійний і нерухомий, тільки очі його чорно палали, а ніздрі, як у коня, тріпотіли. Але він терпляче перечекав, поки з вуст його жінки виллюються всі слова, а їх було утричі більше, ніж устиг я записати, серед предметних багато й цілком порожніх або й кількаразово повторених, і тільки коли спинилася Огапка Харитонівна, щоб перевести подиха, мовив іржавим голосом:

— Все це, панове урядні, неправда. Я її з дому не виганяв, а страви і хліба їй достатньо давав, а пішла вона з дому без відомості моєї, і пішла геть до брата свого Самсона. Отож я прошу панів уряд про свідка, аби ті речі міг іще застати в Самсона, котрі мені погинули. А та одежа, що на ній, на мої гроші куплена, через це я її і ввожу у покражу.

— То це я мала б іти від тебе гола? — вереснула Огапка Харитонівна.

“Ні, чого б гола! — іржавим голосом сказав Клим Партинюха. — Послала б до Самсона, хай би приніс одяг, а тоді б ішла, бо одежа моя, і ти її вкрала.

І тоді знову вдарила кулаком об кулака Огапка Харитоні-

¹⁷ Хльорка та фіндюрка — жінки легкої поведінки.

вна, і пішла дрібненьким крочком довкола Кліма Партинюхи, ніби якийсь танок вела, і засокотіла, заскрекотала, аж у мене і в усіх, гадаю, у вухах закололо, ніби в ті вуха слова кілочками вбивалися.

— І-і-і-і! А як же я могла встигнути послати до Самсона по одержу, коли ти з палицею гнався за мною, ще й раз огрів по спиняці, і там, панове урядні, у мене є слід — коли хочете, покажу.

І Огапка Харитонівна почала тремтячими пальцями розв'язувати шовкову тисьму на кошулі.

Тоді Клим Партинюха заревів, ніби тур, горловим великим голосом:

— То це ти, вшетечнице, хльорко та фіндюрко, гола стати хочеш перед панамі урядом? Ось, панове урядні, яка вона поштива й поважна мотрона! Не смій!

Тоді пан підстароста вдарив кулаком по столі, аж все на ньому застрибало, і дужим урядовим голосом наказав обом утишитися, а служебнику своєму, возному Габрилю Зубрицькому, змовив, щоб той пішов до Самсона, сина Харитонового Сосновського, і вказані Климом Партинюхою речі описав, а тоді й став перед урядом разом із Климом.

Вони пішли, а Огапка Харитонівна із плачем оповіла з багатьма порожніми словами і з відступами та поясненнями речей, які можна було б не пояснювати, який той нелюд її чоловік Клим, бо одну жінку він уже заморив через те, що не понесла від нього плоду, але й вона, Огапка, не понесла від нього плоду також, і не жінки тут винуваті, а вігі, яловий, бо все в ньому перекисло і засмерділося, а щодо одержі, то він її тільки й справив цю, котра на ній, а скупий такий, що над кожною крихтою труситься, і не тільки їх з Килиною голодом морив, а й себе, хіба голий хліб їсть і незмащений борщ із щавлю чи голого буряка; що піввідра меду, який мав, у нього вже в камінь перетворилося, а сирів не мав не тільки двадцять, але й жодного, і не відро масла мав, а глечика, та й те

давно йолке стало і до харчу непридатне; що гроші свої завше при собі носить у шкіряному мішечку, а пряжа й прядиво були не його, а таки Самсонові, бо вона хотіла спрясти йому в поміч та й не встигла їх забрати, гонена Климовою палицею. А щодо сковороди, сказала, проливаючи гойні сльози, ця жінка, то гріх у неї тут є, і вона, Огапка Харитонівна, хоче в тому щиро зізнатися, бо вона ту сковороду, котра була череп'яна, таки розтрощила в нього, Клима Партинюхи, на голові. Але голова в нього, сказала Огапка, така клята, мов чавун чи баняк, тільки задзвеніла, сковорода ж розсипалася на черепки, а голові нічого не вдіялося, і панове врядні можуть ту його голову обдивитися, бо вже не раз таке бувало, що вона, Огапка, щось трощила на тій чавунній голові, а на ній і сліду не лишалося, а це в нього так тому, гадає Огапка Харитонівна, бо вельми заклятий він, і в голові в нього не розум, а сама кість. А найбільше допікає він їй, Огапці, ревністю своєю, бо навіть коли спить поруч з нею, йому уявляється, що то не він лежить біля Огапки, вибачте на слові, а якийсь, прости Господи, кавалір; тоді він крізь сон страшно кричить і проганяє каваліра, погрожуючи його вбити, і їй, Огапці, тоді стає так страшно, що й витримати не може.

— Ось чому, панове врядні, я від нього пішла! — чітко й просто сказала Огапка. — Нема мені сили такого більше терпіти!

— Стривай, стривай, Огапко! — сказав пан підстароста Іван Станишівський. — То ти від нього пішла чи він тебе прогнав?

— Прогнав, а я й пішла, — відказала рішуче Огапка. — А могла б і не піти й терпіти далі...

Усе те Огапка Харитонівна розповідала так довго, що встиг повернутися служебник пана підстарости пан возний Габриль Зубрицький із Климом Партинюхою. Клим радісно цвів, очі його так само палали, а коли проходив повз Огапку, мовив упівголоса:

— Ну ж я тобі, сатано, допечу! Потанцюєш мені!

Пан возний Габриль Зубрицький став перед паном підстаростою Іваном Станишівським і, дивлячись в листка, якого тримав перед собою, проголосив:

— З придання врядувого я, возний, був із Климом Партиноюхою в домі Самсона Сосновського, його самого не застали, тоді Клим повів жінці Самсоновій, аби впровадила їх до комори. Вона, не змагаючись і не заперечуючи, повела.

Клим при цьому радісно хитнув головою, а Огапка ніби трохи й стурбувалася, мабуть, намагаючись угадати: чого такий радісний отой Клим?

— Там, у коморі, — проголосив пан возний з листка, — при мені, вижеві, себто свідку, межи іншими речами Клим указав на кошулю колінську...

— Стій! — зупинив його пан підстароста і звернувся до мене. — Глянь, юначе, до запису попереднього, що там про кошулі говориться?

— Говориться, — мовив я, — кошуль вишиваних колінських жіночих три.

— Друга на Огапці, — сказав спокійно Клим.

— Де ж третя? — спитав пан підстароста.

— Третя? — почухмарив потилицю Клим. — Хай панове врядні справлять записа: кошуль колінських дві.

— Там, у коморі, — проголосив пан возний Габриль Зубрицький, — полотна невеликий сувій...

— Глянь, юначе, до запису, — сказав пан підстароста.

— Сто ліктів полотна посполитого, — сказав я.

— Сто ліктів — сувій великий чи малий, пане Климче? — спитав підстароста.

І знову почухмарив потилицю Клим.

— Це як сказати і на чії очі, — мовив.

— Скільки, пане возний, ліктів було в тому сувої?

— Ми його не міряли, — сказав возний, — але не більше десяти.

— Там, у коморі, — втретє проголосив пан возний, — пряжі основа, клубок та кілька починків.

— Було записано, — мовив я уже без наказу пана підстарости, — немало пряжі непряденої...

— Бо й немало, — сказав Клим.

— В коморі була масла повна макітра! — проголосив возний.

— Записано, — відгукнувся я, — масла відро.

— Чи свіже було масло? — спитав підстароста. — І чи не було воно в глечику?

— На спробу свіже. І було в макітрі, не в глечику, — сказав пан возний. — Меду прісного півгорщика...

— Записано: меду прісного піввідра, — мовив я.

— Чи мед старий, у камінь перетворений, чи свіжий? — спитав підстароста.

Пан возний чомусь облизався, очевидно, спробував того меду, і сказав:

— Мед згуслий, але не в камінь. Добрий мед! — і знову облизався. — Було в коморі: прядива чесаного лляного три повісьми.

— Записано: двісті повісьм, — сказав я.

— Решту вони приховали, — сказав Клим. — І все, що вони приховали, те й не сходиться. Ото Самсон, якого вдома не застали, і повіз усе приховати, бо де б ділося?

— Навіжений! — закричала Огапка Харитонівна. — Чи ж у тебе коли було двісті повісьм лляного прядива? А те, що було, не твоє, а Самсонове, який дав мені його спрясти у поміч собі.

— Бреши, бреши! — сказав Клим Партинюха, заламавши голову набік. — Як злодійку тебе до суду потягну.

Що було в коморі ще? — спитав пан староста.

— Пояс оксамитний, — мовив пан возний.

— Та він же на мені! — вигукнула Огапка Харитонівна.

— Не цей, а другий, що тобі справив, — спокійно сказав Клим.

— І-і-і! — завела Огапка. — Чи що мені вдруте справляв? Оце все справляв, — вона торснула свою одержу, — брехати не буду. А все, щоб очі мені залудити, і щоб задобрити, і щоб пішла за тебе, навісного, і щоб не пізнала твоєї вдачі скупой та заклятої.

— Скільки поясів оксамитних було в записі? — спитав у мене пан підстароста.

— Тільки один, — відповів я.

Усі ті речі, які зголосив пан возний Габриль Зубрицький, було внесено й покладено перед уряд. Тоді закликано жінку Самсонову Тетяну, тиху й лагідну на вигляд, і вона твердо повідала, що всі ті речі, які лежать перед урядом і які взяли Клим із паном возним, Габрилем Зубрицьким, її і Самсонові і нічий інші і що вона просить уряду записати це в книги як скаргу за зневагу чесного її й чоловіка її Самсона, сина Харитона Сосновського, імені, ніби вони приховували крадені речі, бо вони їх не приховували.

Відтак закликано було Климову служницю Килину, яка ввійшла в урядовий покій бічком, маленька й перелякана.

— Чи познаєш, Килино, в цих речах речі твого господаря, Клима Партинюхи? — спитав пан підстароста.

Килина уважно роздивилася всі речі і стала, злякано світячи очима.

— Ану кажи! — зарипів іржавий Климовий голос. — Викажи їм мою кривду!

— Не збреши, Килино! — зойкнула Огапка Харитонівна. — Інакше Бог тебе покарає і смажитимуть тебе чорти на сковорідці.

Килина здригнулася й понурилася.

— Чи познаєш ці речі? — запитав грізно пан підстароста.

Килина витерла рукавом брудної сорочки ліве око і перехрестилася. Зітхнула, але не мовила й слова.

— Чому мовчиш, Килино? — гримнув пан підстароста.

Килина знову скрушно зітхнула.

— Що й казати, — мовила тихенько. — Змовлю: “Ні!” — то лихо мені буде, а скажу: “Так!” — то ще більше матиму лихо. Ні, панове врядні, я ліпше промовчу.

Тоді заревів, начебто тур, Клим Партинюха і кинувся на Килину. Але збоку на нього, наче коршунка, впала Огапка

Харитонівна, схопила Кліма обома руками за волосся і пригнула до землі, а Килина, розвернувшись, почала гатити кулачками Партинюху по спині.

— Гвалт! — репетував Клим. — Убивають! Рятуйте, панове врядні, бо мене ці чортові баби заклюють!

— Зачинити всіх у холодну! — ревнув пан підстароста.

На те слово й Огапка, й Килина відскочили від Кліма і смирененько стали перед урядом, а Клим розігнувся, пригладив волосся руками і спокійно сказав:

— Усе, що трапилося зі мною тут, в уряді, прошу, панове врядні, записати до замкових книг, бо це, панове врядні, учинився перед вашими очима розбій.

РОЗДІЛ X

З того всього, що трапилося сьогодні на в'язні, можна було б добре посміятися, і мої приятелі-писарчуки, та й пан писар наш, так і вчинили: приятелі мої аж підскакували на стільцях. Особливо, коли Огапка з Килиною гамселили Кліма Партинюху: Онисим при тому квоктав, мов півень, Онисифор тоненько хихикав, а Олександр гохав, ніби в тимпана бив. Пан же писар, як особа поважніша, весело скалив зуби, і всі вони мали скісні, майже заплющені очі і аж головами водили — такі веселі оказії нечасто в нас трапляються. Мені ж від того, що побачив, зовсім не було весело, отож ішов додому і сумтно думав: хлопець із дівчиною ніби для любові та взаєм-

ної втіхи сходяться, у чесному ж шлюбі й для ложа законного, щоб, на діток своїх дивлячись, веселитися і хвалити Бога, натомість для щоденної, з місяця в місяць, із року в рік, війни та гризні, не раз і в криваві змагання вступаючи, — це я добре знав, служачи в уряді; траплялося, що жінка чоловіка сокирою зарубувала, а чоловік жінку мордував та убивав. Спершу бо вони, жінки й чоловіки, будши парубками та дівчатами, думав печально я, в одур взаємний приходять, зачаровуються і без чарівників, і коли не можуть сягти хтось когось, як оце я Юстину, страждають та мучаться, прагнуть зійтися з коханою, щоб бачити її, слухати, говорити влесні й радісні речі, а потім, зійшовшись, спершу позбуваються щасливого одуру, байдужіють, а потому й війни вчиняють.

“Що воно таке, любов ота в світі? — думав печально я. — Бог чи диявол у тому діє, прокляття, як про це вістить Святе Писання, чи Господнє призначення для світобудівництва, як про те говорила вигадана мною чи, може, витворена чарами дядька Кипріяна Жінка із Цвіту? Чи ж не отак, — думав я ще печальніше, — й поселяються в людську душу біси? І, може, мав рацію дядько Кипріян, що ми самі їх творимо в собі, ламаючи душу; із тих клаптиків наших зламаних душ вони й виникають, а відтак живуть у нас, як у домі; є поміж них усякі, і б’ються в нас, і чубляться, як Огапка із Климом, і немає тому ні кінця, ні краю. Зрештою, й соловей не все співає чарівних пісень, — продовжував думати я, — а тільки зманюючи солов’їху; та й хлопець, залицяючись до дівчини, дурить її, а дівчина дурить хлопця, і постають вони в очах одне одного отакими янголиками із крильцями, а кігті, чорні крила, як і темні думки, ховають у пухових узголівниках облудності своєї. Отак і сходяться, одурені, аби розмірити поле битви своєї і виставити полки свої, а тоді й двигнути для вічної війни з тим чи тою, котру собі для любові вибрав. То може, — несподівано подумав я, — має рацію Юстина, коли не бажає губити своєї дівочої чистоти, а хоче віддати її не житейському воро-

гові, чоловікові, а Богові? Відмовляється від війни, світу, розколеного на ніч і день, на любов та ненависть, де не лише квіти ростуть, а більше колючок, як у найліпшої квітки — рожі, про яку співають закохані. Рожа цвіте недовго, а колючки на її гіллі сидять постійно. От і Клим Партинюха, — думав я, — спершу пишний одяг своїй обраниці справив, а тоді і їжі не захотів давати; та й сама Огапка спершу влещувала його, а тоді почала бити на його голові сковорідки”.

Ні, не міг я всього цього збагнути, через те поспішав додому, може, ще застану дядька: хай повість мені розгадку, сядемо і спробуємо розв'язати цього вузла разом. А ще попрошу: нехай припинить чарування, бо хоч і уражений я, і ображений, але чи так годиться завойовувати дівчину? Адже й у мене з Юстиною — не любов, а війна, тобто ми вийшли в поле битви своєї, поставили полки і рушили ними для бійки ще тоді, коли б мали тішитися квітучими рожами та солов'ями. Ось що мене почало мучити, я ж бо не вважав себе лихою людиною. Не війни ж бо хочу з Юстиною, а любові, не змагання, а поєднання, не бійок, а спільноти душевної й тілесної. Коли ж бачить вона в мені не рицаря свого і не оміряного милого, а тільки пса шолудивого — пощо це все?

Але не відав я іншого: мої приятелі-писарчуки Онисим, Онисифор та Олександр, із дружнього-таки співчуття до мене й моєї любовної туги, самі пішли до дядька Кипріяна і попросили в нього помочі від себе, але для мене. Дядько ж, па їхнє прохання, дав їм мідяну дощицю, на якій було написано моє ім'я, а ще до того чарівні слова — про все лише згодом оповіли мені вірні мої приятелі. Отож минулої ночі вони нагодували Юстинино пса ковбасою, а дощицю ту вкопали під порогом Юстинино дому, через що й сталося те, про що оповім далі.

Коли йшов повз Юстинин дім, щось мене раптом зупинило. Звів очі й уздрів, що Юстинине вікно відчинене і в тому вікні стоїть і дивиться на мене вона. І як дивиться! Не зорить,

а світить палким поглядом. І в мене потекла гаряча хвиля, солодка, одурманлива, в якій поринуло все: і смуток мій, і думки розважливі, і застереження, і роздумування — все те виблідло і стало неістотне, бо ми раптом з'єдналися очима, а на паркані всівся, не зважаючи на набите цвяшшя, голий крилатий хлопчина з перев'язаними стьошкою очима, тримав у руках лука, а стрілою пустив у мене й поранив, а перед цим, очевидно, стріляв і у вікно, бо я увіч побачив: стримить у грудях дівчини стріла, просто в серці, й починає проростати ростками й листками, а на місці оперення — квіткою-рожею, яка на очах розправляла пелюстки червоні, мов кров, і тремтіла на тих пелюстках роса, ніби крихитні очка. А друга стріла, як казав, пробила груди мені й почала так само проростати ростками і листками, а на місці оперення такою ж квітною рожею. І танцював на гострому цвяшші, яким оббито було вершка паркану, веселий голий хлопчисько, і реготав зовсім так само, як Онисим, квокчучи, мов півень, і так само, як Онисифор, тоненько хихикаючи, і так само, як Олександр, гохаючи, ніби у тимпан бив. І мені здалося, що між мною й тим вікном та Юстиною у вікні прокладено кладку, що досить зважитися — і я нею просто піду, щоб упасти в її обійми й пропасти.

І тут сталося щось таке, що вже ніяк не вкладалось у мою бідну голову. Юстина раптом застогнала пристрасно і сказала не так уже й голосно, але досить, щоб почув, сказала, чи застогнала сласно, з не своїм хрипким, похитливим видихом:

— Ходи злучимося, псе шолудивий! Ходи!

І засміялася негарно й бридко.

Я ж стояв, ніби правцем битий, очі мої зробилися, ніби колеса, бо такого аж ніяк не сподівався від дівчини, якій у цнотливості не відмовиш, та ще й такої, що готувалася стати Христовою нареченою, умертвивши для похотей тіло своє.

І сталося ще більше, і ще дивніше, і ще дикіше. Дівчина рвонула сорочку на грудях, і звідти випали великі, круглі, со-

ковиті перса із настовбурченими сочками.

— Дивись! Дивись! — сипіла вона, і її обличчя аж скорчилося чи від страждання, чи від бажання, чи від пристрасті. — Чого став бовдуром? Іди сміло: нема батьків!

Але я не міг і вудом порушити, і пальцем кивнути. Тоді вона нагнулася й почала скидати з себе сорочку, а за мить стала у вікні зовсім гола. А що я вперше бачив оголену жіночу плоть, язика мені ніби вбило в горло, і аж задихатися почав, і пасмути пішли перед очима.

— Ходи! — хрипіла вона пристрасно. — Ходи! Ой, не можу більше терпіти! Ой, хочу, щоб ти прогнав диявола, бо він тут, тут!

І вона схопилася за соромне місце й розхилила його. Невидима сила турнула мене в плечі, хтось ніби й позаший ударив. І я кинувся до хвіртки, зовсім втративши тям.

Але хвіртки не встиг відчинити, бо сталося нове несподіване: Юстина зойкнула: “Ой Господи, що це зі мною?” — лице її спотворилося, тінь пробігла по ньому, очі погасли, а руки схопилися за раму й миттю зачинили вікно. І впала там, за склом, важка тканина завіси, сховавши від мене те чудове видиво.

І не було вже на паркані того сліпого, голого хлопця із перев'язкою на очах, не було нікого, лишень щасливо гавкав у дворі, почувши й пізнавши мене, пес. І я згадав науку дядька Кипріяна про одиничне й сугубе, одиничне може випадковим бути, а повторене вістить, що все й справді є. Отже, двічі являлася мені так Юстина, двічі висловлювала пристрасть до мене, двічі зманювала й очаровувала, а це значить, що дядькові чари виявилися не такі вже й безсилі. Але що тут діє: чи самі чари, чи дівчина й справді запалилася коханням до мене? І що маю тепер чинити: знову забалакати до неї чи й найняти музик, одягти вінка на голову і на очах усієї вулиці рушити, щоб з'явити й оголосити дівчині свою любов і схильність до неї? Я ж боявся іншого: дівчина від дядькових чар

у запамороченні пробуває (недаремно мені привидівся той хлопець із луком), а що буде, коли запаморочення мине? Тоді битиме в мене на голові сковорідки, а я ганятимуся за нею з палицею: чи ж такого щастя хочу й прагну? Тому зітхнув скрушно й подався додому в надії, що дядько ще там, — у цій непевності не міг обійтися без нього, його ради й слова.

Проте дядька вдома не застав, він уже повернувся до лісової кущі. І чомусь од того я зовсім не опечалився: в грудях у мене переливалася смарагдова перламутрова вода, і мені, незвідь-чому, захотілося співати — не сумувати, перевідчути те, що трапилося на вулиці, а не роздумувати над тим, що може статися. Отож не поспішив услід за дядьком, а націдив собі кухля меду, сидів із ним у садку, і в мені все заспівало: і серце, й очі, й обличчя, і уста:

Ой люблю я хорошую дівоньку.

Тиха вода, бистронький Дунаю!

Ой я її люблю, вона мене не любила, бистронький Дунаю!

Прошу чарівника, щоб зілейка дав.

Ой тиха вода, бистронький Дунаю.

Заказав-бо чарівник зілля за Дунаєм.

Тиха вода, бистрий Дунаю!

Співаючи, присолоджував уста гарним питним медом, і гарячі струмки пливли мені від серця в руки й ноги, і руки мої вимахували, а ноги притупували, і я врешті-решт засміявся всім лицем.

Але раптом мене щось остудило. Здалося, що хтось за мною підглядає, а розплющивши очі, побачив, що неподалік стоять, вилаштувавшись в ряд, Онисим, Онисифор та Олександр, і презираються поміж себе, і в кожного надто вже хитре й лукаве лице.

— Гей! — сказав Онисим. — У тебе все гаразд? Ну, я про те!

— Чи ж допомогло? — спитав Онисифор.

— А може, він, хлопака, просто очманів? — спитав Олександр.

— Очманів, — сказав я, прикладаючи до рота кухля. — А може, здурів. Чудово очманів та здурів, товариство! А знаєте, чому?

Вони знову лукаво поміж себе перезирнулися.

Е! — сказав Онисим. — Закоханий і надверезений — одне! Пропав хлопака ні за цапову душу!

— Не пропав, а лише пропадаю, — сказав я і ковтнув хмільного питного меду.

РОЗДІЛ ХІ

Залишив друзів-писарчуків у садку, сам же спустивсь у льох, наточив меду в глека, цей мед ще приготувала моя покійна матінка минулого літа, вмерла ж вона восени, узяв ще три кухлики і, сидючи в садку та й слухаючи солов'я, котрий на ту нагоду заспівав, розповів про Юстину і про те, як вона на мене дивилася (про те ж, як роздягалася, промовчав), і що це можна розтлумачити тільки в один спосіб: не байдужа вона до мене.

А ми, — сказав Олександр, — знаєш, чого до тебе прийшли?

— Добру річ надумали, — підхопив Онисифор. — Але коли в тебе з Юстиною все гаразд...

— Скажемо, коли буде негаразд, — підморгнув Онисим.

І вони заіржали, як три молоді конячки.

Я ж потягував із кухля мед, і замріяно дивився на дерева, і слухав солов'я, голос якого і зараз нагадував Юстинин (але не той хрипкий і похитливий, коли зманювала мене), і мені так тепло й ліниво-радісно було на душі.

— Нічого доброго придумати не можете, — сказав я прия-

телям-писарчукам. — Хіба якого коника викинете. А я вже того не хочу. Оце вип'ю цього меду, — вуста мої всміхнулися якнайщасливіше, а може, якнайдурніше, — і піду шукати зустрічі з нею.

— А коли в тебе нічого не вийде, — гаряче сказав Онисим, — клич нас, і підемо під її вікна поспіваємо. Отако: Онисифор — як козел, Олександр — як осел, а я — як жаба-арциболот. Слухай!

І він зробив очі щілунокватими, витяг шию, надув щоки і почав скрекотати і сюрлюкати, як достеменна жаба. І чи то мед так на мене подівав, бо й справді побачив жабу, здоровецьку, зелену, із мішкуватим волом, яке рухалося і здригалося. Побіч жаби сидів цап із білою бородою і з рогами, загнутими взад, розтулив пащеку і тремтливо замскав, повторюючи мелодію зачатої жабою пісні. Замість Олександра постав невеликий ослик, що звів тупу морду до неба, змахнув нею й великими вухами і закричав: “Іго-го!” — виглядало це мов приспів до пісні.

Я реготав так, що ледве кишки не виблював разом із випитим медом: такі вони смішні були, мої друзяки-писарчуки, і такі щирі в своєму прагненні допомогти мені, аж готові йти на капості, щоб нашкочити дівчині, коли б вона відкинула зальоти такого славного хлопця, яким є я. Тож я просльозився із зворушення, обійняв спершу жабурчика Онисима і чоломкнув його в щоку (бр-р-р, холодний він був, аж здригнувся я), тоді обійняв і поцілував у щоку цапа (бр-р, бридкий він був, сморідний, аж духа мені забило), тоді обійняв за шию осла і хотів поцілувати його в щоку, але той якось так повернувся, що чоломкнув його просто в губи, гтіби в болото лицем ткнувся (неприємно це було, бр-р-р!), відтак розправив груди колесом, подивився на них по-соколиному і відчув, що весь зелений стаю від хмелю, соку, зілля, які розбуяли в цю мить навколо.

— То, може, й ми підемо з тобою на ту зустріч? — спитав

жабур, себто Онисим.

— Хіба в тому разі, коли штук не викидуватимете, і без мого знаку не співатимете, і триматиметеся на віддалі, — сказав я, вставши і по-соколиному їх розглядаючи.

Ще не знав, куди маю йти: чи до Юстининоного дому, в надії знову побачити її у вікні, чи до річки, як ота Пелагія, чи скільки там у неї імен, виглядаючи, коли рушить Юстина по воду, чи в садок її, де також міг би її застати. Але не було в мене зараз бажання та й сили про такі дрібні речі думати; просто я знав: прийшла пора діяти, прийшла пора йти, отже, й пішов, адже не сам собою при цьому кермую, а десь є у сутінку, що вже почав закрадатися, мій дядько-чарівник, який дійством верховодить (я ще не знав тоді: не тільки дядько), навіть побачив його в клапті туману, обличчя його випрядене тьмою, згустився він біля верби, бо й сама верба в сутінку згустилася, у розмити постать, і та постать біля верби проказувала якісь чарівничі закляття (чомусь здалося: тоненьким жіночим голосом). Озирнувся на своїх друзяк-писарчуків, були вони на пристойній відстані: світло яснів цап, мотаючи головою, за ним стояв чи йшов осел, а на ослі сиділа охляп жаба, то б пак жабур, тримаючи в руці кухлика з медом і помахуючи ним. Я ж відчув, що попри викруглені колесом груди, попри по-соколиному засвічені очі, тіло стає невагоме, і вже не ступаю по дорозі, а лишень відштовхуюсь легенько. Здалося, що й полетіти можу, отак змахнувши руками, — і мене й справді підняло в повітря (чи й справді, чи це випитий мед так діяв?). Озирнувся на приятелів своїх: вони були внизу, дивно змалілі: і цап, і осел, а ще більше жабур на ослі задерли вгору голови, дивлячись на мене, орла швидкітного, а жабур і собі захотів полетіти, підскочив на спині в осла, але знову на неї ляпнувся. І я відчув, що там, де в мене серце, грає маленький скрипаль, грає стрілою на луці, і очі його перев'язані стьожкою оксамитною. І раптом збагнув, що все це чиню таки не я, що це все дядькові Кипріянові чари,

що це він пустив мене літати, а може, це не я лечу, а якийсь біс мене в повітрі втримує, вчепившись рукою в коміра, а другою тримаючи за штани біля сідниці. Щоб перевірити це, й собі взявся за коміра і справді налапав кістляву лапу, що міцно вхопилася за одержу. Сам же я біса побачити не міг, годі аж так завернути голову, але яке це має значення: чи сам лечу, чи біс мене несе; має значення, куди я оце прямкую і що з мого літання вийде. І летіти я мав не куди-інде, а до Юстининоного віконця, саме того, де сьогодні вона мені пристрасно явилася, саме того, з якого закликала мене, то ж що я за рицар, коли на той її поклик не відповім, а сховаюсь у кущі?

В цей час отой сліпий скрипаль, що вліз до мого серця, заспівав високим хлоп'ячим голосом:

О мій Боже, тіла свого тут потреба Скинути одержу, зринутти до неба,

Птахом прудкокрилим полетіти, лелю!

Попід хмари, звідти глянути на землю,

На долину красну, дві ріки і скелі,

Вулиця до замку тіло сиво стелить.

Гляну і побачу у вікні ту, котру Покохав я щиро, над усе, стократно.

Вниз порину, швидше, привітаю любу,

Чи собі на щастя, чи собі на згубу.

І я летів, із захватом летів, бо вже знав напевно, куди й до кого, падав між вітри, яких не було, летів через незнані ріки, хоч добре їх знав: Тетерів і Кам'янка; бачив і справді пишну долину, гарнішої від якої немає на світі; і он воно, вікно, яке не обіллялося світлом, а яке ніби відокремилася від стін, і наче знялось у повітря, і повільно розчинилося, і в ньому з'явилася найчарівніша з чарівних дівчина, якій хотів я тричі поцілувати ту частку серця, котру так милую.

Але сталося щось дивне і страшне, замість стрімко й гар-

но, мов орел швидколітний, покерувати вниз до того вікна, я відчув, що тіло мені здригнулося, власне, що руки чи лапи біса, котрий мене ніс до Юстини, розтислися саме в той момент, коли з'явилася у вікні Юстина, тобто біс її невідь-чому перелякався і відпустив мене, і я, хоч і відчувався недавно орлом і хоч волі був потужним махом зринув у небо дивною птицею, пізнав, що лечу вниз таки щосили, але не як птах, а каменем — було це якраз над дахом Юстининим, з грудей у мене готовий був вирватися крик відчаю, але злякався, що збуджу цим криком цілу вулицю, а передусім Юстииних батьків, ото ж єдине, що міг учинити: волі потужним махом схопився за верх Юстининої хоромини і, тримаючись так,

завис якраз навпроти її вікна. Але не ту красну дівчину з розжареними очима побачив, яка вже двічі мені являлася, раз навіть сьогодні під вечір, а холодну, чорну, зіткану із мороку тінь, і обличчя в неї також було чорне, і була вона ніби з каменю чи заліза, і текли-пульсували від неї морозяні хвилі.

— Чому не даєш мені спокою, коли тебе не хочу? — спитала крижаним голосом Юстина.

— Дозволь увійти до тебе, — попросив я, висячи на одній руці, намертво вчіпленій у верх хоромини.

— Цього ніколи не буде! — різко сказала Юстина.

— Тоді я впаду й розіб'юся! — зойкнув я.

— То й гаразд! — відрізала дівчина. — Даси мені спокій.

— Але ж не хочу лихого тобі, Юстино, — змолвився я, — і наміри мої щодо тебе чесні, люблю тебе і хочу при твоїй згоді пошлюбити.

— Шлюбись із тим, хто тебе сюди приніс, — чавунним голосом промовила Юстина. — Повіла ж тобі: маю нареченого, котрий на небі. Не хочу мерзького й нечистого, а бажаю зберегти чисту невинність.

— Але ж мені здалося, — сказав я, висячи на одній руці, — кликала мене!

Тоді вона засміялася чорним, залізним сміхом:

— Кликала тебе? Пса шолудивого? Біс тебе кликав, а сам згинь, пропади з моїх очей! І не навдокучай більше!

Страшні слова промовили чорні вуста її, із темряви зіткани, і ті слова й стали вітром, якого й справді досі не було. І чи від того вітру, чи з безсилля, чи від урази, чи від образи (адже вкотре був названий шолудивим псом) розтислася рука, що трималася цупко верху Юстининої хоромини, і полетів я у темряву, як камінь, пущений у криницю, чи як падає зірка у серпневу ніч, на ходу згоряючи. І я також летів, на ходу згоряючи, і хоч відстань од верху хоромини була й невелика, мені здалося, що лечу безмір довго, що нутро мені й справді випалюється, а може, це самоспалюється там малий сліпий скрипаль і співака разом зі своїми стрілами, луком та піснями. Отож я летів усе глибше й глибше, внарюючись у прозорий пісок ночі, аж доки не згорів остаточно в мені хлопець із золотим тілом і з перев'язкою на очах, доки не вкрилась утроба моя грубим шаром попелу, отоді я й гримнув на землю. І підійшов до мене вигинливою, пружкою ходою брат мій, а Юстинин пес, і поцілував мене в губи, спитавши підхлібно:

— А ковбаски мені, босяче, сьодня не приніс? Хороша була, скажу, ковбаска, але мало.

І саме в цей час на вулиці заспівали мої друзяки-писарчуки у новій своїй подобі: Онисим-жабур зробив очі щілукуватими, витяг шию, надув щоки і почав скрекотати й сюрлюкати, як достеменна жаба; Онисифор-козел з білою бородою і з рогами, загнутими назад, розтулив пащеку, повну білих, чи радше жовтих, зубів і тремтливо замакав, заволав, високим голосом повторюючи мелодію, зачату жабурем; Олександр-осел звів морду, з якої спливала слина, до неба, махнув нею й великими вухами і закричав: “І-го-го!” — що виглядало ніби приспів до пісні. І мені здалося, що Юстина, там, у темному вікні, схопилася руками за лице, гримнула навколішки і заволила під звуки тієї дивної, і надто

голосної, і надто брутальної пісні:

— Боже! Чому мене ганьблять ці нечестивці? Заради тебе від нього відмовляюся, хоч серце моє згоряє через нього! Що лихого, Боже, учинила я в світі? Що поганого в тому, що цей світ проклинаю і до тебе душею рвуся? Тобі хочу служити й тобі належати!

Відтак мій брат, Юстинин пес, усовістився, забув про ковбасу, якої я йому цього разу не приніс, і з лютим гавкотом кинувся на паркана, тарабанячи в нього лапами, гаркаючи, гавкаючи, підвиваючи. І диво було в тому, що той лемент не збудив ані вулиці нашої, котра мирно спала, ані батьків Юстининих, котрі також мертво спали; можливо, дядько мій Кипріян наслав на них такий твердий сон. А друге диво було те, що оті гарки й гавкоти собачі звучали в лад до жаб'ячої й козлиної пісні, а все це, ніби приспів, відбивалося осячлим: "І-го-го!" Я ж лежав на землі, простертий і наполовину тією землею проковтнутий, і мій зір печально линув у небо, де з'явився раптом місяць, бо доти його там не було, і той місяць подобав на розсічене коло, зігнутий обруч чи колесо, кінці якого були розрубані, і з тих кінців і крапали на землю ковтки п'їтьми, яка пульсувала, ніби груди людини, що довго бігла і нарешті зупинилася. Дивився на те розсічене коло, і тихі сльози витікали з моїх очей, адже це не я лежав, наполовину проковтнутий землею, а моє нерозумне й нерозважне кохання до дівчини, яка хоче не жити, а вмерти, не зерно творити із зав'яззю Божої таїни, а гній і тлінь із свого тіла, бо смерть вона кохає, смерті бажає, смерть закликає, і немає їй ніякого діла до живого світу й істини його вічності, через яку той світ живе. Я ж плакав тому, що не хотів, аби така краса гинула, не бажав, аби така квітка вмирала, не виконавши призначення, до якого була створена природою, а це значить Богом, бо замість сильної, як смерть, любові, вибрала сильну, як любов, смерть.

— Боже! — лементувала в мене над головою Юстина, за-

ламуючи руки і зводячи їх до неба, — чому себе нещасною такою відчуваю? Що лихого, Боже, учинила, тобі ж хочу служити й тобі належати! Вже погасила я кохання до того пса шолудивого, вже я звільнилася, отож забери мене зі світу цього, Господи!

А за парканом від вулиці все ще співали мої друзяки-писарчуки: Онисим не тільки скрекотав і сюрлюкав, але й кричав, наче йому живота розрізали, роздираючи щосили пащеку; Онисифор не тільки тремтливо мекав, трусячи бородою й рогами, а козлоголосо вигукував щось схоже на слова, але й не слова; Олександр же не тільки як приспів видавав своє: “І-го-го!” — а й перетворив його у воання: “О-о-о!” — і те воання стало мов стогін і як регіт, змішані вкупі, і чимось нагадувало погук сича, а не ослині покрики.

І тут мені здалося (побачити того не міг, бо лежав на землі за парканом, біля якого й досі кидався на дошки Юстинин пес, а мій брат), що від верби, там, де стояла тінь чи дядька Кипріяна, чи може, когось іншого, виткана із темряви, рушила сюди розсерджена й опечалена постать, і я тепер остаточно переконався: був це таки мій дядько. А ще був він вельми розгніваний, адже його чари виявилися безсилі, отож відчувся осоромлений, відтак сам захотів піти до Юстини, сподіваючись на чарівницьку силу свою. Спершу він у жінку перетворився (і я подумав, що це Домна Жданова Щенявська), але не втримав у собі цього образу, і той розпався; тоді він у іншу жінку перетворився, що вийшла з піни річкової в тому місці, де росла верба і де Кам’янку перетина гребля. Була на ній біла-біла сорочка, помережена червоним узороччям, клуби тісно охоплювала туго пригнана опаска, а стан обвив пояс, який може зробити смертну жінку чарівнішою, ніж сама краса. Була вона золотоволоса із вологим поглядом і солодкою всмішкою на вустах, звалася десятьма іменами, і там, де ступали на золотих підківках її чобітки, розквітали квіти. Але недовго така осяяна й гарна вона йшла,

бо темінь почала розїдати і зїдати її десь так, як зїдає пірника дитина: відкушує голову, руки й ноги, а тоді розламає торса, а все з осолодою зжовує. І коли погасло останнє від Жінки із Цвіту — її золототканий пояс, тоді знову дядько Кипріян став тінню, витканою із темряви, і тихо застогнав, а відтак перетворивсь у птаха, золотоперу жарптицю, яка засяяла серед мороку всією тисячею гарячих, палахкотливих пірїн. І змахнула золотими крильми, махала скільки сили, але з місця не змогла здвигнутися, отож летіла, на одному місці залишаючись, а водночас у тілі зменшуючись і змалюючись, із великої птиці в меншу, з меншої — у дрібну, з дрібної — у жука, з жука — в метелика-нетлю, а з нетлі — у комара. І задзижчав високим розпачливим зудінням той комар, і впав, поламавши собі ноги й крила.

Тоді я зирнув у вікно, де мала бути Юстина, але виявилось воно глухо запечатане. Я звівся, підійшов до свого брата, Юстининою пса, і поклав йому на голову руку. І пес замовк. Тоді я вийшов за ворота, і поклав руку на жабура, той замовк, і на козла та осла — замовкли й вони.

— Як ми врізали? — самозадоволено спитав Онисим.

— Краще й бути не може, — сказав я.

— Ще б пак, — мовив Олександр. — Тепер вона ту ганьбу із себе не змиє.

— А по-моєму, вона бісиця, — сказав Онисифор. — І закортіло, друже, тобі в таку закохуватися?

— Маєш рацію, — сказав я. — Дякую, хлопці, за поміч. Здається, я від свого одуру починаю одужувати.

ІНТЕРМЕДІЯ ШОСТА. ЗАПИС В АКТАХ ЖИТОМИРСЬКОГО УРЯДУ

Які б не були сильні домашні пристрасті, назву їх так, а вранці мав іти на службу й перейти у сфери цілком інші, життя, можна сказати, чужого. Світ зіткано з отаких рівно- і

різнобіжних струменів чи ниток, одні із них співдотикаються, інші перехрещуються, а інші віддалено течуть, у суті своїй — це і є сітка світу, мережа, сплетена дивно й вигадливо. Я ж був так змучений, діставшись додому, що впав на ложе і безпробудно проспав до ранку; щось швидко перехопив і побіг до замку, дорогою і не зирнувши в бік Юстининою дому.

Цього дня перед підстаростою житомирським Іваном Станишівським постав землянин Грицько Басараб і на вряді оповів і виніс скаргу на землянина Станіслава Кошковського, що тепер, року йдучого тисяча п'ятсот вісімдесят другого, місяця червня, цієї минулої ночі, було так опівночі, землянин повіту Київського Станіслав Кошковський, забувши боязнь Божу і суворість права посполитого, з численними слугами своїми й підданими, з військовими бронями, прийшовши вночі, гвалтом напав на двір Грицька Басараба, в маєтку Корчові, коли той спокійно спав, як і його люди.

Вони вискочили з темряви, запалили походні¹⁸ і почали троцити вікна, а тоді вломились у дім, кричучи:

Де той негідник і нечестивець?

Спершу ввірвались у покій, де спала падчерка пана Грицька Басараба Раїна, і почали, зволікши її із ліжка, питати, де сховався пан Грицько. Панна Раїна була така перелякана, що не могла і слова сказати. Тоді її почали бити й мордувати, і панна Раїна вказала на комору, де спав пан Грицько. Тоді вони почали ломитися до комори, а що двері там були на міцних запорах, притягли з двору колоду і стали, розганяючись і всі купно за неї взявшись, гатити в двері, аж весь будинок струшувався: міцні-бо дошки виявилися на дверях. Жінка пана Грицька Катерина почала верещати, челядь позабивалася, де хто знав, тоді збійники зв'язали пані Катерину, а рота їй заткнули, настрахавши. Пан Грицько мав при собі шаблю, отож, коли напасники проломили дві тини-

¹⁸ Походня — смолоскип.

ни¹⁹ у дверях і пробували до комори влізти, пан Грицько відбивав їх шаблею, може, декого й поранивши. Вони ж жбурляли в нього каміння, й метали стрілами, і штурхали оцепами, його при тому зачепивши, але пан Грицько Басараб не попускав їм ускочити до комори, колячи й січучи шаблею, і ледве від них оборонився.

Через це пан Грицько Басараб, показавши рани й синці свої, просив, щоб на оглядини гвалтовного иаходу від пана Станіслава Кошковського, побиття падчерки Раїни й опису починених шкод узяв з уряду пана возного Михайла Виговського. Пан возний у поміч собі попросив у пана підстарости мене, на що я радо згодився, бажаючи розвіяти свої власні гризоти. Нам осідлано замкових коней, і ми подались у село Корчів, де записали все, що побачили, на письмі з печаттю і підписом руки пана возного на цедулі, щоб потім уписати до книг житомирського замку. Водив нас і показував пан Грицько Басараб. Побачили ми справді вибите вікно, наполовину розсічене, і дерево, над вікном трохи порубане, а в дверях комори дві вибиті тинини й дірку до тієї комори, там трохи наляпано крові, лежала кора від колоди і сміття з дерев'яних трісок.

— Подаю, ваша милість, — сказав Грицько Басараб, — тії знаки на гвалт у домі моєму.

Потому пішли в покій падчерки пана Грицька Раїни, завітала туди й пані Катерина Басарабова, яка показала знаки на руках од линвиці, якою була зв'язана, сам пан Басараб ще раз показав рани й синці свої: руку на зап'ясті подрано до крові, у другій руці в передпліччі штихова рана від списа, на грудині синяк від каменя, що ним у нього вцілили. Панна Раїна, попросивши мене, як юнака, відвернутися, показала пану возному праве плече синє, знаки на руках та ногах.

— Все це вашою милістю, — сказав пан Грицько, — освідчую, так само стороною.

¹⁹ Тинини — дошки.

Стороною були поважні старі люди Яцько Шабуня і Яцько Семенович...

Дорогою назад на нас звалився несподіваний дощ, і ми заскочили в покинуту будниками, які жили тут, виробляючи поташ, буду. Отож сіли па півзгнилій лаві там, де не текло, і дивилися на стіну води в дверях.

— Коли розглянутися, пане возний, — сказав я, — люди землі нашої дивно колотяться у ворожнечі: один нападає на другого, другий на третього, третій на четвертого. Якесь розсічене коло.

— А може, й не розсічене, — роздумно сказав Михайло Виговський, — бо четвертий нападає на третього, а третій на першого, перший на п'ятого і так без кінця й краю.

— Що ж за прокляття маємо, пане возний? — спитав я.

— Прокляття розбрату, — мовив сердито возний. — Через що й державу свою втратили, і годі її повернути. Ми, юначе, ніби клубок змій, що одна одну тисне і жалить, і настільки сплетені, що й не розпаستися.

— Чи ж завжди так буде? — спитав я.

Коли не отямимося й не пізнаємо: в любові пожиточніше жити, ніж у зненависті. Коли повернемо давню пам'ять, тобто отямимося.

— Чи ж буде таке колись?

— Буде, — сказав пан возний, але не зовсім твердо.

— Часом думаю, — мовив я, смутно дивлячись на дощ, — хтось із нащадків прочитає наші записні книги й жахнеться.

— Жахнеться й отямиться, — сказав Михайло Виговський. — На те й надія.

— Тоді б нам з вами, пане возний, і роботи не було б, — засміявся я.

— Знайшли б пожиточнішу, — сказав пан возний спокійно. — Зрештою, людська природа така: колотитися. І так не лише в нашому часі і не лише на нашій землі.

Отаку розмову відбули з паном возним Михайлом Вигов-

ським, але не заспокоїла вона мене. Отож решту шляху я їхав загаданий, смутно думаючи, що світ оцей складається з розсічених кіл: моя історія з Юстиною — розсічене коло, бо любить мене, а більше ненавидить; служба моя — розсічене коло, адже повз мене проходить тіняве, що чинять люди, і розглядаємо справи лихочинні, бо справи добрі, в любові творені, в жодні замкові книги не записуються, а хіба що в Божі. Життя ж лиходійців тече в розсіченому колі: жоден із них не вважає себе лихою людиною, вважаючи, що він добрий, а світ лихий. Більше того, буття хоч би цього наймудрішого нашого возного пана Михайла повне усвідомлення: карає він зло і доброчинить, але чи тільки добре коріння має, адже ката, який рубає голови лиходіям, всі стороняться і за нечистого мають. Отак пливають звідусіль розсічені кола, напливають одне на одне, зціплюються краями, ніби хочуть сплести ланцюга, але відразу ж розпадаються, бо кінці їхні незлютовані, крутяться, як колеса: одне в один бік, а друге — в другий, укладаючи дивний млин чи махину, що меле дні наші, роки, вчинки, доброчестя і злочестя, і спожитий хліб із цього борошна помалу тругть нас: не в усьому і не скрізь маємо волю й розум розрізнити своє лихе й добре, бо наше добре іншому лихим стає і навпаки — ось ще одне розсічене коло. Розучилися розрізнити добре для себе і добре для світу, інакше кажучи, Боже, добре для всіх — і це ще одне розсічене коло. А може, воно так і треба, думав я, похитуючись у сідлі, щоб світ не завмирав, а пробував у вічному й "ненастанному обертанні, щоб кров його не застоювалася, а бурунила й бродила, адже кожне вино чи мед перш, ніж устоїться і здобуде смаку, має зашумувати й перешумувати; адже прорість гноєм зітлілого і зігнилого старого зерна живиться. Але все-таки душа моя сум ятилася й мучилася, коли думав про такі речі, хотілося їй світла й погоди, хай тисячу раз вона знає: без бурі й дощу, снігу й морозів, погоди лихої не буде плоду земного і нового літа, днів соняч-

них, світлих і погоди. І це ще одне розсічене коло, здається, найбільше.

Такі думки навідали мене, коли їхали розквашеною дорогою; від дощу освіжіло повітря, прибилася курява, зело порозправляло листя, яке заблищало й запахтіло, через що хотілося глибше дихати, і кров у тілі потекла жвавіше, та й пташки довкола розспівалися, рвучи натхненно горлянки, а з ними і цвіркуни вже почали шаленіти співом, славлячи світ та життя і вічну його нерозгадну таємницю, і нас, малих у ньому й нерозумних.

РОЗДІЛ XII

Уже конче потребував розмови із дядьком Кипріяном, бо хоч який не від світу дивак він був, ніхто не міг ліпше мені розрадити. Тому, повернувшись до міста, я поставив коня в конюшні, а сам рушив у долину річки Тетерів, минув Завал — місце, де скелі сходилися і стискали річку у вузькому ложі, потім стежкою піднявся на гору: скеляна улоговина німо лежала в мене під ногами із заснулим плесом, що вигиналося, наче змії.

Пішов польовою стежкою, в траві довкола несамовітли цвіркуни, ріжучи повітря тоненькими пилочками на блакитні і вже сутінні брили, і мені в душу вперше прийшов мир, вищий усякого неспокою. Тоді я спинився, закинув голову й подивився на небо, в якому де-не-де палали, догоряючи, малі хмарки, а назагал воно було не світле й не темне, а сіро-синє. Ще не пройшов небом Запалювач зір, але це не було вже небо дня — небо переходу, з якого й натікав у душу мир. Ще зовсім навколо світло, але світло відчувалося, як ненадійне, припорошене, убуваюче, від чого виникало почуття настороженого чекання. Денні пташки, хоч би жайворонки, які

завжди тут дзвонять, замовкли, нічні, хоч би солов'ї, ще не почали співати — отож усе тремтіло від цвіркунового цвірчання, і чомусь сумно мені від усього стало, просторопечально. З таким настроєм і прийшов я до куреня дядька Кипріяна; він сидів на землі, спершись спиною об соснового стовбура, й вирізував різцем щось на тертичці, яку тримав на колінах, — дощечка була свіжа й жовто світилась у його руках.

— Доброго вечора, дядьку!

Дядько здригнувся, зирнув на мене трохи сполохано і швидко сховав тертичку під ногу. І тут я побачив у траві іншу дощечку, стару й потріскану і ніби пописану якимись літерами.

— Що воно таке, дядьку? — спитав, сідаючи побіч.

Дядько подивився на мене пильно й трохи насторожено.

— Скажу, коли поклянешся зберегти цю тайну, — мовив він.

— Хай мене земля проковтне! — закликав я нібито й байдуже, був-бо переповнений і отим миром, що вищий неспокою, і смутком, природи якого не розумів.

— Бачиш, юначе, — сказав дядько. — Взявся переписати, може, найдавнішу книгу, створену на землі нашій. Складену ще до того, як охрестився князь Володимир.

— Хіба є такі книги? — здивувався я.

— Одну знаю, — мовив дядько. — Оцю, що переписую, її берегли відуні-діди, що їх звали й досі звать волхви, котрі забились у нетрі поліських боліт. Але ніхто із них цієї книги прочитати не може, бо не нашим теперішнім алфавітом писана. З нею діди-відуні тільки моляться і чуда свої творять, але зовсім ветхі ці дощечки і скоро розсипляться. Отож я й умовив дідів, гостячи в них, щоб довірили мені переписати цю дерев'яну книгу. Через це, як знаєш, часом зникаю. Діди-волхви дають мені по дві дощечки, я переписую їх, показую переписане, а натомість дістаю інші дощечки. Цю нову книгу

залишу в себе, а діди залишать у себе стару.

Був уражений, аж сум мій і скорботу змило, ніби водою пісок.

— І можеш, дядьку, цю книгу прочитати?

— Отак, ріжучи літера за літерою, вчуся читати. Книга нашою мовою писана, хоч і чудною. Але не словенською і не нашою простою, хоч наших простих слів є багато.

— Це чарівницька книга? — спитав я.

— Може, й чарівницька, є тут молитви й заклинання, але є й розповідь про далеких предків наших, які звали себе русь-колуны, тобто те саме, що тепер зємо: роксолани.

— Дивовижно! — сказав я. — Але чому тримати цю книгу в таємниці?

— Бо вона не християнська, а поганська, юначе, а християни мають звичай все не своє, особливо язичницьке, нищити.

— Отже, й ти поганин, дядьку?

Дядько промовчав, вивідчо зирнув на мене, а тоді сказав:

— Бачиш, юначе! На моє переконання, Бог є один і для християн, і для поган, і для аріян, і для агарян, і для юдеїв, і всіх, які не є, вір на світі, тільки вчення про нього різні, по-різному Бога бачать, розуміють і тлумачать його таїни. Через це казав тобі: немає істинної віри, є істинний Бог. Віри, чи ж учення, чи думки — це людські помисли, не Божі, а між них живе добродійне й лиходійне, людина ж Богом мірється і випробовується. Кожен народ учення про Бога до себе пристосує, бо неоднакові люди, неоднакові народи, в міру розуму свого чи глупоти. Християнське ж учення не з нашого народу вийшло, а з жидівського, і, хоч жиди цього вчення тепер не сповідують, воно — мова душі народу їхнього, а в наш уведено насиллям та примусом, бо раніше вчення про Бога мали ми своє, котре вийшло з мови душі нашої. Через це не упосліджую віри нашої давньої, шаную її, хоч і в ній є свій розум та глупота, як у будь-якому вченні. Але не ганю й не упосліджую вчення християнського, як не ганю яблуні, до

якої прирощено чужу гілку, бо, прищеплене будвши, хай і насильно, до гілки народу нашого, воно, християнство, взяло сік із нашого-таки кореня, і також стало вже нашим. Ганю тільки нетерпимість у справах віри, а вона, нетерпимість, і є виявом глупоти тієї віри. Ось чому взявся я переписувати цю книгу, вона так само свята, як будь-яке добродійне писання.

Він замовк, і ми сиділи якийсь час мовчки, дивлячись, як приходить на землю ніч.

— Давно хотів тобі про це розказати, — мовив дядько Кипріян. — Чи ж не супротивні тобі мої думки?

— Дивні, — мовив я. — Звик, що істинна віра гаки християнська, хоч батько мій теж сумнівався, що Христос Богом був, а не месією. Зате мати моя, сам знаєш, християнка була ревна.

— Ми з твоїм батьком неоднаково думаємо, хоч і рідні брати, — сказав Кипріян. — Він аріянство сповідує, а я сповідую, що жодної віри і вчення про Бога нема досконалого та істинного, а досконалий є, як уже казав, Бог. Не в обрядах віри і не в формулах, не в словах, а у вчинках. Отож найліпша віра — в добродійних вчинках.

Він знову замовк, і ми мовчки стежили, як згущуються біля нас і над нами хвилі пітьми.

— Запалим вогонь, зваримо щось на вечерю, — сказав, зрештою, дядько.

Ми назбирали хмизу, я запалив вогонь, тоді збігав до річки по воду. Дядько привісив над вогнем казанка, і почали чекати, поки закипить вода. Кипріян був сьогодні, як і я, сумирний, ніби і його, як мене, діймала стума.

— Як твої справи любовні? — спитав раптом.

— Зле, — мовив коротко я. — Не захотіла мене Юстина!

— Може, й добре, що не захотіла, — сказав дядько. — Я отут сидів, різав різі і думав: недобре ми з тобою чинили, чаруючи дівчину.

— Чому ж недобре?

— Гадав, що очмарена вона ченцями, а тепер починаю вірити: не для світу вона й не для життя. Хотів тобі допомогти і їй, але переконався: не треба було того чинити, є в світі люди життєспроможні, а є ні. Як в усьому живому, зрештою. Не житиме вона!

— Як так — не житиме, дядьку? — з жахом спитав я.

— Живе той, котрий хоче і хто для життя волю й силу має, юначе, — сумирно сказав дядько. — Хто ж не має, відійти му-ситься, і ми тут нічого не вдіємо.

— Нашлеш на неї смерть? — з тим-таки жахом вигукнув я.

— Не такий я чоловік, щоб смерть комусь насилати, — сумирно сказав дядько. — Смерть сама приходить. Юстина ж убила в собі любов до світу, а значить і до тебе, і до життя. Тут уже ніякі чари не вдіють...

— Але прогнати смерть можеш? — спитав я.

— Часом можу, а часом ні. Так само й любов, мною насла-на: часом приживлюється, а часом ні. Залежить не від мого бажання, а від того, кого чарують. Я ж у світі, юначе, не насилля чиню, а посильно допомагаю.

Казанок закипів. Дядько вкинув у нього пшона, покраяв на дощечці сала і вкинув, тоді присолив і притрусив якимсь зіллям. Я ж був схвильований непомірно. Як би не виходило, як би не відшивала мене Юстина, як би не обзивала, лиха їй, а тим більше смерті, не бажав; більше того, таємно вірив, що любить мене.

— Казав, дядьку, — мовив я твердо, — що бажання піти в черниці навіяли Юстині попи і ченці. Чи це також чари?

— Звісно, — мовив він. — Заморочили бідній дівчині голо-ву, а жінка — начиння слабке. Принаймні я так думав, через це й хотів чарами здолати чари. Але тут щось не те, тут якісь чари усугублені, чого не до кінця розумію. Принаймні не можу їх посилити.

— Їхні чари виявилися сильніші?

— Той, що одур дівчині посіяв, духом чув, гадаю: не для

життя ця дівчина і не для світу, а для смерті. Може, тому я виявився слабший. А може, є тут таємниця, мною не розгадана.

І мене знову несвітський жах обійняв. Захотілося побігти чимдуж, увірватися до покою дівчини, струснути нею, обцілувати, вирвати із грудей загнане туди жало смерті, розігріти її кров, узяти в обійми, нагріти, розбурити, адже це справжній жах, коли здійсниться те, що пророкує їй дядько Кипріян. Але тіло моє залишилося незрушне, сидів я безсилий, вичерпаний і якийсь не свій.

Чи ж можу врятувати її, дядьку? — спитав самими вустами.

— Усе, що я міг, зробив, юначе. Більшого й ти не посилиш. Не твоя вже вона й нічия. Що живого в ній, тебе любить, але більше в ній мертвого. Оце мертве її й здолало.

— Вже здолало? — спитав я так само пошепки.

— Вже! — мовив дядько.

Я струснувся і скочив на ноги.

— Тоді я піду, дядьку!

— Куди й для чого? — спитав сумирно дядько. — Сідай ліпше, й поїмо кулішу.

Я сів, але куліш мені цього разу не смакував. Сльози покоїлися раптом із віч. Дядько поклав мені на плече руку і стис.

— Поплач, юначе! Це добрі сльози з тебе витікають. Свідчать, що не озлобився ти до тієї нещасної і маєш силу її пожаліти, хоч немилосердною до тебе була. Але це не зло в ній говорило, а безсилля. Тому поплач, юначе, й не суди її.

РОЗДІЛ XIII

Сумний та невеселий повертався додому від дядька. В небі стояв місяць у формі розсіченого кола, а довкола оторочений колом більшим, але так само розсіченим. І летів за мною пугач і пугав, ніби лякав, я ж пришвидшував ходу. І якась моторошна тиша була навколо, аж кожен мій крок із виляскою бив у довколишні скелі. Я ж ішов і шепотів:

— Не хочу, не хочу, щоб вона помирала!

А з мене сміявся за спиною пугач, а може, то розпач і біль бив мене. А розсічені кола там, у небі: місяця і довкільне — сіяли сірим світлом, і все навколо було налите сірим світлом, і я сам ставав сірий, витканий із того світла. Серце ніби іржаві кліщі стискали, а ноги пришвидшували ходу, аж доки не добіг до кладки через річку. Тут мусив спинитись і віддихатися.

І тоді прийшла мені до голови несамовита думка: підую я до Юстининоного двору, впаду в порох дороги, здійму руки й помолюся за дівчину — може, почує мене Господь.

Майже побіг через кладку, аж дошки гриміли під ногами, і не було навколо ані душі, тільки два розсічені кола над головою, пугач, котрий летів за мною, і я, розтривожений.

І вчинив те, на що знамірився: впав на коліна в порох дороги, звів руки й помолвився гаряче:

— Боже, не забирай її з цього світу! Хай не любить мене, не навдокучатиму більше своїми зальотами, але хай жива буде! Хай зустріне, кого зможе полюбити, бо не бажаю, щоб вона померла! Не може, — беззвучно волав я, — таке чудове личко омертвіти і в тлінь перетворитися, не має дочасно таке чудове тіло в кістяка перетворитися! Нічого не бажав їй лихого і не бажаю! Почуй мене, Господи, ти ж усе можеш, вдихни в неї духа животворящого і прожени смерть, і хай не

з'їсть її хвороба.

Коли виповів оте, затих пугач, зник чи відлетів геть. Я зирнув у небо: пропало оторочне коло, залишилося лишень коло місячне, хоч так само розсічене. Тоді звівся розбито на ноги й почвалав додому: втомлений і вичерпаний до дна. Впав на ложе, і мене відразу ж підхопив важкий сон. І приснилося мені, що розчинилися двері і ввійшла в них Юстина в білій, обіллятій місячним світлом сорочці, з розпущеним волоссям і з чарівною усмішкою на лиці. Тоді я скочив од невимовної радості і, підбігши, обійняв її та й поцілував, кажучи:

— Добре, що прийшла до мене, прекрасна Юстино!

Тоді вона вислизла з моїх рук, засміялася, і її голос продзвенів, ніби соловей заспівав.

— Спершу злови мене, а тоді цілуй!

І я кинувся її ловити, а вона виверталася й тікала, а коли хапав її за сорочку, то сорочка із дерливим звуком рвалася, ніби гнила, й обвисала, показуючи осяйно голе її тіло. Вона ж сміялася й тікала від мене, і ми вже були не в моїм домі, а в якомусь круглому покої, ніби в кулю зачинені, де ані стільців, ні ложа, ні стола, ні вікон, ані дверей. Вона бігла довкола за кругленої стіни, а я мчався за нею, розчепірівши руки і розтуливши понікуди рота. Хапав її за плечі і за рештки сорочки, але вона вислизала з пальців, як вуж чи в'юн-риба, а іноді здавалося, що не тіло хапаю, а щось світляно-прозоре, безтілесне й плитке, як вода. І в мене вже закладало дихання, бо ми мчали все швидше й швидше, бо вже не бігли, а летіли одне за одним, і не міг я її ані зловити, ані схопити, і розлюнювався, ніби соловей співав, її сміх. Часом повертала голову, і я бачив розсміяне обличчя.

— Отакий ти юнак! — кричала весело. — Дівчини зловити не можеш!

Тоді зовсім витекло в мене із грудей повітря, і я впав навколішки і припав лицем до підлоги, яка була покрита

грубим шаром куряви. Пив ту куряву і наповнювався нею вщерть.

— Помилуй, Юстино! — молив. — Коли не захочеш бути пійманою, ніколи не зловлю тебе.

— Отакий ти юнак? — спитала вона, зупинившись біля мене, я бачив лишень голі й стрункі її ноги.

— Отакий я юнак! — мовив печально.

— Тоді візьми мене, але при одній умові — більше ніколи не зустрінемося. Цього хочеш?

— Ні, — відповів я дихавично. — Хочу з тобою зустрічатися, Юстино!

— Але ж не Юстина я, а біс її, — сказала дівчина. — Юстина вмерла, а біс її живий. Отож, коли бажаєш, з'єднайся зі мною, бісом її, — це останнє, що вона може тобі подарувати.

Тоді я звів очі й побачив перед собою диво з див: переді мною стояла гола й осяйна Юстина, волосся її спалахувало іскрами, очі полум'яніли гарячим, чорним вогнем, пишні вуста відслонилися, і між них поблискували перлові зубки; шия в неї була, як у лані, світла й вигинлива, груди її поколихувалися, а сочки настовбурчилися, ніби ось-ось мало приснути з них молоко; живіт її й торс були ніби з мармуру точені; лоно її темніло, як ліс густий, а ноги стояли, ніби дві колони стрункі.

Юстино, — простогнав я. — Кохання моє, Юстино!

— Не Юстина я, — сказала вона ніжно, — а тільки її біс. Хочеш не забути її, візьми мене, буду весь час з тобою, доки житимеш. Юстина вмерла, і не любила вона тебе, а любив біс її, оце він до тебе й прийшов.

Вона уклякла навпроти мене, бо і я стояв навколішках, і почала розстібувати в мене на грудях сорочку. Я тремтів, ніби в пропасниці. Тоді її рука пролізла в мої груди, власне, не рука, а залізні пальці із пазурями, схопили моє серце і вирвали його із грудей, і те серце в її руках забилося, й затріпотіло, і застогнало, і ніби випручувалося, але вона міцно ввігнала в

нього пазурі, піднесла до вуст і вгризлася перловими зубами, аж зусібіч цвіркнула, обляпуючи й мене, і її саму, гаряча пінлива кров. Відтак почув я голос, який ішов не від біса Юстининою:

— Пагубниче і всіх звабнику, скарбе всілякої нечистоти й погані, тепер побачила я твою неміч, тепер я зрозуміла, що ніщо ти, і нічого не можеш, і не маєш сили на відомсту. Звабилася я, окаянный, послухавши тебе, що ніби кохаєш мене, і повірила звабі твоїй, відступи-бо від мене, проклятий, відступи! Відійди, відійди, беззаконниче, враже істини і всякому добру супротивниче та ненависниче!

І тут я побачив перед собою спотворене, і скривлене, і скособочене Юстинине лице: очі моторошно палахкотіли, ніс роздув ніздрі, виставилися червоні, величезні зуби, рот був увесь вимащений кров'ю.

— Я твоє серце з'їла, — сказала хрипко. — А тепер дозволяю з'їсти моє. Виривай і гризи!..

Я прокинувся у холодному поті. Повітря в грудях не було, я задихався, серце боліло, ніби й справді мав його вирване.

ІНТЕРМЕДІЯ СЪОМА. ЗАПИС В АКТАХ ЖИТОМИРСЬКОГО УРЯДУ

Був розбитий, хворий, спантеличений, нажаханий і ледве прийшов до тями, тільки тоді зміг поволоктися, а не побігти, як звичайно, на службу. Цього разу запізнився, за що дістав виказа від пана Івана Станишівського, підстарости житомирського, а пан писар пригрозив мені, що накаже дати мені за спізнення різок. Я ж сповістив про свою хворобу та й, певне, був блідий на обличчі, через що скорописом посадили одного з моїх приятелів-писарчуків, а саме Олександра, не такого вправного, як я, але вправнішого від Онисима та Онисифора, мене ж посадили за перепис простіший уже приготованого письма. Але рука в мене тремтіла, і я не так писав, як прислу-

хався до скарження, що його викладав перед паном підстаростою Василь Богданович-Корчевський, а він обтяжливо жалівся на пана Богдана Стрибиля, уже мені відомого з давніших записів, зем'янина київського — цього разу той учинив куди більше подвигів. Отож я мав нагоду про ті подвиги спокійно вислухати і щось собі вільно записати.

Так от учора, червня чотирнадцятого дня, з поправи календаря римського, пан Богдан Стрибиль сам, особою своєю, із багатьма слугами, помічниками й підданими своїми, наїхали на пана Василя Корчевського з бронями та оружжям, як на війні, і з рушницями гвалтом на власний ґрунт пана Василя у маєтку Корчевському з урочища села Корчевського, де річка Калинівка впадає у корчевський луг. А коли піддані пана Василя, схопивши, хто що міг, кинулися на оборону, то були розбиті, побиті й помордовані, учинено й чимало шкоди, а саме: підданого пана Василя Михайла Жажчича, який і гукнув усіх на оборону і всіма керував, із рушниці в лоно пострілили, і та куля пройшла у кобець і навиліт вийшла, з якої рани невідь чи буде жити, а учинив це власноручно пан Богдан Стрибиль. Врядника ж пана Василя Федька Лагича, який прибіг на той шум, пострілено в ліву ногу і в стегно, і невідь чи з того виживе, сам він був беззбройний і хотів напасників зупинити розважливим словом. Підданого Дешка окрутно збили киями, і зранили, і змордували, зловивши. Решту слуг і підданих пана Василя половили й пограбували, після чого пан Богдан Стрибиль позабирав коней із возами і все, що міг побачити, і до маєтку свого Пилиповичів відніс і відпровадив. У пана вярника забрано тридцять п'ять кіп грошей литовських і єрмаяк²⁰ білий муравський, за якого дано дві копи грошей, шапку-мегерку, за яку дано грошей шість, пояс із калитою і з угорськими ножами та з огнивом; пограбували, обдерши до голого, Михалка, слугу, Оліфера, слугу, і Вереса

²⁰ Єрмаяк — сіряк.

Семена. Але цього панові Стрибилю виявилось мало, з возами відправив лише частину слуг, бо побачив, як удаліні йдуть інші вози пана Василя Корчевського із колодами, які брали на тому боці Калинівки. Пан Богдан Стрибиль засів біля броду зі своїми людьми в кущах, а коли ті вози підїхали, почав стріляти в них, як у ворога; тоді його слуги з великими криками вискочили й почали бити візників та підданих, що накладали колоди, побили й обдерли всіх до голого і так голими пустили, сміючись, свистячи і ганьблячи їх; коней же і вози повідбирали і відіслали в Пилипівку з кількома підданими. Після того розбили льоха пана Василя Корчевського, де ховався мед питний, і почали пити, і гуляти, і кричати, і скоки витинати, запаливши складені в дворі тинини, і вогонь був такий великий, що сам пан Василь, який на той час нагодився на той розбій, побачив його звіддаля. Він пригнав конем, зібрав у селищі людей, озброїв їх, і вони пішли приступом на фільварок самого пана Василя, але пан Богдан Стрибиль засів із рушницями за парканом і бив звідтіля в людей пана Василя. Пан Корчевський послав по рушниці, які в нього ховались у домі в селищі, а пан Богдан Стрибиль, вимахуючи кухлем із медом, закричав, що коли пан Василь не відступить, вони спалять фільварка. Остерігшись цього, пан Василь Корчевський з людьми відступив, а коли пан Богдан, підпилий будши, виїхав, пишаючись, із фільварку, то пан Василь ударив у нього з рушниці, принесеної із дому в селищі Корчевському. Тоді пан Богдан Стрибиль засів із людьми за возами і почав бити з рушниць, а пан Василь послав людей заскочити до фільварку, щоб туди не повернувся пан Богдан і не спалив його добра. Побачивши те, пан Богдан Стрибиль підпалив вози, з-за яких вони боронилися, самі ж сіли на коней і вдалися до втечі, але не до броду, бо там були вже люди пана Василя, а на бистрину, де вир, і в тому виру потопилися коні й один із підданих пана Богдана Стрибиля. Сам же пан Богдан вибрався з кількома підданими з виру неушкоджено і,

щоб насміятися над паном

Корчевським, став на березі, оголив сідницю й показав її пану Василеві з людьми. І здалося пану Василю, що сідниця в пана Стрибиля пасмата, але він не дуже розглядав, а стрілив у напасника й ганьбителя і потрапив йому якраз в оголене пасмате місце, через що пан Богдан дико заверещав і впав. Після того люди Стрибиля кинули свого пана на коня і подалися геть, а пан Стрибиль при цьому не переставав репетувати. Тоді люди пана Василя на його наказа напасників не переслідували більше і майно своє у пана Стрибиля не відбивали, а прийшли сюди, в житомирський уряд, де просять записати все, що оповіли, в книги записні справ, а в село Корчевського щоб послати пана возного для оглядин того гвалтовного наїхання, збиття і зранення підданих своїх, вище найменованих, і починення шкод, побрання та пограбування маєтностей, і просять, щоб поїхав на те пан возний Михайло Виговський. Пан Виговський запропонував їхати з ним мені, але я послався на нездоров'я, що й справді було так; відтак він узяв із собою Онисима, і вони виїхали на місце битви в той-таки день.

РОЗДІЛ XIV

Я відпросивсь у пана підстарости Івана Станишівського додому, посилаючись на неміч, бо почала мене з'їдати неясна тривога. Він зирнув на мене, але нічого всупереч не сказав; очевидно, виглядав я не найліпше. Рушив знайомою до дрібниці вулицею вниз і перше дивне, що побачив: майже в кожному дворі стовбичили люди, і всі дивились у мій бік. Отож я не пішов вулицею, а ніби поплив, наштирхнутий на оті погляди, мене ніби насаджували на списа і, як опудало з соломи, перекидали від одного до другого. Вітався до тих лю-

дей, повертаючи голову вліворуч і праворуч, але жоден на привітання чомусь не відповів, тільки в поблизькому до Юстининоного дворі тоненько обізвалася Домна Жданова Щенявська, жіночка малесенька, з носиком-кирпачкою, з кругленьким личком, над яким охайненько примостився опатненький очіпочок — як уже звіщалося, казали потайки, що Домна Жданова не від того, щоб повідьмувати²¹. Але все в ній було м'якеньке, лагідненьке, і круглі очка дивилися на мене ледве не з любов'ю, а ротик не те, що всміхався, а погідненько розсувався, при тому вискакував при розмові рожевенький язичок, зовсім не роздвоєний, як у гадюки, а тоненький, як у кішки, і з нього скапували пискляві, покірливенькі словечка, такі круглі, як ліщинові горішки. Домна була замала, щоб виситися над парканом, через це, як уже говорилося, її чоловік Ждан Щенявський вирізав у хвіртці кругле віконечко, в це віконечко і всунулося личко, що аж пашіло доброзичливістю до мене.

— Не спіши так і не біжи! — сказало личко в круглому отворі. — Хочу тобі щось сказати, для тебе важне...

Я зупинився, і личко у дірці мовило мені:

— Чи ж знаєш ти, що Юстина, до якої підбивав клинці, помира?

— Та що ви кажете, тітко! — вигукнув я.

— А ти ніби й не знаєш, — одне очко в отворі примружилось, тоді й підморгнуло мені. — Хіба не ти ото зі своїм

²¹ Автор хоче застерегти читача: коли він знайде (в повісті “Кам'яна луна” і в оповіданнях “Мокрі паркани” та “Притча про Івана Походячого” та ін.) подібний портретний опис однієї із житомирських відьом (а вони є не тільки конотопські, київські чи диканські), то це сталося не через недогляд і самопотор, а навмисне: баба Пуця чи ж Шумеїха була, певне, прямим нащадком Домни Щенявської; дехто із сусідів навіть казав, що баба Пуця ніколи не народжувалася і не вмере, жила з віковичних часів і житиме, доки житиме світ, тільки в часі змінює одягу, але обличчям і постаттю лишається така ж. Отож якщо повірити цій неймовірній версії, баба Пуця і Домна — одна й та ж персона, тільки змінила прізвище, ім'я — ні, баба Пуця також звалася Домна, а прізвище змінила, бо в часі виходила заміж за все нових чоловіків.

дядьком, котрий із чортами водиться, хоробу їй наслав?

— Та Бог з вами, тітко! — вигукнув я, озирнувшись: зусібіч зорили на мене не так сусіди, як боввани моїх сусідів, а може, й опудала, що ними страшать горобців, — позавмирили й важко лили в мій бік темну воду поглядів. —

Бог з вами! — повторив. — Юстину я любив і ніколи їй зла не бажав.

— Еге-ге! — захиталась в отворі голова Домни Жданихи, — ти її любив, а вона тебе не любила. Отож ти із своїм арциболотом-дядьком її і вчарували. На смерть вчарували, від того й помира. І всі люди це знають, та й ти знаєш, бо тут не одну нічку полошив, а дівку ганьбив, ото так!

— Клянуся вам, тітко! — з розпачем вигукнув я.

— Не клянися, коли не твоя правда! — солодко проспівала Домна. — Прийшов би до мене, і я ліпше б пособила, ніж твій арциболот-дядько. Бо твій дядько із сатаною водиться, а я полюдському, розумненько, через зіллячко й наварчики, через дмуханячко і замови.

— Що ж тепер буде, тітко? — з розпачем спитав я. — Може, пособите?

— Тепер уже пізно, — проспівав голосок із отвору, — бо вона, бідаха, помре: зачавить її біс, що його твій дядько у ній заселив. Теперечки хіба найстарший архієрей із Царського города того біса прогнати б зміг, але де його взяти, та й то наряд чи Юстину спасе... А що буде, скажу, хоч ти й не прийшов до мене, аби пособила. Грозився Юстинин батько: коли помре йому дочка, лихо вчинить із Кипріянюкою-арциболотом. Уб'є, казав, — співала солоденько Домна, — і розріже на кавальчики, а кавальчики спалить, а попелець розвіє із вітром, щоб і дух із твого дядька-арциболота розвіявся. Бо вся ваша родина, казав, чортяча. А тебе, казав, перед вряд поставить і перед суд, бо ти чарував дівку і дочарувався. А прийшов би до мене, то я б ліпше пособила: і дівка була б твоя, і не померла б вона, ото так!

— Дякую, тітко, що сказали, — мовив я упалим голосом, усе в мені й справді змертвіло, бо чи сподівався такої напасті? Стрельнула думка, що треба чимдуж бігти до дядька і звідомити: хай знову тікає в чужі сторони. Знову роззирнувся й побачив бовванів-сусідів, які позавмирили й лили в мій бік темну воду поглядів; коли ж зирнув на кругле віконечко, в ньому усміхненого личка не було, тільки світилося око порожнього простору.

І я рушив далі, а коли підійшов до Юстининоного двору, то ноги мої ніби у землю вросли: не міг проминути його. І якась невідома сила, завернувши мене, повела просто в Юстинину хвіртку, а у дворі стояв насуплений, із довжелезними вусами Гаврило Поцикайло, Юстинин батько, лоб якого був грізно збрижений і очі якого метнули в мій бік блискавки.

— То це ти, нечестивцю, посмів прийти у мій двір в таку тяжку хвилину! — гримнув він. — Зара я тебе собакою стравлю!

І мені здалося, що я зовсім змалів перед цією горою м'ясива; мали б мені затрястися всі піджилки, але надто задерев'янілий був, отож став перед ним і сказав:

— Клянусь Богом, дядьку Гавриле, що не хотів я вашій дочці лиха, любив її і люблю. І прийшов я, щоб вашій дочці пособити.

— Чим же їй допоможеш? — гримнув Гаврило Поцикайло.

— Дозвольте розмовитися з нею, — сказав покірливо.

— Богом клянешся, а з сатаною водишся? Це ти чарував мою дитину?

— Не чарував я її, — казав мій прілий голос, — а хотів свою любов до неї виказати.

— Як не ти, дядько твій чарував. Затям собі, хлопче, — грізно мовив Гаврило, — коли помре моя дитина, лихо твоєму дядькові зроблю, хоч він із сатаною і закладає.

— А я в Бога вірую, дядьку! — сказав принижено мій голос. — І на службу Божу ходжу, самі це знаєте. І матінка в

мене була богомільна й богобояща!

— Вся родина в тебе чортяча, — сказав грізно Поцикайло.
— І батька з міста вигнали, бо єретиком був. Заберися мені зараз з очей, бо собакою стравлю.

І тут обізвався інший голос: втомлений, сумний і ніби неживий:

— А може, Гавриле, чимось Юстинці пособить? А може, хай поговорить із дівчиною? Гіршого не буде!

Я глянув туди, звідки линув голос: на Ганку стояла загорьована, аж потемніла на виду, Юстинина мати. Сльози лилися їй по лицях, а очі стояли на обличчі шматками синього болю.

Зависла гнітюча мовчанка: Гаврило Поцикайло їв мене очима, ніби вивіряючи, а я стояв покірливий, наче ягнятко, маленький і печальний, засумований і вражений не менше за них із того, що відбувається.

І тут сталася ще одна подія: звідкілясь узявся Юстинин пес, заскімлив тонко, і, впавши черевом на землю, поповз до мене, і почав упосліджено лизати мені чоботи.

— Дивися, Гавриле! — озвався із ганку болющий голос. — Чи не Божий то знак?

— Божий чи чортівський! — сказав Гаврило Поцикайло. — Не вірю я виплодку того кодла...

— А ти повір, Гаврильцю, повір, — озвався з ганку голос. — Гіршого не буде!

І знову зависла мовчанка, пес продовжував лизати мені чоботи, а я був покірливий і благий, мов ягнятко, і в самого від зворушення постали в очах сльози.

— Іди, але запам'ятай! — гримнув Гаврило Поцикайло. — Коли помре моя дитина, лихо вам зроблю!

Я зітхнув і рушив на ганка. Юстинина мати повела мене в сіни, а з сіней були сходи до горішнього покою, де й жила Юстина, і я пішов дерев'яними ногами по дерев'яних сходах, і стислося мені серце, аж знову стало важко дихати, як і тоді

вночі чи вранці, коли прокинувся.

Юстина лежала біла, як стіна, а побачивши мене, здригнулася, і її очі якимось дивно спалахнули. Тоді я кинувся на коліна перед ложем, схопив її холодну, безвільну руку і почав укривати цілунками, гарячково говорячи:

— Клянуся Богом, Юстино, ніколи не бажав тобі лиха! Клянуся Богом! Хочу, щоб одужала, Юстино, нехай твоя хвороба на мене перейде, а ти живи, Бога ради, живи! Завжди любив тебе і люблю! Клянуся Богом!

— Встань і заспокойся! — сказала тихим голосом Юстина. — Не ти мій жених, маю іншого — Христа. Мене він кличе і почув мене, йому я служу, йому чистоту свою зберегла, через це і смерть мені мила, і випросила я її, як солодощі.

— Хіба не цей нечестивець винуватий у твоїй хворобі? — почувся грубий голос від порогу: Юстинин батько піднявся вслід за нами.

— У мене нема хвороби, тату, а смерть я собі сама в Бога випросила, — сказала кволо Юстина. — І вже бачу сад, повний плодів, і палац, із золота кутий, і стежку до нього срібляну. І ліки¹ ангелів бачу перед престолом, які так гарно співають, що в жодній церкві так не заспівають.

Тоді я відчув у собі щось таке, як знесення. Відчув, як заливає мене світло, чисте, мов сльоза, і заговорив словами, з яких і сам здивувався:

— Юстино, кохана, не вбивай себе, а отямся! Бог не хоче нашої смерті, а любові. Бог хоче, щоб ми жили і множилися, щоб добродіяли і поставали супроти зла! Щоб земля і світ живими були — на те він і створив людей. Поглянь на мене, перед тобою той, хто має Боже призначення в парі з тобою пробувати, не для ненависті та зла до тебе приходжу, для любові. Бог же і є любов! Коли отямишся, встанеш із хвороби.

Вона розплющила очі і з якимсь здивуванням позирнула на мене. І вразився я: не було в тих очах життя, а в одному й другому помутнілому зорку стояла тінь костюмашна з косою

й реготалася з мене, ошкірюючи голі зуби.

— Через те і йду до Бога, бо він є любов, — сказали пошепки Юстинині вуста. — А ти... ти... пес шолудивий...

Вона здригнулася раптом, тілом пройшов корч, а очі розширилися неймовірно. І ще голосніше зареготала в них тінь костюмашна із косою. І раптом вигукнула Юстина зойком нестерпучим:

— Боже, не карай! Для тебе я!..

І заголосила із зойками Юстинина мати, заламуючи над головою руки, а Гаврило Поцикайло залізним кроком підійшов до мене, взяв залізними пальцями за вухо й поволочив геть із кімнати, поволочив по сходах, аж гриміли вони, поволочив через сіни, через ґанок і сходи на ґанку, через двір, викручуючи і викорчовуючи моє вухо, і хоч боліло мені, аж пекло, не кричав я і не лементував, а до крові кусав вуста. Він же, Гаврило Поцикайло, приволочив мене до хвіртки, розчинив її, поставив мене на вийсті і щосили садонув чоботом під зад. Я полетів і впав лицем у куряву, а наді мною нещадно й люто прогримів голос:

Пес шолудивий! Я тобі й дядькові твоєму покажу! Начувайтеся!

РОЗДІЛ XV

Не знаю, як дістався додому, був півпритомний. Вухо мені роздулося і стало велике, як лопух, голова розламувалася, серце болісно стискалось у грудях, але я не дозволив собі перепочинку, бо знав, що всі боввани, котрі позастигали по дворах, отакі нерушні тільки дочасно, що, наче блискавка, побіжить по дворах чутка про Юстинину смерть; можливо, першою про це довідається Домна Жданова Щенявська, і виветься із хвіртки, де вирізано кругле віконечко, і дрібцем

почимчикує від двора до двора, і говоритиме з радісним упоненням, що Юстина таки померла і винуватець того ніхто інший, як арциболот отой клятий, Кипріян, що поставив у лісі, всі це знають, бісівську куцу і закладає там із сатаною. Отоді й оживуть усі ті боввани й опудала для постраху горобців, і кожен схопить у руки дрюка, і, хижо ошкірившись, вискочить із двору, і побіжить до Юстининою обійстя, де їх чекатиме із голоблею Гаврило Поцикайло, щоб їх очолити й повести. Отож я змочив роздуге й велике, мов лопух, вухо водою і подався, наскільки міг швидко, до кладки, а тоді вздовж річки до скельної ущелини, а тоді до лісу, де спокійнісінько сидить і вирізує на свіжообструганих тертичках загадкові письмена мій розумний, але немудрий дядько Кипріян. І коли прибіг до дядька, не маючи й подиху повітря у грудях, то не зразу міг розповісти йому про все, і він почав мене втишувати і поїти якимсь гірким зіллям, від чого я таки прийшов до тями й оповів про все, твердо знаючи, що вслід за мною вже жене із голоблею Гаврило Поцикайло, а з ним дядьки й тітки — міщани вулиці моєї, а ззаду дріботить, щасливо розсвітивши кругле личко, вулична відьма Домна Жданова Щенявська, і так їй радісно й солодко на серці, що вона співає подумки, як та пташка, і коли б захотіла, схопила б палицю, осідлала її й полетіла б швидше всіх отих бігунів, але вона була собі хитренька і не бажала своїх здатностей у цю хвилину явно виказувати — це засвідчило б, що й вона приклала до того, що відбувалося, свою ручку, отож і дріботіла, чеберяючи ніжками, озутими в новенькі постоліки, і вдавала із себе найкволішу і найслабкішу.

Дядько Кипріян вислухав мене серйозно і не гаяв часу. Схопив мішка й поскидав у нього дощечки з новонаписаними письменами.

— Оце даю, — сказав, — на сховок тобі. Біжи із тим поки що в ліс і заховайся. Є серед дощечок одна, на якій я накреслив давні літери і літери наші теперішні, до них відповідні.

Отож, коли захочеш, прочитаєш, що тут написано. А коли не прочитаєш, не нищ і не пали тертичок, а бережи й дітям передай для збереження. Я ж заберу із собою старі, щоб віддати дідам-відунам.

Він схопив торбу й поскладав у неї старі дощечки, було їх більше, ніж дві.

— Бувай, юначе! — сказав; не беручи нічого більше, навіть начиння свого, — і не поминай лихом! Знай, що дядько твій ніколи не чинив у світі нічого поганого.

Отак ми й розлучилися. Він пішов в один бік, а я — в інший.

А в цей час дудніла земля під чобітьми десятків дядьків та тіток із розпаленими очима, з розверстими ротами; попереду мчав із голоблею, розвіюючи вусами і люто ворочаючи банькадлами, Гаврило Поцикайло, а ззаду світила радісно зубками Домна Жданиха Щенявська, і я, хоч і мусив у цей час стерегтися, не витримав, покинув у куцах мішка з тертичками, а сам крадьки наблизився до дядькової куці.

Вони впали на ту куцу, як коршуни чи як злива на землю, а що не застали там дядька Кипріяна, почали все троцити й нищити, хоч на розумну голову, бачачи дядькові речі непорушні (ось чому він нічого з собою не взяв), мали б засісти й вичекати. Але в цю хвилю розуму не мали. Викресали вогню і ту куцу підпалили, і вона спалахнула високим вогнем, а вони стояли довкола похмурим і насупленим незімкнутим колом і дивилися, як вогонь з'їдає дядькове пристанище.

А може б, ви в лісі пошукали! — скрикнула тонко Домна Жданиха. — Може, він поблизу ховається, арциболот? Духом чую!

Тоді я злякався, адже духом своїм відьомським почувула Домна Щенявська мене, тож хильцем-хильцем метнувся геть, прибіг до схованого мішка, схопив його й подався у лісові глибини, не чекаючи, поки роз'юшена юрба схопить мене й розтерзає на кавалки.

ЕПІЛОГ

Юстину ховала не тільки вся вулиця, але й майже все місто, з попами й ченцями, які в нас тільки були, з хоругвами й вінками, але я на похорони не пішов, досить мені було того. Гаврило Поцикайло до вряду, як це застерігала мене Домна Щенявська, не пішов і перед судом мене не оскаржував як чарівника, але відтоді я боявся з'являтися йому на очі. Але біс Юстинин мене не покинув: одне те, що тужив за Юстиною попри все, що зі мною відбулося, не менше, ніж її батьки, а друге, коли минув час і біль мій притупився, почав видивлятися у дівчатах її образу, бо тільки такі мені подобалися. І сталося диво: блукаючи однією із вулиць Житомира, я зустрів раптом дівчину (в одному з дальніх завулків), яка була до Юстини вельми подібна. Ми глянули одне на одного й відразу взаємно зачарувалися. Вступили в молодечу балачку, потім ще кілька разів здибалися, і я переконався, що не тільки вона мені подобається, але і я їй не менше. Не відав, що в тій дівчині поселився Юстинин біс, а саме він учинив, що вона так вельми на Юстину подобала. Але мені давно набридла самотність моя, хотілося спокійного добропорядного життя, отож і вчинив, як це водилося: найняв музик, щоб звістити вулиці, на якій жила моя нова вибраниця, а звалася вона Милохна Сеньківна Біла (Юстинин біс і тут потрудився, бо ймення мала Милохна, тобто мила, а прізвище Біла — світла), що я кохаю дівчину, кохаю і ще раз кохаю. Вдягнув на голову вінка і рушив неквапно, гордо зводячи голову. Переді мною йшов скрипаль, наг्राючи, за мною — цимбалісти, за ними — фуяристи, корнетисти й сопілкарі, а ззаду — мої друзі-писарчуки Онисим, Онисифор та Олександр. І музика заливисто грала, а я ступав їй у такт, а мої приятелі, коли пі-

дійшли ми до двору Милохни Сеньківни, заспівали, але зовсім не так, як колись для Юстини: не як жаба, козел та осел, а солодкоспівно, стараючись, хоч, правду сказати, мені в їхніх голосах щось учувалося жабиного, козлоголосого та ослиного:

Коли би оминув я двора твого, мила,
Тобі самій, дівчино, було би неміло.
Любов і добрість в парі любо собі ходять,
Не пробуй чинить кривду, не пробуй, зашкодить. Все
з'їздив я Поділля, також Україну,
Від тебе не побачив кращої дівчини.
Любов дає надію, а ти нагороду,
Віддавши серцю серце, не чинь мені шкоду.

Музики після того заграли падвана, збуджуючи пальцями струни, і на ту музику зібралися дівчата з вулиці і легко, зграбно й прегарно затанцювали. І в усіх тих дворах, біля Милохвиної хати, стояли веселі старші люди. На ту нагоду у двір вийшли, ніби леви, Сенько Білий, батько Милохвин, і Василиса Сенькова Біла, мати, а перед ними, наче князівна чи пава, стояла Милохна Сеньківна і світилася радістю. Я зняв із голови вінка, сплетеного із квітів, і з поклоном подав дівчині. І вона того вінка люб'язно прийняла. Тоді знову заграли музики, а дівчата затанцювали льотного падвана, а мої приятелі-писарчуки до того ж заспівали — отак я освідчився Милохні, а невдовзі зіграв із нею весілля, на якому гуляли й сусіди з вулиці моєї, гуляла там і Домна Жданова Щенявська, не було хіба Гаврила Поцикайла, Юстининоного батька із жінкою його. І були на тому весіллі пан підстароста Іван Станишівський, і пан писар, і пан возний Михайло Виговський, і другий пан возний Габриль Зубрицький, і інші з нашого житомирського вряду. Всі віншували мені й Милохні щастя, і я сам того собі бажав.

Але сталося інакше. Юстинин біс у Милохні, жінці моїй, розжився, не пробув я з нею й року, як змушений був ставитися перед новим підстаростою житомирським, який прийшов після Івана Станишівського, Миколаєм Каменським, оскаржуючи жінку мою за те, що вона без відомості моєї пішла від мене геть, і в той час у коморі моїй погинуло речей немало: мед прісний і питний, сири, солод, лою кілька камнів, бодня із салом, убрання різне, шмат адамашки, сувій єдвабу, фалендишу²², китайки, коберець, кнафлі²³, плахта, повісьма прядива, мої полуботки, синет²⁴, утефрин²⁵ — все це моя жінка дещо спожила, збираючи в мою відсутність, коли я на службі пробуваю, сусідок для випиття, а дещо виносила у шинок в обмін на гарячі трунки, причому посібницею в неї була Домна Жданова Щенявська, сусідка моя. Підпивши із нецнотами-жінками, Милохна обзивала мене непристойними словами, кленучи яловим, нечестивцем і псом шолудивим, а оце перед позовом моїм розбила в мене на голові глиняну сковорідку і перетовкла все начиння, яке було в хаті, тяжко мене лаючи, й ображаючи, й кажучи, що, мовляв, я перевів їй житя, хоч я Ті ані ображав, ані бив, хіба кілька разів зв'язував, коли дуже навісніла.

Не сказав я перед паном підстаростою іншого, чого не дозволив учинити внутрішній голос мій: Милохна, коли входила в нестяму, мала зовсім таке саме обличчя, як Юстина, коли прийшла до мене в сон і коли пожирала в тому сні моє серце, було це лице спотворене, перекривлене, з жахкими очима, з вишкіреними зубами, через що я й думаю, що таке у ній витворяв Юстинин біс. В добрі часи вела себе мирно й тихо, та й я людина мирна й тиха, але коли збурював її біс, то скаженіла, і обпивалася, і вичворяла несвітські речі. Не сказав я пану підстарості, сором того не дозволив, що

²² Фалендиш — сукно.

²³ Кнафлі — гудзики.

²⁴ Синет — перстень із печаткою.

²⁵ Утефрин — тонке сукно.

якось уночі, коли Юстинин біс у ній розгулявся, Милохна схопила ножа і захотіла відрізати моє уродження, кажучи, що мені воно все одно ні до чого, раз не може вона від мене в тяж зайти. Але я гадаю, що причина тут інша, моє сім'я вбивав у Милохні Юстинин біс — і це була така мені помста від Юстини; чому так думав, сказати не можу, тому й промовчав.

Через такі речі, не хочу їх усіх виписувати, бо ще жажкіші бували, життя моє перетворилося у пекло, отож кілька разів при біснуванні я зв'язував Милохну, тоді вона тіпалася, верещала, пускала з рота піну й лаялася найстидкішими словами, відтак змушений був затикати їй рота (це я в уряді розказав, на що Милохна викрикнула, що я бузувір, і не тільки зв'язував, але й лупив гарапником, і не тільки рота їй затуляв, але й одягав на неї залізного пояса, щоб не блудила, а раз погрожував зарізати і не раз штиркав її зв'язану ножем, що цілковита неправда, Богом присягаюся). Коли ж я виповів свою скаргу, Милохна заявила, що все мною оповіджене — правда, але не про неї правда, а про мене, що це я речі крав і виносив з дому в шинок, і у шаленство западав, і сковороду на її голові розбив я, навіть природження хотів вирізати, щоб таки не блудила (вона цього не посоромилася сказати), бо вона, мовляв, ялова і не може мені понести. У свідки привела Домну Жданову, я ж у свідки поставив сусіда свого Лук'яна Ковалевича, до якого не раз приходив, тікаючи від знавіснілої жінки, й шаленство якої він не раз бачив і чув.

На вряді постановили послати до мене возного, яким був Михайло Виговський, і той увіч побачив, у яке румовище перетворений мій дім. Через це житомирський суд постановив розвести мене з Милохною; вона після того від мене пішла остаточно, і я здобув сякий-такий спокій, бо разом із нею пішов і Юстинин біс. Але дочасно радів, біс-бо Юстинин почав приходити у мої сни — мені привиджувалися дивоглядні марища, а найбільше те, що біс уві сні помалу мене пожирав: відрізає ножем чи відривав якесь моє вудо: чи пальця, чи ру-

ку, чи ногу, чи вухо, чи шмат тіла — і я почав на очах в усіх худнути й танути. Біс же Юстинин, приходячи в мої сни, погрожував, що коли зжере мене всього, тоді я й помру, і що посилає його з того світу сама Юстина, адже пара я її, отже, маю з нею одружитися, і для того вона згоджується з того світу прийти. А ще біс мені погрожував, що коли одружуся я вдруте, то він увійде в ту жінку, і та біситиметься так само, як і Милохна. Зі страху перед тим я більше не женився, і хоч ходив до ченців та священників, аби прогнали від мене Юстининою біса, вони того вчинити не змогли, бо Юстина, сказали вони, померла благочестиво, отож є у Божому захисті.

Часом я думаю, що все це, всі оці жахіття й навадження сонні та й сам Юстинин біс — образ моєї туги за нею, бо я так і не перестав її кохати і кохання моє триватиме, аж поки той біс мене й справді не пожере. Може, воно й так.

Ще одне не написав: що ж сталося із дощечками, із різаними письменами, що їх залишив мені на сховок мій дядько Кипріян. Їх спалила у грубі в час одного із шаленств Милохна, і я їх прочитати не встиг. Інколи думаю, що коли б прочитав ті таємні письмена, пізнав би, як би Юстининою біса від себе прогнати. Натомість залишається одне: покірно схилитися долі й молити Бога про милосердя. Без нього цілби для мене нема.

А може, піти й поклонитися Домні Жданисі Щенявській? Адже й вона в цій історії не остання персона!

Хоча ні! Її сила — це сила людська, а отже, тлінна й обмежена. Правильніше сказати: всі ми кістки в руках якогось невідомого костирі. Але коли прийняти цю думку, вона суперечить тій, що її висловив мій мудро-немудрий дядько Кипріян: людина сама творить власне життя системою тих чи інших учинків. Коли ж так, костиря, який грається з нами, не є добрий та благий, а не раз із нас дошкульно кпить...

Написав це і злякався, адже тим самим ніби стаю, як дя-

дько мій і батько, єретиком. Іншим, ніж вони, а таки єретиком. І раптом відчув: по жилах моїх потекла не тепла кров, а крижана вода. Вода із джерела Страху. Відтак пізнав, що дядька Кипріяна шукатиму і науку його спробую перейняти.

1996 р.

У ПАЦІ
ДРАКОНА

Монастир наш Куп'ятицький на Пінщині заснувала благочестива пані Полонія Воловичівна Соколова Войнина, каштелянка берестейська, із сином своїм Василем Коптем, каштеляном Новгород-сіверським, коли в 1628 році купила село Куп'ятицьке з усіма належностями, і при церкві Пречистої Богородиці, вельми ветхій, яка вже до упадку похиялася, фундували вони монастиря законників чину святого Василя Великого. Ігуменом сюди прислав Йосип Бобрікевич, старший віленський, Іларіона Денисовича, який набрав братії тридцятеро чоловіка, а між ними й мене, грішного Атанасія Пилиповича, зробивши намісником; я приїхав сюди із Києва, бо мене вабили місця глухі, але святі, а тут церкву збудували після того, як на дереві з'явився образ Пречистої Богородиці у хреснім знаку. Великими чудами уславив Ісус Христос ту церкву матері своєї.

Саме в цей час, про який почну свою розповідь, отець Іларіон Денисович складав "Парергон" чуд святих образу Пречистої Богородиці в монастирі Куп'ятицьким, тим його твором зацікавився мій давній знайомий із Києва, також Атанасій, Кальнофойський, який і від себе складав і готував до друку "Тератургему, або чуда, які були як в монастирі Печерським Київським, так і в обох святих печерах". Атанасій Кальнофойський обіцяв і працю нашого ігумена надрукувати, — пишу про це, бо і я брав участь у тій роботі, складаючи поетичні надгробки великим людям, похованим у

Куп'ятицькій церкві.

У 1636 році митрополит київський Петро Могила прислав Лларіону листа, який, власне, й порушив моє спокійне іноче життя в монастирі, і саме з того моменту, як то кажуть простолюдини, мій віз покотився з гори, про що я похапцем хочу розповісти в цьому писанні, яке частково записав раніше, а довершую у дивній і жахкій землі, куди потрапив, а чиню це, щоб захистити потомні покоління від нерозважливості, в яку потрапив сам. Дописую це послання в закиненій лісовій мисливській хатині на друкованих у Києво-Печерському монастирі паперових образах Пречистої Богородиці з другого чистого боку і хочу не позбутися переконання, що це вона, пресвята, надихнула мене до цієї праці, адже я сам після усього пережитого ніби приречений, і вже мені самому нічого не потрібно, але хай про мене і всі мої дивні пережиття знають інші люди — це єдине, що гріє мою закоцюблу душу, і тому вогневі віддаюся. Коли ж закінчу своє творення, відпущу із ним у Куп'ятичі свого послужника, а відтак залишуся сам. Моя доля, здається, розчинитися в цьому краї — царстві Дракона, в яке я частково своєю, а частково не своєю волею потрапив.

Але не забігатиму наперед. Митрополит Петро Могила наказав у своєму листі жебрати в місті Пінському та в повіті милостину-ялмужну на поправу знаменитої катедральної київської церкви святої Софії, збудованої ще давніми київськими князями і яка була на той час в упадку. Ігумен Лларіон не зовсім був з того вдоволенний, бо зібрана цього року ялмужна мала б піти на відбудову Куп'ятицької церкви, але суперечити митрополиту не став, а доручив справу збору мені, — сам-бо вельми був зайнятий писанням “Парергону” і, крім того, діла іншого не бажав знати. Я об’їздив і обходив всі пошівства і ту милостину зібрав, її вислали до Києва через отця Макарія Токаревського у травні 1637 року. Коли ж святобливий митрополит довідався від нашого посланця, що

й наша чудотворна церква вельми стара і хилиться до упадку, зітхнув і прорік фразу, яка вирішила мою подальшу долю і спричинилася до всього того, що потім зі мною сталося:

— А добре ці гроші, — мовив митрополит, — на тамту церкву обернути, але що їх привезли і тут вони потрібні, даю вам універсального листа, — дбайте, щоб через милостину її реставрувати.

Отець Макарій Токаревський привіз листа, коли ми всі сиділи в трапезній за вечерею; ігумен там-таки, в трапезній, прочитав митрополиче послання і задумався на мить.

— Добре, що ми зібрані тут усією братією у Христі, — сказав він, — порадимось, — він посидів трохи, задумавшись. — Думка митрополича добра, але в нашому краї ялмужну вже вибрано, тож, щоб не уподібнитися князеві Ігорю, який збирав полюддя у нашому-таки краї, в Деревих, подумаймо, де б нам і як ті гроші зібрати. Коли братія згодна, хай про це подбає брат Атанасій...

Я зрозумів ігумена Іларіона Денисовича: цілий день він сьогодні писав “Парергона”, і всі думки його були біля того благочестивого творення; отже, і цей нелегкий обов’язок він залюбки перекладав на мене, а то було діло непросте, власне, справжній тяжар.

Братія схвально зашуміла: ніхто не сказав ані слова супроти, бо не на них та тягота накладалася.

— Отже, згода! — сказав Іларіон Денисович, і на його вуста поклалася легенька усмішка, природи якої я не зовсім зрозумів. — А в поміч йому хай буде послушник Онисим Волковицький.

Я зирнув на Волковицького, той сидів заскочений і тільки світив до всіх розширеними очима, адже заходило на зиму, а мандрувати взимі приємність невелика.

— Де ж збирати ялмужну? — відказав я, прочуваючи, що страх від Онисима таки передається й мені.

— Це вже воля твоя, брате милий, — погідно сказав Іларі-

он Денисович. — Поїдь хоча б у Білу Русь, бо на Україні козацький розрух і великий розор, чи куди захочеш, — розуму маєш достатньо, а не менше й спритності.

І знову на його вустах заграла легенька усмішка, але він швидко її погасив, поринувши в мовчанку, відсторонений від цього світу і самозосереджений, — не важко здогадатися й чому: думав він про чуда, які відбувались у Куп'ятицькому монастирі, отже, все мірою тих чуд міряв, і більше нічого його не обходило.

У трапезній зависла тиша, всі ми добре знали, що отці в Білій Русі дуже не любили, коли в них збирали ялмужну іноки інших земель, так само й отці з Волині, бо в них і своїх потреб достатньо; зрештою, ми, ченці, живемо подібно до птахів, як і заповідав нам Христос, а птахи мають для свого пробуття і виживлення власну територію, до якої так само не допускають птахів чужих. У нашій же землі, як уже говорилося, ялмужна була вибрана. Чи не тому тут, у цій тиші, напав на мене раптом великий страх, і цей страх був такий дивний та нездоланний, що я сидів біля столу ніби задерев'янілий, ніби кров у мені завмерла і перестала текти, а всі навколо перетворилися на дивовижну горорізьбу чи, може, картинку-куншт, і це нагадало Тайну вечерю, але тільки зовні, бо не йшлося тут про великі справи (принаймні я тоді так думав), які мали порушити життя усіх живих нашої землі, а йшлося про справи менші, хоч і важливі, адже ми хотіли догодити не кому, а Богородиці, що лишила слід у нашому глухому, загубленому в світі кутику. Однак тайна в нашій вечері була; зрештою, весь мій опис про це буде, тому не тільки я завмер, але й усі довкола, перетворившись у горорізьбу, зовсім таку саму, яку я бачив у Вільні; і хоч отець Іларіон нічого певного мені не сказав, але всі зрозуміли те, чого він не сказав, а в першу чергу утямив це я, — оте й викликало в мені жах, тобто великий страх.

Єдине, що зміг під цю хвилю, — обдивитися обличчя бра-

тів своїх по обителі, — всі вони сиділи заціпені й загадані, а найбільше ігумен, і тільки Онисим, мій послухник, утягнув голову в плечі і якось дивно вирячив очі; здається, і він знав (адже був недурний та й школи кінчав) розгадку тієї-таки тайни, що завітала у цей наш покій.

РОЗДІЛ II

Коли ж зайшов до своєї келії і заціпенів, почав офіруватися Богові щодо свого послушенства. Стояв у молитві, і знову прийшов до мене страх, ніби впливла в моє мешкання істота в розрідженій плоті, простягла темні руки, обхопила ззаду, заліпила тими руками очі, притислася і впливла мені в нутро; я ж затремтів усім тілом, аж порвався тікати з келії, але не міг і пальцем кивнути, ні рукою, ні ногою ворухнути, а з очей покотилося щось гаряче, ніби та темна істота в мені з рідкої плоті тримала в руках чорну ганчірку, просякнуту загірченою водою, і викручувала її, і текла з неї темна вода через очі мої, і змивалися нею ланіти мої, — дивні речі бувають у цьому світі! І тут я почув голос, коли отак ревно плакав, хоч у келії моїй напевне не було нікого, а може, це я сам сказав; але ні, не мій то був голос, бо йшов ніби згори, чи з якогось кутка, чи з усіх чотирьох заразом:

— Ходи в царство Дракона, — сказав той голос, — здобудеш там кошти на церкву. Воздається тобі!

І коли пролунав біля мене той голос, здалося, що стеля келії моєї ніби прочинилася і звідти невидно вилився на мене пекучий вар, од якого темна істота розрідженої плоті в мені заскімлила, як песеня, і я знову почав плакати, тяжко думаючи: а що це воно буде?

Може, не всім буде зрозуміла причина мого плачу, то поясню, наскільки зможу. Царство Дракона, як і ми,

благочестиве, і не один поривався туди по милостину: їхали грецькі іноки, навіть єпископи та патріархи; патріархи та єпископи поверталися з багатою мздою, але люди малого чину вельми рідко. А хто звідтіля таки виривався, то розповідав якісь дивні, несвітські речі про ту землю, що увіч подобало на байки й казки: про те, що на іноземців там чекають жахкі небезпеки, з яких мало хто виходить живий, а більше живими таки не виходять. Де діваються ті люди і що з ними чинять, не всі добре знають: одні кажуть, що їх кидають у ями або засилають у царство, де не розтає сніг та крига, звідкіля немає виходу, або ж стравляють звірам, — і все те чиниться ніби в ім'я Господнє та в ім'я Богородиці; люди Дракона щиро вірять, що тільки вони справжні Господні слуги і тільки вони правильно вірять у Бога, а всі іноземці — боговідступники, і знищувати їх — це воля Божа. Тільки той, хто зможе їх переконати, що і він вірить так само, як вони, і що він безперечний Божий слуга, дістає від них багату мзду й щасливо повертається додому, обласканий і щедро обдарований. Ось секрет тієї таємниці, що ввійшла до нас учора в трапезну — всі ми одночасно подумали про ті байки чи казки, але ніхто того не виказав уголос. Тому й з'явився острах, що подерев'янив мені й моєму послухникові тіло, були ми перед тим відчуванням безсилі — воно вище за нас і сильніше, — хто із суцхих охоче йде назустріч смерті? Отож тоді, у трапезній, і тепер, у келії, я відчув на обличчі своїм подих костюмашної, а таке кожного перелякає, незважаючи на те, що віра наша не велить боятися смерті. Більше того, був переконаний, що та темна істота в розрідженій плоті теж була вона, костюмашна, але чий то був голос, почутий так виразно, сказати годі — вгадати безпомилково не міг, отож зважив за розумне остерігатися, адже людина слабка істота, і не тільки світла, Божа сила її діями в цьому світі кермує, але й темна. Справа благодаті нашої, сили духу нашого розібратися в тому, адже Бог дав нам вільне право вибору: ступити на пряму чи криву сте-

жку із безконечної множинності доріг у нашому дивному світі. Отож мені й здалося, що я таки ступив на одну із таких стежок, але ніби сліпе кошеня по ній ступаю, не відаючи, куди мене заведе.

Була ще одна причина неспокою. Життя наше волею недовідомих доль складається непередбачено. Часом незначний епізод може в ньому стати камінцем, що зрушає в горах духу нашого лавину, і від того камінця йде в дусі нашому повний обвал, якого зупинити годі. Отож, здається, незначне діло трапилося в моєму житті, яке при доброму сприянні сил вишніх, може вважатися за звичайне житейське, наприклад, за таке, як у минулому році, коли також збирав ялмужну на храм більший та знаменитіший од нашого, і ніякого страху в мене від того не виникало; ну, пішов, поїздив — назбирав, чи треба цьому надавати аж такого значення? Ніяких сліз тоді не виливав, а просто виконав своє послушання, за що дістав похвалу і від ігумена свого, і від митрополита його милості київського Петра Могили. Але й умаляти таке діло також не випадає, адже йдеться не про збирання милостини для прожиття нашого, а для відбудови Храму. Отож у житті нашому, вважаю, є діла не позначені присутністю таїни, а є нею позначені, відтак ті позначені стають доленосні — ось чому так знітився душею і полилися з очей моїх сльози.

Уночі навідали мене дивні видива: ходили довкола, стояли біля мене напівпрозорі тіні — особи в розрідженій плоті, і вели диспута щодо мене: одні казали, що я кволий духом, а інші заперечували, доказуючи, що духом сильний і утверджений. Чи не тому одна із тіней у розрідженій плоті приклала собі пальця до скроні, подумала хвилику й мовила:

— Коли не маємо щодо нього твердої гадки, випробуймо.

І на те слово всі інші тіні в розрідженій плоті схвально почали похитувати головами, а що все це було в покої, схожим на нашу трапезну, то розійшлися, повсідалися за столи і за-

вмерли, як мальовило на картині, створивши, відтак, образ таки нашої братії, так, як це було під час останньої вечері. Тільки я не сидів із ними за столом, а ніби сам розливсь у плоті, і кожен із цих трапезників дістав у свою миску по кілька черпаків того розрідженого мене; але ніхто із них за ложку не взявся, а тільки сиділи всі загадані, ніби прислухалися, бо щось мало статися. Я ж відчував себе так дивно: одне моє око було в одній мисці, а друге — в другій, у третій — язик, у четвертій — шия, у п'ятій — серце, у шостій печінка, у сьомій — рука, у восьмій — нога і так далі. Ігумен же Іларіон Денисович сидів на чолі того столу, замріяно вдивляючись у “Парергон”, що над ним останнім часом безперервно працював, але ще рукописний, адже книгою отець Атанасій Кальнофойський лише обіцяв його видати (ігумен саме готувався відіслати книгу в друкарню до Києва, а тим часом її доопрацьовував), і моє око дивилося на нього з його ж миси, дивилося прохально й печально, але Іларіон був надто заклопотаний і мого погляду не відчував.

— Гадаю, — сказав Денисович, не відриваючи очей від рукописної книги, — що чуда в нашому убогому, відкиненому від світу монастирі відбуваються тому, що саме в ньому йде велике спитування. Воно ж, те спитування, не вибирає знатного місця: столичних міст чи царських палаців, — а вибирає тільки таке, де бореться духовне з тілесним, ідеальне з матеріальним, а де воно найбільше, там і чуда відбуваються. Отже, будьмо, братіє, пильні. Постримуймо сьогодні нашу плоть і відмовмося від вечері. Думаймо не про себе, а один про одного.

Ченці перехрестилися й повставали, а моя розріджена плоть почала збиратися в одне тіло, і те тіло з'єдналось у моїй грішній персоні. Полегшено зітхнув і побрів до своєї келії, — а довкола падало осіннє листя з дерев, отже, була осінь, а листю восени опадати належить.

РОЗДІЛ III

Того ж року 1637, у листопаді місяці, коли мені наближався час від'їзду (я ж хотів дочекатися морозу й снігу, щоб рушити саньми і мати змогу вільно переправлятися через ріки), ідучи після утрени з церкви побіч із ігуменом, я оповів йому, хоч і не повністю, про те видіння, яке мав, а не повністю через те, що про сон свій не сказав нічого, бо не до діла він був. А оповів йому про голос, який почув і який скерував мене у царство Дракона. Коли ж він це почув, аж сахнувся зі стежки.

Не посилаю тебе туди! — мовив перестрашено. — Чому на таке надумався, милий брате?

— Бо ніде-інде під цей час милостини на церкву не зберу.

— Чому сумніваєшся у мздовозданні свого народу? — спитав Денисович. — Можна ж піти на Волинь і в Червону Русь, на Поділля, зрештою, на ближчу нам Сіверщину, тобто на іншу Україну.

— Сам, ваша милість, знаєш, — сказав я, — там козацькі розрухи, а отже, народ роздразнений і поруйнований. Не маю надії там під цей час на добрий збір.

— Чи ж більшу безпеку сподіваєшся мати там, куди зібрався? — спитав Іларіон. — І чи більшу маєш надію?

Не мав я сподіванки на безпеку, не мав і надії на ялімужну. Але мав понудження того голосу — от і все!

— Чи переконаний, що Божий глас почув? — спитав Іларіон.

— Не знаю, — відповів я задумливо. — Нічого не знаю, ваша милосте. Одне лише відаю, що там благочестя не менше, як і в нас, даремно ж патріархи туди їздять. Та й наші люди... Чого ж боятися? А може, всі ті страшні байки про Дракона — тільки вигадка недобрих до благочестя людей? Я

ж на одне сподіваюся: на поміч матінки нашої Пречистої. Для неї й хочу дбати, не для себе, тож чи покине мене в біді?

Ми йшли якийсь час мовчки. В обличчя дув вологий і зимний вітер.

Що можу тобі сказати? — нарешті озвався ігумен. — Хіба те, брате милий: де тебе Бог усемогутній і Пречиста Богородиця попровадять, там і йди. А я тут із братією молитимуся, щоб до нас здоровий вернувся. А про що кажеш, і я не відаю, що воно там є і що з тобою буде. Одне зле: від пана нашого короля не маєш даного для поїздки листа, як же тебе пропустять? Може б, спершу вистарав від його милості короля листа?

— Час потрачу, — мовив я, — а чи того листа здобуду? Аби його дістати, треба не одному ляхові руку позолотити, а де візьмемо гроші, коли самі їх потребуємо і прагнемо здобути. Без того до короля не дістатися.

— І це правда, — сказав ігумен. — Дивуюся твоїй смілості, не можу тебе в благому ділі спиняти, але й не можу наказати, аби так діяв — не інакше. Зате матимеш від нас молитву нашу...

І він задивився поперед себе, ніби щось там побачив, і обличчя його завмерло, ніби відчужився від мене, я знав і чому: його надило якнайшвидше дістатися до келії і поринути в роботу над "Парергоном", і не мав він у цьому світі інших турбот. Справді, коли розійшлися, він приспішив ходу і ледве не бігцем подався до себе, ніби тікав від мого наміру та сміливості, хоч і не відав, що сміливості я не маю, а відчуваю натомість дивні речі: або ж ударяє на мене непевність, од чого дерев'янію, чи ж відчуваю нестерпну тягу якнайшвидше податись у ту мандрівку. Отже, боявся й прагнув своєї подорожі — щось мене відкидало від неї, а щось нестримно вабило. Більше того, здавалося, що та істота в розрідженій плоті ні на мить мене не покидає; більше того, ступає, куди б не пішов, слідцем: зроблю крока, зробить і вона, і покриє

своєю ступою покинете моєю земне місце, зрушу другою ногою, і вона також; через це на спині й на шії відчував зимне її дихання, але про те не оповів ігуменові, щоб не взяв мене за несповна розуму. Навіть здавалося, що коли говорив, то і вона за спиною беззвучно розтуляє рота й вимовляє чи, властиво, видуває ті самі слова, ніби перекривляє мене — ось чому вряди-годи дерев'янів і зупинявся, як укопаний. Але тоді бувало гірше, бо вона, істота, притулялася до моєї спини, охоплювала безвидними чи радше розрідженої плоті руками і холодно дихала мені в карка, ніби надувала мене, мов опоку, а коли таке вчиняла, знову відчував, що мені конче треба їхати, заплющити очі і мчати у сірий простір, ні про що не думаючи, — тільки так, здавалося, зможу від неї відірватися, принаймні для того, щоб не тулилася до мене так щільно, а була на певній відстані, бо від її притульної близькості судомно мені ставало. А коли я, бувало, виходив із монастиря і ставав на початку дороги, то з глибини полів, від лісу, від крайнеба доходив до мене тихий погук, ніби розхилені губи неба наказували невідворотно:

— Іди!

І так дивно спокійно мені ставало, як людині, котра знала вже, що помре.

РОЗДІЛ IV

Але мав іще сумніви. Тому, коли вже вибравсь у дорогу й попрощавсь із братією, вступив до церковного притвору, покладаючись в усьому на волю Божу, ударив кілька поклонів. Через віконце бачив чудотворного образа Пречистої Богородиці, і коли отак пильно й віддано на неї дивився, в церкві раптом пішов дивний шум, ніби дерева зашелестіли, тріпочучи всім листям, і ніби сама церква перетворилася нараз у

дерево, і те дерево зігнулося перед сильним поштовхом вітру, а я був усередині того дерева, як у дуплі, і чув, як воно зарипіло всіма жилами. І дуже вразився, аж кинувся тікати із церкви, бо здалося: вона має обвалитися, адже вельми ветха була й не одну сотню літ простояла; а ще знав, що таке бувало не раз, коли церква раптом валилася і ховала під собою людей або ж самоzapалювалася, і ніхто з неї не встигав вийти; отож здалося, що то не листя дерев зашуміло, а вогонь. Але коли добіг до вийстя, шум затих, і я озирнувся: ні, все спокійно було. Тоді повернувся до притвору і, зирнувши знову у віконце на чудотворний образ Пречистої, сказав:

— О Пречистая, будь зі мною!

І тоді від чудотворного образу, а може, трохи збоку, а може, і згори, пролунав голос, зовсім такий, як той, що промовляв мені в келії:

— Піду і я з тобою!

Тоді здалося: щось рухнулось у лівому крилосі, де стояла мальована парсуна диякона Неємії, — той диякон кілька літ перед тим помер у молодих літах, жив побожно і віддавав пошану Богові та його святій матері ретельніше від усіх, через що й було, за наказом ігумена, намальовано братом Сиридоном, малярем-ченцем, котрий ікони писав, того Неємію, і удостоївся він честі бути поставленим у лівому крилосі. Ми знали, що він заїкався, через це й небагатослівний був, отож і тепер я почув голос од нього, що також заїкався:

— Пі-іду! І я з тоб-бою при п-панії мо-оїй! Бо т-тяжко-о тобі б-буде!

Здивувався од того всього і немало вразився, а ще більше схвилювався, адже ніколи досі не лунали до мене так голоси тих, кого у земному світі вже нема, тож, тремтячи, як осиковий лист, я все-таки наблизився до образу Неємії і побачив, що він стоїть у рамі зовсім живий і всміхається, а очі в нього палають жаром. І від погляду тих очей, мені видалося, чер-

воних, млосно стало, аж упав па коліна й уклонився, а коли знову звів очі, то живого Неємїї в образі вже не було, а тільки саме барвне мальовидло, відтак почув, що церквою хтось іде, — звук кроків лунко відбивався від стін, ніби той, котрий ішов, був у важких чоботях. Зарипіли двері, відчинившись, а тоді з вискотом прихилились. Я кинувся, щоб подивитися, хто ж то іще був, окрім мене, в церкві, а коли й собі відкинув двері, то нікого у дворі не побачив, тільки дув сильний вітер, і дерева вгинались і шуміли, хоч були уже майже безлисті, а те листя, що залишилося, зривалося із гілля й неслося нестримно у безвість. І здалося мені, що той вітер завіває мені в груди, холодить серце й легені і видуває звідтіля тепло.

І досі не відаю: чи хтось наді мною у церкві пожартував, чи то якась невидима сила була, чи ота особа в розрідженій плоті, що останнім часом мене не покидала, бо не відчував її зараз за собою, — деь вона під той час щезла.

Вирішив повернутися і ще раз уклонитися іконам святим, а передусім чудотворній Богородиці, але вже нічого не сталося: ні шуму, ні голосів, ні оживлення мальовидла — анічогісінько! Втяг у себе повітря, зітхнув і відчув, що й досі тремчу, як осиковий лист, — ніколи не був доти таким страхополохом! На всяк випадок, пішов до келії ігумена Іларіона Денисовича, той сидів за столом і писав “Парергон” у величезній розгорнутій книзі.

— Ще не поїхав? — трохи роздразнено повернувся до мене ігумен.

Я, затинаючись, оповів про те, що сталось у церкві.

— Ну, що ж, — мовив відсторонено ігумен, — може, ти й сподобився чуда, а може, щось тебе спитує.

— Як так спитує? — злякано спитав я.

— Е, брате милий, у світі стільки чудного трапляється. Коли дасть тобі Бог повернутися, я завершу цю книгу, прочитаєш.

— Але ж я її не раз читав...

— Коли ж читав, — рівно й ніби байдуже мовив Іларіон, — то маєш усе збагнути сам. Не дурний ти в цьому світі чоловік...

Не зовсім зрозумів, про що він говорить. Іларіон же знову схилився над писанням, і перо його монотонно закрипіло. Я повернувся, щоб вийти.

— Стривай, — мовив він і кинув перо. — Одне тобі можу дати в поміч: паперовий образ Богородиці нашої чудотворної, щойно видрукуваний у Києві,— може, він тебе й убереже. Коли ж убереже, значить, ти під її покровою, а коли ні, інша сила тебе веде.

— Яка ж сила може мене вести? — вигукнув уражено.

Іларіон вийшов із-за столу, підійшов до шафи і вийняв кипу віддрукованого образу Пречистої Куп'ятицької.

— Кажу ж тобі, брате милий, все маєш зрозуміти сам. Не дурний ти у світі чоловік.

Узяв паперові відбитки образу чудотворної Пречистої Куп'ятицької й попрощався з ігуменом. А коли вийшов із його келії, мені раптом здалося, що довкола засновано якесь мовчання і що я сам ходжу, ніби в коконі, завитий у те мовчання, — те, що мої брати по обителі знають, а я ні, але ніхто із них не зважується сказати те, що знають. Взагалі, від тієї хвили, коли я зголосив, що їду-таки в царство Дракона, вони всі від мене наче відсунулися, ніхто мене не відмовляв од мого наміру, ніхто не осуджував, а сталося так, ніби змахнули на мене рукою і раптом зчужіли. І справді, тепер ніхто не вдавався зі мною у довшу розмову, а коли й розмовляли, то десь так, як здоровий із хворим, жаліючи його, може, навіть співчуваючи, але, однак, знаючи, що той хворий уже на ноги не стане. І хоч я, може, й не такий дурний у цьому світі чоловік, як сказав ігумен, але тієї таїни зрозуміти не міг, а можливо, я й справді зібрався їхати туди, звідкіля не повертаються? Але в одному був певний: будь-що чинячи, завжди покладався на Божу волю і діяв лише за нею; зрештою, й вибираюся в той

світ, як уже казав, не зі своєї схотінки, а таки для діла загального, потрібного усім, задля храму нашого чудотворного, тобто виконую-таки послушання для всіх — чи ж заслужив я на таке відчуження і на таке байдуже від них співчуття? Виходило ж, неначе чиню щось супротивне Божій волі, і всі про це знають, лише я — ні, і що наче не задля них хочу старатися і Храму нашого, а задля себе й не більше. Мені голова пішла обертом, ішов стежною, щоб сказати послушникові, що завтра вранці вибираємося, адже уже добряче приморозило і кілька день, як випав добрий сніг, достатній, щоб їхати саньми; отже, хай послушник споряджає сани і бере все потрібне в дорогу — гаятися вже не можу, бо й та особа в розрідженій плоті, про яку тут не раз згадував, відтоді, як упав сніг, не ходить за мною слід у слід, а знову ввійшла в нутро й колотить мною та підганяє, і я відчуваю той нездоланий потяг, що кличе в дорогу, й дати раду йому не можу. А може, раптом подумалося мені, не моя братія відчужилася від мене, а таки я від них, бо вже певною мірою не належу до їхнього світу, я уже у владі сили, до якої їм діла нема?

Тут побачив свого послушника Онисима Волковицького, він ніс хомута.

— Завтра їдемо, Онисиме, — сказав.

— Це вже мовите мені вчетверте, — буркнув Онисим. — Уже збираюся, все зроблю.

Був похмурий, очевидно, рушати в дорогу йому таки не хотілося так, як мені.

— Щось невдогідно? — спитав я.

— А те, ваша милосте, вибач на слові, — похмуро мовив Онисим, — що їдемо не знати куди і не знати по що. А може, як то кажуть: під дурного хату.

— Соромно тобі, Онисиме, казати такі слова, — відмовив я сердито. — Діло наше — послушання братії, і ми на те пристали.

— Та я нічо й не кажу, — відповів Онисим, дивлячись мені

поверх голови. — Збираюся осьо! Я волі старших покірний.

— Отож покірний і будь, коли хочеш служити Господу.

— Господу служити хочу, — понуро мовив Онисим. — Але люди, ваша милосте, кажуть...

— Що люди кажуть?

— Що Бог у тому краї, куди вибираємося, не живе. Недаремно його царством Драконовим звуть.

— Тьху на твоє дурне слово! — вже зовсім розсердився я. — Бог живе скрізь, де поселилося його створіння, а тим більше, де йому моляться і шанують його. Коли навіть у піску трави-на виб'ється, то це вже і є Божа присутність, Онисиме. А ми ж, не тобі казати, їдемо між живих людей...

— Хай би воно було так, — мовив Онисим.

— Отож більше молися і не вір баб'ячим пересудам, — сказав я і, різко повернувшись, пішов од нього геть, зовсім розсерджений. А сердився я тому, що сам мав сумніва, і саме від того сумніва й побиває мене, як не раз уже писав, невітський неспокій.

РОЗДІЛ V

Ми виїхали на світанку на Слуцьк, і я раптом відчув полегшу, бо нарешті відірвався від отих недомовок, співчутливих поглядів, зітхань, поблажливих зі мною розмов, — ні, не був я страхополохом та й марновірним, а вдачу маю таку, що коли починаю діло, навіть безвиглядне, іду за ним чи із ним до кінця. Тоді стаю впертий до запеклості, — ось чому ігумен доручає найскладніші обладки саме мені. Тепер же, коли наші сани легко заковзали дорогою, відчув і звичну веселість та й певність у собі, які завжди здобуваю, коли рушаю в упередній шлях: не було вже сумнівів, ані відчуття отієї вигаданої особи із розрідженої плоти, бо сумнів, зрештою, це і

є розріджена плоть у нас самих.

До Слуцька ми дісталися без пригод, і я пішов до тамтешнього архімандрита, що мав прізвище Шицик. Це був чолов'яга високий, зарослий рудою бородою, очі мав глибоко загнані в черепа, тож коли дивився на мене, то понуро, навіть несамовито вони світилися, а що я в розмові повільний, то поки дооповів йому, що мене сюди, на Білу Русь, привело, він не раз закипав, аж з його засаджених глибоко очей починали сипатися іскри.

Що він думає, ваш ігумен? — закричав Шицик на мене политвинському. — Чи він зшибився від своїх чуд, що не відає порядку? Не знає, що треба мені, як митрополитанському наміснику, спершу написати, що хоче прислати своїх людей збирати в нас ялмужну? А що думаєш ти? — тицьнув у мене величезним грубим пальцем. — Ти ж намісник того дурного чудописця і повинен порядок знати!

Тут треба зробити маленьке пояснення. Отець ігумен Іларіон Денисович написав мені два листи: один із проханням дозволити збирання ялмужної в Білій Русі, а другий Дати супровідного листа, коли я захочу поїхати в царство Дракона. Цікаво те, що на другого листа архімандрит Шицик не сказав ані слова, так, ніби його не було, а гнів та обурення вилив на те, що написано було в листі першому.

Отож, коли Шицик звернувся до мене, я сказав йому якомога розважливіше і спокійніше:

— Ваша милість має волю дозволити мені збирати ялмужну чи не дозволити. Кричати на мене не треба, бо нічого лихого не вчинив і не збираюся чинити.

— І ти смієш таке казати? — роз'явився до решти Шицик. — А це що, оце? — він тицьнув мені у вічі другого листа. — Чи і ти зшибився, як і твій дурний чудописець?

— Коли вашій милості щось невгодно, — так само сумірно сказав я, — у волі вашій відіслати нас, не давши супровідного листа.

— І не дам! — ошкірився у рудій бороді Шицик. — А ці твої листи залишаться у мене.

Листи були безіменні, я мав показувати їх кожній духовній особі, куди б потрапив, щоб мати дозвіл на збирання ялмужної; не віддати мені листів — це значить зупинити в моєму послушанні та зневажити мою місію.

— Отже, яке ваше останнє слово? — спитав я.

— Моє останнє слово: забирайся мені з очей! — гаркнув роз'ятрено Шицик.

Справа поверталася на зле, виходило, що нас просто відсилають до Куп'ятицького монастиря, а я не звик не виконувати послушання.

— Молитимуся за себе і за вашу милість, — сказав я, вклоняючись.

Сани наші стояли серед оточеного стінами двору монастиря, Онисим стовбичив із батогом неподалець з тамтешніми ченцями. Але побачивши мене, іноцтво миттю розтеклося навсібіч, ніби я був оглашений.

— Отець архімандрит забрав наші листи, — сказав я Онисимові, — доведеться вертатися назад.

— То й слава Богу! — радісно скрикнув Онисим. — Матінка Божа почула мої молитви.

Що ти верзеш, нещасний! — вигукнув я. — Чи не з волі святої матінки ми в цій дорозі?

Але Онисим уже вскочив у сани, хоч я ще не встиг до ладу всістися, і радісно цвѣохнув коней. Сани помчали до воріт.

І тут сталося дивне: воротний нас із монастиря не випустив, але сказав шукати отця келаря, який покаже нам, де маємо зупинитися на ніч. У який спосіб воротний дістав такого наказу від архімандрита і то так швидко, я поки що збагнути не міг. Але спробував настояти на виїзді.

— Відчини, отче, — сказав. — Ми вільні їхати за своєю волею.

Воротний подивився на нас пильно, загадково всміхнувся

і, не кажучи й слова, повернувся спиною до нас і подибав у гіриворітну келію: ключі від воріт були в нього, а ворота міцно зачинені.

І знову я відчув навколо себе присутність якоїсь незбагненної таїни, адже нас ніби залишали в цьому монастирі насильно. Знав, де келія отця келаря, тож поїхали туди, але він уже сам ішов нам назустріч.

— Не сердись, брате милий, на отця архімандрита, він у нас тільки видимо суворий, але назагал добрий. Госгіться у нас і будьте, як удома.

— Але ж він мене прогнав!

— А ти, брате милий, смиренний будь, — отець келар показав рідкі, майже почорнілі зуби. — Він у нас як вогонь із соломи: спалахне, але швидко перегорить. Отож усі гості наші пробують так утекти, як оце ви, але ми пам'ятаємо Христовий закон страньоприємства, отож тих прогнаних гостиків, хе-хе-хе, і не випускаємо.

— І отець архімандрит про це знає? — спитав я зчудовано.

— Хе-хе, аякже! Він нам і наказав: коли, хе-хе, розпалюється, як соломка, то щоб його не слухатися, хе-хе, а слухатися, коли він у спокійному дусі пробуває. Отож ми й чинимо своє послушання без переступу і без переки, хе-хе!

Зрештою, залишитися тут на ніч і справді було необхідно, бо куди ми поїдемо в темряві, тим паче, що почав іти сніг. Маленька постать келаря із патичком покривалася білими цятками; і мені раптом здалося, що це сон, який почався від того моменту, коли повернувся із вечірньої трапези, на якій мені було дано послушання, і який, здається, тривав і досі; принаймні, весь час ловив себе на гадці, що зі мною відбувається щось позареальне — оце я і зву присутністю біля себе таємниці.

Ми пробули в цьому монастирі всі свята Різдва Христового, ходили разом з усіма на моління і трапезу, але що було дивно, ченці й тут нас мовчки сторонилися, принаймні мене,

бо з Онисимом вони в балачки таки вступали, але тільки тоді, коли він бував без мене. Віталися зі мною за чернечим приписом, але я мав таке враження, що жоден при цьому не подивився мені в очі. Коли ж я сам кілька разів спробував із кимось почати розмову, то ченці, навіть отець келар, від розмови ухилялися, чемно перепрошували, покладаючись на нагальні справи, і з очей мені щезали. Я страшенно нудився, отож тут уперше й почав писати на чистому боці паперового образу чудотворної ікони Пречистої Куп'ятицької оцей діаріуш, маючи дещо блаженну, а може, й не до кінця безпідставну думку, що в такий спосіб мої слова дійдуть і до неї, святої нашої матінки, і вона мене у випробуванні та опитуванні цьому таки не покине, бо тільки на неї й Сина її надію я мав. Спершу безперестанно їй молився, але дістав таке почуття, що молитви мої ніби провисають у повітрі і завмирають, як невидні тіла, кожне слово окремо, без взаємозв'язку, і що цими словами-тілами забито все повітря келії, аж важко було від того дихати, — дивні речі часом творяться у світі! Ось чому почав менше тих слів-молитов проказувати, адже сказано: не поминай марно імені Божого, а почав класти їх на папері: спершу самі молитви, а тоді й розповідь про самого себе, відтак навадження із словами-тілами нарешті щезло, тобто не відчував їх завислими в повітрі, і не мучило те мене. Зате постійно прочував присутність у собі та й біля себе отієї особи в розрідженій плоті, яка безвідступно слідувала за мною чи по келії, чи двором, чи в трапезній, чи навіть у церкві, інколи входила в мене — це було, зрештою, те, що називають лихим настроєм, а лихий настрій у людини з'являється тоді, коли вона невдоволиться; невдоволитися ж я мав чого, адже замість того, щоб виконувати накладене мені послушання, жив бездіяльно. Декілька разів поривався перемовитися із архімандритом Шициком, але той чи бував зайнятий, чи його я не заставав, а може, він просто розмови зі мною уникав.

І от якось, коли мій послушник Онисим топив у мене піч, нанісши дров, а за вікном ішов сніг при морозі, я відчув, що терпінню моєму надходить край, що коли пробуду в цій обителі довше, то можу вийти із смиренного стану і почну коїти якісь дурниці. В цей час мій послушник і заговорив, пораючись біля печі, тобто говорив повернутий до мене спиною.

— Є в цій обителі один ветхий деньми старець. Він хоче з вашою милістю поговорити.

— Що за старець? — спитав я.

— Старець, — відповів Онисим. — Хіба я знаю?

— Дивно до нас тут ставляться, — мовив я, — не знаєш, чому?

— У тебе, ваша милість, голова мудріша за мою, — відказав Онисим, мені здалося, хитро. — Тобі про те й знати... Може, той старець і повість, але то у волі вашої милості: йти до нього чи не йти.

— Куди й коли треба йти?

— Нікуди не треба йти, бо живе поруч, але такий ветхий, що з келії не виходить. Хіба влітку, коли тепленько.

— А ти до нього й заходиш?

— Ні, мені переказав його послушник.

— То зараз іти?

— Ліпше, коли всі поснуть. Щоб не було, сказав той старець, спокуси для братії.

— Яка ж може бути спокуса?

— Не моє це діло такі речі розгадувати.

І мій Онисим вів себе в цій обителі незвичайно. Очевидно, в цьому монастирі поселився якийсь дух, про який не знаю, і всі тут живуть, поійняті ним. Дух, який відділяє людину від людини, дух, який гнобить усіх і зв'язує язика. А може, це мені тільки здається?

І я вирішив піти до того загадкового старця — все-таки якась розрада. Онисим подався у гуртожитну келію для послушників, а я залишився сам. Трохи пописав, а тоді

прислухався. Мертва тиша стояла навдокіл. Я встав і тихо прочинив двері — в обличчя ввійнуло сніговою хвилиною. Постояв трохи, дивлячись, як метаються навколо, ніби невидимі істоти танцюють, вихори, і мені раптом здалося, що тіло моє стає легке, невагоме, що один із вихорів раптом підхопить мене й понесе, як шмат паперу, і навіки пропаду із цього світу. І знову дивний страх, схожий на відчай, а може, й не страх, а неспокій, поймав мою душу — рот відтулився, і я ледве стримався, щоб не пустити в засипане білими мухами небо відчайний крик. Але знайшов в собі силу стриматися і постукав у двері сусідньої келії: з глибини обізвався глухий голос. Потяг на себе двері й увійшов до теплового покою, в якому пахло застояним духом та горілим воском. На брудному ложі й справді сидів старець, звівши до мене обрамлене сивим волоссям, бородою та вусами лице; я здригнувся, старець був наче сліпий, однак увіч відчув, що його чіпкий погляд ніби прошив мене.

— Оце й добре, що прийшов, — мирно обізвався старець.

Біля нього стояв трисвічник із грубими восковими свічками, які рівно палали, він тільки тепер розплющив очі — я вразився, які вони були голубі, теплі, навіть молоді.

— Кажали, що зібрався йти у царство Дракона, — мовив старець, — чи ж там уже бував?

— Ні, — мовив я, не бував.

— Чого ж туди йдеш?

— Задля пречистої матінки нашої Богородиці, — сказав я, — з Куп'ятицького монастиря, де стоїть її чудотворний образ. Але храм у її честь вельми ветхий і за рік-два може впасти. Отож волею його милості святобливого отця митрополита київського я й іду по ялмужну. Люд наш бідний, ялмужну з нього вибрали на Софію Київську, в Україні — козацька розруха, і люд зруйновано. Відтак мені й був голос, що велів йти в те царство. Там люд богобійніший за наш, а цар, кажуть, щедрий для святого діла, до речі, він такий же православний, як

і ми, а, крім нього, більше православних царів і нема. Через те і зважився туди йти, хоч про ту землю багато страшного розповідають.

Старий сидів, знову приплющившись і похитуючи сивою головою.

— Добрі речі кажеш, сину, — але є такі, що вірять у Бога видимо, а в нутрі не вірять у нього. Є такі, що славу приймають один від одного, а це не є віра в Бога, тільки віра у власну славу. Не забувай, що й сатана колись був ангелом Божим, отож не важко йому й тепер вдягти подобу ангела — тоді за діями своїми сатана буде із брехливими чудесами, через це немало є таких, що пішли за сатаною, а вірили, що за Богом ідуть. Згадай, сину, Об'явлення святого Івана Богослова. Ангел схопив Дракона, що диявол він і сатана, і зв'язав на тисячу років, та й кинув його до безодні, і замкнув його, і печатку над ним поклав, бо зводить той народи, аж поки не скінчиться тисяча років. Отож іти до Дракона — це йти у його безодню, а безодня його — це і є його царство, в якому він зводить народи. І безодня та весь час розширюється, бо Дракон мусить весь час ковтати нові народи, і вже півсвіту зайняв, і люди посліпили і не бачать того, і не зупиниться Дракон, бо хоче з'їсти цілий світ. І накладає на царство своє полуду, отож там люди, вірячи, — не вірять, ніби славлять Бога, навіть надмірно хвалять, — а чинять сатанинське діло. Знаєш про це?

Ні, — сказав я здивовано. — Але звідки знаєш ти, отче?

— Був колись такий же дурний і легковажний. Тож полетів на той вогонь, думаючи, що то райське вогнище, а не вогонь пекельний. Мене схопили й кинули в яму на двадцять літ, але Бог вивів мене з тієї ями. Мене вивів задля науки іншим, а тисячі таких же нетель, що полетіли на той вогонь, дозволив Дракону пожерти, щоб люди пізнали діла сатанинські. Але люди сліпі й глухі на таку науку.

— Страшні й дивні речі кажеш, отче, — мовив я, потай ду-

маючи, що старий розумом трохи надвередився. — Подумаю над твоїм словом.

Тоді знову розплющилися очі — сумні вони були.

— Добре подумай! Бачу в тобі не лише ясне світло, але й темне. Пильний отожд будь і стережись...

Вийшов від старого з тривогою в душі. Дивно, сніг перестав. Постояв трохи в дворі, щоб мої думки прояснилися. Навколо тихо саяв щойно випалий сніг, покривши всі дахи, придашки, дерева, і від того свята, уроча тиша поїняла монастир. Страшні речі сказав мені старий, але чи не безумні? Чи не підказані ненавистю, зародженою у неволі, у тій ямі, куди його кинено на двадцять літ? Зрештою, чи можу вірити, що виповіджене ним — правда? Чи не ліпше здатися-таки на волю Божу, а не людський досвід і людські байки? А хто згантує мені, що вустами того старця не рухала воля нечистого, яка вже на початку дороги чинить мені перешкоди при виконанні послушенства? Ні, не для власних забагаток вирушив я у путь, а для святого діла, відтак і оберігати мене має свята, а не ворожа сила. Тож чи не ліпше мені слухатися голосу, який почув у своїй церкві біля чудотворного образу, як голосу цього тлінного, запаленого ненавистю чоловіка.

— Господи, — прошепотів я, дивлячись у чорне, непрозоре небо, — скеруй мої стопи на правдиву путь! Коли йду шляхом неправдивим, поверни мене, а коли праведним, захисти. Коли мене посилає у царство Дракона темна сила, відверни мене, а коли це воля твоя — оборони і дай силу своє послушання відбути. Не темний я душею, бо не задля темної справи спроваджений у цю дорогу, отожд хай буде воля твоя!

Молитва мене заспокоїла, отожд пішов до своєї келії з твердим наміром завтра-таки вимагати в архімандрита Шицика, аби відпустив мене з листами чи без листів; далі побачу, що маю чинити: їхати у знамірений шлях чи відбути своє послушання в державі його милості короля. Отожд, засинаючи, я не

тільки помолився ще раз, а прорік, прикликаючи до себе образ Шицика і тримаючи його у визорі, доки чинив прирікання:

— Відпусти мене, Бога ради! Не затримуй!

І сталося так, як захотів. Після утрени підійшов до мене сам архімандрит і велів завітати до нього в келію: ми пішли туди разом. Вівся він тепер інакше, був умиротворений, і його глибоко засаджені очі не метали іскор, а світилися лагідно.

— Вибач мені, милий брате, — сказав дорогою він, — що був негостинний до тебе. Видить Бог, хотів тебе обергти. Але сьогодні приснився мені сон дивний — страшне видіння, яке перелякало мене. Я й подумав, що, може, несправедливо затримую тебе, може, керує тобою сила, якої нам, грішним, не пізнати. Відпускаю тебе. Але чиню це задля Пречистої Богородиці, а не задля вашого дурного чудописця, ігумена, котрий хоче себе прославити, а не Бога. Іди, де хочеш!

Я смиренно спитав, чи не дасть він мені дозволу збирати милостину на Білій Русі, щоб таки не гнатися мені туди, куди люди бояться й дивитися. Коли ж він хоче мені допомогти, то яку ліпшу поміч можна вигадати, давши дозвіл на ялмужну?

Архімандрит вражено зупинився, і його очі й руда борода знову запалали гнівом.

— Отямся, брате! — рикнув він. — Той обіясний, той дурноверхий Денисович не наживеться на мені! Спіши від'їхати й не спитуй мого терпіння!

Ми зайшли в келію, і він жбурнув мені в обличчя листи. Отакі дивні речі бувають у світі! А причина зловорожості Цінника до мого ігумена, Іларіона Денисовича, була проста: коли вони вчилися у київських школах, Денисович випереджав у науках Шицика, а в час декламацій Іларіону давали першу партію, а Шицику найкоротшу, бо він трохи гутнявив. Тепер він був архімандритом і міг тішитися, що має сан вищий, ніж у Денисовича, але знав, що той пише книгу про чуда пресвятої Богородиці в Куп'ятичах, а в його монастирі

чуд не траплялося, та й з писаним словом був він не в дружбі, мав-бо до пера, як то кажуть, кістяні пальці. Воістину, в малості своїй людина меж не відає. Незрозуміле було інше: чому Іларіон, знаючи ставлення до себе Шицика, про це відали всі, послав мене до нього, — гадаю, з самої неухважності, бо робота над “Парергоном” цілком поглинула його і всі його мислі, тож часом чинив речі необдумані.

РОЗДІЛ VI

Звідтіля ми прибули до Кутеєнського монастиря під Оршею, де був ігуменом святоблिवий муж Іоїль Труцевич.

Наші сани підїхали до воріт, цього разу воротний нас не затримував, але подивився на мене з тією-таки усмішечкою, що й попереднього разу, а коли ми нарешті вирвалися зі свого півполону, я полегшено зітхнув. Коли ж озирнувся, побачив, що воротний вийшов за ворота, які залишилися відчинені, і хрестив нас, малюючи у повітрі хреста: чи благословляв нас, чи хотів охоронити від нас володіння Шицика. Я сплюнув і щільніше загорнувся у кожуха, бо мороз припікав, і мені стало таки зимно.

Той мене обійняв, привітавши, і відразу ж повів нас у трапезну, де добре нагодував, потому запросив у свою келію, і поки я розповідав про наше послушення, дивився на мене трохи зачудовано, вряди-годи ойкаючи й похитуючи головою.

— Добрі діла явні, добрі діла явні! — сказав він словами апостола Павла. — Належить добрі діла пильнувати, то для людей добре і корисне. Нехай же навчаються й наші дбати про добре діло при конечній потребі, щоб безплідні вони не були.

Було приємно зустріти таке розуміння та прихильність, тож я оповів ігуменові й про голос, який почув у своїй келії, і про голоси в нашій церкві. Іоїль Труцевич задумався, а тоді прорік святі слова Івана Дамаскина, які, правда, прозвучали в моїй ситуації не зовсім зрозуміло:

— Перемагаються устави ества від Діви чистої...

Але волів все-таки сприймати ці слова як підтримку собі, отже попросив свідоцтва, з яким міг би поїхати в царство Дракона.

Цього разу ігумен ще глибше задумався.

— Піду до братії моєї, — сказав нарешті, — щоб порадитися. Сподіваюся, зрозуміє тебе братія. А зроблю це для того, щоб не давати нікому спотикання та спокуси.

— Про яке спотикання та спокусу говориш, ваша милосте?

Іоїль подивився на мене доброзичливо і мовив так само загадково:

— Спотикання і спокуса чекають нас там, де не сподіваєшся. Іди спочинь, милий брате, з дороги, ввечері скажу тобі нашу думку.

Не знаю, чи радився він із іншими, але свідоцтва дати мені не зіволів, бо того йому ніби не порадила братія. Здається, воно так і було — після вечері підійшов до мене намісник його Йосип Сурта, взяв мене лагідно під руку й провів до келії, сказавши так само лагідно, як говорив зі мною й ігумен:

— Пане отче Атанасію! Трудно без пашпорту короля нашого, його милості, іти вам у царство Дракона. Оце недавно трапилася така придибенція, не можу не розказати тобі.

Віденські ченці мали й пашпорт королівський і також ішли туди за ялмужною, але до столиці Драконової таки не дійшли, дістали бід багато, і тільки один із них повернувся, та й той став ніби несамовитий і розповідав такі речі, що не по-

віриш у них. Їх там узяли за конфідентів²⁶ від його милості короля, забили у заліза, піддали страшним тортурам, на яких вони до того призналися, хоч насправді конфідентами не були, а той, що врятувався, зумів утекти, хоч за ним уряджено було погонь, був-бо молодий і дужий, та й влітку це трапилося, а тепер зима. Не відраджую тебе від твого задуму, але подумай: і ялмужни не дістанеш, і на тілі постраждаєш або ж пропадеш, чи ж виконаєш тоді своє послухання?

Не сумнівався, що казав правду, а найбільше мене переконало те, що й справді: не виконаю я послушенства, коли по-дурному загину. Через те наступного дня знову пішов до Іоїля Труцевича, той мене обійняв, привітавши, і наготувався слухати, дивлячись із повною доброзичливістю.

— Таки устрашився своєї дйроги, — мовив я, — але й послушання не виконати не можу. Чи ж не даси, ваша милість, мені свідочних карток від себе до братств і протопопів православних у Кописі, Шклові, Могилеві та Головчині?

— Чому ж не дати, брате милий, — привітливо сказав Іоїль. — Дам! Хто не любить брата свого, той Бога не любить, а ти ж мені брат не лише у вірі, але й у схимі.

Я ледве не просльозився на таку його доброту, а він знову обійняв мене і сказав, що радий бачити людину, яка так печеться, аби виконати послухання, отож хай мене береже Господь. І додав при тому, зизо на мене поглядаючи:

— Ми тут недалечко живемо від царства Драконового, всяке про нього оповідають, але знаєш, що дивно, милий брате? Щось туди людей попри всі страхітливі розповіді вабить. Ідуть і їдуть, хоч і не повертаються. Правда, дехто й повертається, але ніби без ума. Що тебе вабить туди, брате?

— Повеління Богородиці. — сказав я.

— Кхи, кхи! — кашлянув Труцевич. — А коли той голос був не Богородичин? Не забувай, брате, є голоси удавані і справжні.

²⁶ Конфіденти — шпигуни.

— Дух сказав, щоб я ішов, не сумніваючись, щоб просив із вірою та без сумніву, бо той, що сумнівається, подібний морській хвилі, і осуджується такий...

Ігумен радісно закивав головою:

— Добре знаєш Святе Письмо, отче. Це з “Діянь” і “Послання Якова”. Чудово, чудово! — він аж руки затер. — Вірю тобі і співчуваю.

І знову остання фраза була загадкова: те, що вірить мені — добре, але чому співчуває?

Але загадка розкрилася досить швидко. Ми подалися до Кописі, Шклова, Могилева і до Головчина, але ніде не дано мені милостини, бо і той край був, як і наш, тобто Чорна Русь: ялмужну тут уже пильно вибрано єпископові пану отцю Сильвестрові Косову для судової справи, яку той завзято вів із уніатами, власне, владикою полоцьким Свальявою. Ігумен напевне те знав, отож я й досі не відаю, чи справді він мені поспівчував, чи наді мною лукаво насміявся, поганявши зимньою пори по тому краєві. Але користь із тієї поїздки була: я переконався, що мав рацію архімандрит Шицик, сказавши, що на Білій Русі ялмужни я не зберу, — тут досить своїх справ, на які їй треба збирати. Отож ми повернулися до Кутенського монастиря, ігумен знову зустрів мене обіймами, а коли розповів йому про сумний вислід моєї справи, запечалився разом зі мною і прорік:

— Шкода! Шкода! Але немає лихого без доброго. Принаймні скажеш своєму ігуменові, моєму брату милому, що ти послушаніш хотів виконати, я можу посвідчити, але не зміг, і повернешся із чистим сумлінням додому із моїм поствердним листом, і вже не тягатимешся марно зимовими шляхами.

Подивився на чистенькі, малі, білі й пухкі ручки ігумена й подумав чомусь, що він радить учинити мені десь так, як Пілат щодо Христа, тобто він умив оті білі ручки щодо мене, а я можу вчинити так само щодо свого послухання, а тим часом

Храм наш може спокійно собі завалюватися.

Ігумен дозволив мені прожити в його монастирі кілька днів, щоб я відпочив з дороги, навіть наполіг на цьому, а він тим часом виготовить мені листа, і я смутний вийшов від нього на тріскучий мороз. Удалині побачив, як Онисим розп'ягає із саней коня, перед тим повісивши йому на голову торбу з вівсом, і той кінь здаля здавався ніби великий пес із намордником. Був наш кінь чорний, тобто вороний, як і Онисим у своєму одязі, і вони на тлі білого снігу чітко прозначалися. Сніг же покривав важкими шапками дахи келій та стін, що оточували монастиря, дзвіницю; бійниці у стінах були майже засипані. Онисим вів коня у стайню, щось до нього, певне, проказуючи, бо вряди-годи повертав до нього голову, і кінь схвально покигував, чорний кінь, кінь-чернець, якому також випала нелегка місія подорожувати разом зі мною, як і тому Онисиму, котрий подумки мене за завзяття осуджував і, здається, мав одне бажання у цьому світі: повернутися додому, добре відігрітися і якомога виспатися. Але, хоча часом і любив побурчати, ніс своє послухання справно, навіть старатливо, як і його вірний приятель кінь-чернець.

Із-за келій праворуч випірнув намісник кутеєнський Сурта, побачив мене й заспішив Назустріч, вимахуючи руками, як крильми підбитий птах, а ногами ступав нетвердо, ніби боліли вони йому. Коли ж підійшов, я побачив, що ніс у нього буряково-сизий, а очі розсльозені чи, як кажуть, посоловілі.

— Намерзся, милий брате, таки намерзся! Ходім до мене в келію, я тебе трохи розігрію.

Він уже розігрітий був. Але я таки справді намерзся, тому ковтнув горілиці, хоч цього зілля не люблю і часто картаю за вживання його своєю братію. Сурта ж приклався до кухлика й собі, крякнув, врізав сала, вже жовтого, але ще доброго, і хліба й почав мнути їх не зовсім здоровими зубами; ще перед цим він признався мені, що вони в нього розхитані.

Весь цей час, поки він жував, я використав, щоб оповісти про свою невдачу. Сурта проковтнув їжу, як гуска, і втупив у мене посоловілі чи посовілі очі.

— Не вийшло, значиться?

— Таки не вийшло!

— Отже, в долину диявола... тьху, тьху, вибач Боже, перекосився язик, хотів сказати, в царство Дракона поїдеш?

— Ігумен радить повернутися додому, — сказав я. — Вже й сумніватися починаю, таки страшить мене те царство Дракона...

— Та нема там нічого страшного, — сказав раптом Сурта, і його посоловілі очі переможно заблищали. — Я там був!

— Ти був у царстві Дракона? — зчудувався я.

— Достеменно.

— І вернувся звідтіля живий і неушкоджений?

— Як перед тобою стою. І волоска не впало.

— Але ж кажуть, що з десятих, котрі туди йдуть, повертається тільки один!

— Ха-ха-ха! — засміявся Сурта. — Я і є той один з десятих.

— Тоді Бог тебе до мене послав, — радісно мовив я. — Розкажуй, як воно там.

Що розказувати, милий брате? Був тоді молодий, а тепер старий, — мовив Сурта, і вся веселість його ніби зникла, голос звучав глухо й сумно. — А зберігся я, мабуть, тому, що супроводжував, тобто був до свити приділений, патріарха Теофана, а патріархів вони чтять і дозволяють повертатися разом з усіма людьми. Взяти ж мене упросив наш ігумен, не цей, що тепер, а давніший, щоб я взяв там ялмужну на наш монастир, коли вдасться. Усе розповісти, що там побачив, ночі не вистачило б.

Він знову вихилив із кухлика і передав мені. Не хотів уразити його відмовою, тому ковтнув і собі, а що горілка прoderла мені нутро, взяв шматка сала з хлібом і почав заїдати.

— А ти розкажи, розкажи, — попросив жадібно, був-бо повен великого інтересу, а ще й хміль починав грати в тілі.

— Розказати? — подивився на мене Сурта. — Тоді давай вип'ємо ще.

Ми ще раз випили. Сурта схопився на ноги й почав метатися келією туди й сюди, він був і п'яний, і схвилюваний, не знаю, що більше.

— Ні, тяжко мені це розказувати...

— Зроби милість, — змолвився я палко. — Хочу те знати!

— Але навіщо тобі це? — хитро заскалив посоловіле око Сурта.

— Бо маю волю Божу туди піти, — сказав я. — Волю Божу і його святої матері.

— А ти певен, що то воля Божа і його матері святої? — пильно подивився на мене Сурта.

— Певен, бо не сумніваюся.

— Тоді воля Божа й справді незбагненна, — сказав Сурта смутно і знову сів.

І почав розповідати тихим, печальним голосом, а вікна обклала вже темінь, горіла біля нас свічка, і наші тіні, коли ми рухалися, ковзали по стінах, кошлаті та плиткі, і ми самі в тому мешканні були кошлаті і плиткі. Не можу переказати слово в слово те, що почув, бо не записував за ним, а що для розповіді Сурта весь час себе підігрівав, та й мене понуджував те чинити, то потому, вже прийшовши до себе, я довго проспав і тільки після того взявся записати в короткому викладі його оповідь, отже, неповно, а тільки те, що запам'ятав найбільше. Розповідь викладаю в таких словах:

РОЗДІЛ VII

РОЗПОВІДЬ НАМІСНИКА КУТЕЄНСЬКОГО ІОАНИКІЯ СУРТИ ПРО ТЕ, ЯК ПОБУВАВ ВІН У ЦАРСТВІ ДРАКОНА І ЩО ТАМ БАЧИВ, КОРОТКО СПИСАНА НАМІСНИКОМ КУП'ЯТИЦЬКИМ АТАНАСІЄМ ПИЛИПОВИЧЕМ, НАЙМЕНШИМ СЕРЕД НАЙМЕНШИХ ІНАЙУБОГІШИМ ІЗ УБОГИХ

Коли патріарх та його свита прибули в столицю царства Драконового, тиждень їх тримали взаперті. Щодня приходили до них пристапи й драгомани і навчали всіх правил, як поставати перед царем і як себе вести. Вдавались у розпити і все, що чули, пильно записували. Потім запитали, які подарунки вони привезли цареві, і списали те на окремому аркуші, розклавши, які подарунки мали бути царю, які цариці, які царевичу і царівнам. І тільки після того патріарху було прислано сани та юрбу стрільців, які несли подарунки, а інший загін оточив патріарха та його свиту тісним колом, аби ніхто не ступив і кроку вбік, а коли б хто на те зважився, сказано їм, то його мали б схопити й кинути у льох. Цар прийняв патріарха і його людей милостиво, їх відразу ж запросили на обід, який тягся від півдня до півночі. Цар пригощав самого патріарха, а біля кожного з людей його свити стояло по людині, чиновній чи духовній, які стежили, щоб гості справно пили налитий трунок і їли кожну подану страву, і це всі мали чинити, як їх навчено, безвідмовно. Почався обід молитвою на дві години, тоді було благословення, а посеред обіду читалися житія святих, що теж тяглося кілька годин, і співалися довгі благочестиві пісні. І хоч робилися в обіді перерви, вже ні сам патріарх, ні його люди не могли вбити в себе жодної страви чи влити жодного напою, і це при тому, що люди Дра-

кона й сам цар поглинали напої та страви безперервно, без найменшого зусилля. При цьому проголошувалися тости: за царя, патріархів, царицю і всіх їхніх родичів, і за всіх треба було пити, бо приставлена особа нахилялася до вуха підопічного й проказувала: “Не можна не їсти і не пити. Це зневага до того, кого честять”. І вони їли й пили, аж їм вилазили з очниць очі, і нудило їх, а кого знуджувало, того чемно відводили вбік, і він міг там у спеціальну мідяну мису все випите та з’їдене виригнути, звільнивши себе для приймання нових страв, а тоді повертався до столу під схвальне покикування людей Дракона. Цікаво було й те, що ані цар, ні цариця, ні царевич, ні царівни, ні їхні люди ні разу не ходили до тих мис і ні разу не виригнули, а зі смаком їли й пили і побожно слухали благочестивих читань, а коли співалося благочестивих пісень, то й самі підспівували. Отже, так тяглося аж до півночі, і патріарх, і всі його люди ходили до тих мис по кілька разів, і обличчя в них від того поставали зелені, а очі несамовиті, а їм знову накладали їжі і знову наливали в келихи, і знову нахилялися до вуха приставлені до того люди і не так радили, як наказували їсти й пити, і чим далі це тяглося, тим жорсткіше вони наказували: “Не можна не їсти й не пити!” І вони всі, патріарх та його люди, мусили їсти й пити, а коли вдарило на північ, цар устав, і палата оголосилася хором, який був схований за килимами: хор почав співати “Многая літа”, і всі при цьому мусили стояти, хоч ноги в усіх підкошувалися, а кожен тільки й мріяв, аби дістатися до ліжка. “Тепер я вас відпускаю, — сказав цар, — бо маєте спочити, а зранку запрошую на богослужіння, я й сам там буду, та й тепер я на нього вже йду!” І їх збудили ранесенько, хоч вони були майже знищені вчорашнім обідом — патріарха зі свитою повезли в собор служити разом із патріархом царства Драконового, але служба почалася на величезному майдані, який звався Кривавим, мабуть, через те, що там стояли колоди для рубання голів, стовпи з колесами і з залізними

шпилями, на які насаджували людей, перебивши їм перед цим руки й ноги, палі із крицевими наконечниками для саджання живих засуджених, місця для кнутування, тобто биття. Потім усі пішли в собор, і почалася там служба із многоліттями царю та його родині, які відбувалися через певні проміжки часу, моліннями, повчаннями, і це тяглося без обіду до самого вечора, а наприкінці виступив із повчаннями патріарх царства Драконового, і говорив він годин із три, пояснюючи всі прочитані перед цим тексти, і тільки ввечері напівзомлілий патріарх дістався до себе на квартиру, де одразу ж упав на ложе, навіть їсти не захотівши, а потім тільки ледь-ледь щось перекусив. А наступного дня був день народження царевої дочки Пульхерії, і від ранку до обіду була служба в двірцевій церкві, де сам цар справляв обов'язки церковного старости, а потому був обід, який знову тягся від полудня аж до півночі із тими ж церемоніями і наглядачами. На цьому обіді патріарх царства Драконового оповів про собаколицих самоїдів, які живуть у їхньому царстві, про землю Кота, яка, тільки почувши постріли із рушниць Драконових стрільців, самохітно виявила бажання ввійти в Драконове царство, і що взагалі в цьому царстві живе багато різних і дивних народів. Усі вони вдалися під покров царя доброхітно і дуже з того щасливі, бо з тими, хто не відчуває щастя, розправа в них, як правило, коротка. Наступного дня вони знову були на службі із самого ранку з молебнями, читаннями і многоліттями, і це тяглося до вечора, весь цей час усі мусили стояти, і дехто із менш звичних людей патріархової свити позімлівали, але їх відлили водою і примусили службу відбутися до кінця. Наступного дня настав великий піст, і всі вулиці столиці опустіли, всі знатні люди, починаючи від царя та патріарха Драконового царства, зачинилися в своїх палатах і домових церквах, де йшли безперервні молебні. Лавки, де продавалися недозволені в піст харчові припаси, зачинено під страхом смертної кари, в першу чергу всі питейні заклади

й харчевні, де продавалися трунки, — їх було навіть запечатано царською печаткою. По вулицях ходили стрілецькі команди, хапали тих, хто порушував закон тверезості, тягли на Криваву площу, били кнутами, виривали ніздрі, а тоді кидали в хурдигу, а кількох для застороги кидали на колесо чи садили на палю. Патріарха зі свитою зачинили, і ніхто не мав виходити до суботи, перед цим до них прийшли посланці із монастиря, що був неподалець, привітали всіх із постом і подали величезну чорну хлібину, бочечку квасу і бочку капусти. їм по секрету повідомили, що сам цар перші два дні з царицею нічого не їдять (і їм треба чинити так само) і не виходять із церкви, навіть не роздягаються, віддаючись молитвам, неспанню та поклонам; свій повний піст цар порушує тільки після літургії в середу шматком солодкого хліба, який він розсилає по куснику вельможам (і патріарху так треба чинити з його людьми, і йому також буде прислано шмат хліба), і такий піст у царя тягнеться до суботи, коли він приймає причастя і антидор. Через це і їм, патріархові та його світі, крім того, що принесли ченці, їжі ніякої не видавали, отож тільки й живилися, що квашеною капустою і шматочком чорного хліба, а запивали все те квасом. У неділю в столиці святкувався день православ'я. Рано-вранці задзвонив дзвін для збору духовенства, потім пішов довгий благовіст і передзвони. В полудень дзвонено в усі дзвони, і звідусіль посунули люди, щоб цілувати ікони, бо це в тому царстві роблять тільки того дня. Нарешті прийшов цар, і почалося в соборі богослужіння, в якому брало участь два патріархи, і п'ять драконівських архієреїв, і безліч архімандритів, ігуменів та священників. Потому почалося поминування всіх святих. Згадувалося ім'я святого, диякони виносили його ікону, щоб всі ту ікону цілували; в такий спосіб пом'янули всіх грецьких святих і всіх своїх власних, а тоді почали начитувати імена воїнів, які загинули за розширення меж Драконового царства. Після того викрикували анатему всім

єретикам, яких також було вельми багато, відтак співали “Многая літа” цареві, його родині, патріархам і всім живим. Це все тяглося безконечно, і знову люди з патріархового почту ледве не помліли, а дехто і зімлівав, але сподіванка, що вони відпочинуть, була таки марна, бо як тільки все закінчилося, вийшов драконівський патріарх і почав читати предовгу бесіду, тоді ще довше її пояснював і прикладав до сучасного життя; зміст її був у тому, що єдина мета людей цієї землі — розширювати у світ Драконове царство, аж поки воно його не охопить увесь. Після того почали проклинати ікони, які написані були не так, як це водиться в царстві Дракона, їх кидали на залізну підлогу і розбивали на шматки. “Спалити їх, спалити!” — кричав патріарх несамовито, але тут виступив цар і сказав смиренным голосом: “Ні, отче, не пали їх, ліпше їх закопати в землю, хай мирно собі зігниють”. На те слово шматки ікон зібрали в полотнину і безчесно поволокли з церкви під прокляття та плювки людей, повз яких полотнину протягували. Тоді драконівський патріарх почав навчати, як треба класти хресне знамення. При цьому він кричав, сердився, аж бризкав слиною, і наказав патріархові Теофану підтвердити, що він каже правду. І хоч який був заморочений усім цим патріарх, він сказав:

— Всі обряди церковні вийшли з Антіохії, але ніде: ні в Александрії, ні в Константинополі, ні в Єрусалимі, ані на горі Сипаї, ні на Святій горі, ані в Молдавії, Валахії і країні козаків — ніхто не кладе хреста по-вашому, але чинимо ми не так.

Тоді в повітрі настала мертва тиша, і драконівський патріарх поспішив закінчити богослужіння, але перед цим прорік:

— Ну от, його святість патріарх підтвердив мої слова.

Потому патріархи благословили царя, а патріарх грецький, виходячи з церкви, сказав своїм наближеним:

— Боже, даруй цьому народу помірність!

З’ївши капусту та хліб, собі подаровані, патріарх грецький та його свита не мали до їжі нічого, крім гороху та бобів без

краплини олії, а ще треба було стояти по неймовірно довгих пісних богослужіннях, особливо в перший тиждень посту, і всі поверталися на місце свого побуту охлялі, напівзомлілі, безсилі пересувати ногами, тим більше, що в цьому царстві треба було замість малих поклонів класти великі, тобто в землю. Найгірше було патріарху, на якого надягали саккос із жовтої венеціанської парчі, вишитої золотом, рукави, поділ та поли якого були прикрашені великими смарагдами та коштовним камінням на чотири пальці широко. Під саккос на нього натягали єпитрахиль, на якій було з пуд смарагду, і зняти з нього це облачення теж був немалий труд. Отож всі поверталися після служб, немов у непам'яті, відчували біль в ногах і в спині й звалювалися на ложа, довго не мігши віддихатися. Патріарх уже просився, щоб його відпустили, але його умовляли залишитися, щоб віддати йому більше честі, і тільки побачивши, що він не винесе звідсіля ніг, наполіг на від'їзді, а коли це після значних протяжок йому було дозволено, наказав їхати із столиці якомога швидше. Треба признати, що коні для нього готувалися наперед, отож через п'ятнадцять днів мандрівники були майже на межі Драконового царства. Коли ж покидали те царство і в'їжджали в землю його милості короля, патріарх тяжко зітхнув і сказав:

— Начебто замок висів на наших серцях, і мисль наша була стиснена до краю, бо в землі Дракона таки ніхто не може почувати себе спокійно й весело...

РОЗДІЛ VIII

Записавши коротко цю дивовижну розповідь, я задумався тяжко. Здавалося, народ і його правителі в царстві Дракона тільки й думають, як догодити Богові, а чи надмірність у службі йому є чимось лихим? Чому ж того царства так усі жа-

хаються, чому навіть розмови про нього ведуть з оглядкою, а то й намагаються не говорити нічого, як про нечистого? Чому грецький патріарх сказав, що в тій країні великого благочестя замок висів на їхніх серцях, чому думка їхня була стиснута, як він сказав, до краю? Адже не проста людина те сказала, а патріарх нашої східної православної віри! Отже, чому від країни такого великого благочестя несе крижаним вітром, аж таким, що люди, які дізнавалися про моє бажання поїхати туди, сторонилися мене, як зачумленого (так було в Слуцьку), або ставилися, як до хворого здорові? Ні, я тут не все розумів; більше того, думки мої так посплутувалися, потуманіли (а може, то діяв трунок, що його випив з намісником кутеєнським Суртою?), що я почав сум'ятитися душею. І тоді знову прийшли до мене слова Івана Богослова, що їх мені нагадав старець із Слуцька: “Ангел схопив Дракона, що диявол він і сатана, і зв'язав його на тисячу років, та й кинув його до безодні, і замкнув його, і печатку на нього наклав, бо зводить той народі’. А може, й справді, про цього Дракона тут ідеться? “Ангел схопив Дракона і зв'язав його” — чи не зв'язав його благочестям? Але він був і залишається Драконом, а царство його — безодня. Чи не тому й патріарх Теофан мовив: “В землі Дракона ніхто не може почувати себе спокійно й весело”.

Голова тріскала від таких думок. Мотався по келії туди й сюди, ніби оглашений, хапав себе за волосся, смикав, стогнав, але не був ясний у мене Мозок і не все тямив: і те, що навколо, і те, що діється зі мною. Чому голос шле мене в те царство і чому вряди-годи, незважаючи на всі остороги, він знову лунає в мені: “Йди туди, я буду з тобою!”? Чого мені туди йти, навіщо мені потрібна та земля, навіщо я їй?

Зупинився й прислухався: ніби хтось за вікном говорив. Слів я не розібрав, зате тут, у келії, відчув чийось присутність. Так, це була вона, особа в розрідженій плоті, я виразно побачив її в куті келії. Виступила звідти й рушила до мене. Я сів

на постіль і дивився виряченими очима. Тоді особа в розрідженій плоті змахнула тінню, що нагадувала руку, і раптом врізала мені ляпаса.

— Йди туди, куди тебе послано! — почув я знайомий голос.

Цього було забагато, і я зомлів. Коли ж прочунав, мені здалося, що спав і все те, починаючи із зустрічі з намісником кутеєнським Суртою, наша балачка й уживання трунку, і його розповідь, яку я нібито записав, було таки сном, так само уві сні було оте утяжливе думання і даний мені ляпас.

Зирнув на стола, що стояв побіч, на ньому лежали списані листки. Потяг їх до себе; такі ні, історію, оповіджену

Суртою, я справді записав на звороті паперового відбитка чудотворного образу Пречистої. Отже, сон мій і забуття почалися від того моменту, коли почув за вікном голоси, а може, і від того, коли з темного кутка виступила особа в розрідженій плоті.

Боліла мені голова. Дивно паморочилася, щось у ній стискувалося й нило. У цей час хтось застукав у двері, я гукнув, аби входили, і в келію ввалився засніжений і через те схожий на ведмедя Сурта.

— Слабка у мене голова до трунків, брате, — поскаржився я. — Зараз трісне й розвалиться, як гарматна граната. Але пора мені вже і в дорогу ладнатися.

Сурта сів на стільця, розставивши ноги.

— Все-таки збираєшся їхати? — спитав він. — Додому чи куди був замислив?

— Розум хоче додому, а чуття — куди замислив, — мовив я. — Скажи мені, милий брате: чи ж надмірна пристрасть у служінні Богу — гріх?

— Намісник ігумена монастиря мав би такі прості речі знати, бо в “Катехизисі” й для дітей записано в десяти заповідях: “Не згадуй марно імені Божого”. А ще в Євангелії від Матвія: “Усі ж учинки свої вони роблять, щоб їх бачили лю-

ди, і богомільля свої розширяють”. Глава двадцять третя, вірш п’ятий.

— Це я знаю, брате, — мовив, стискаючи голову, котра й справді мені розламувалася. — Цікавить мене інше: а коли марно згадують ім’я Боже і богомільля своє розширяють задля слави своєї, не Божої, то що тоді?

Знову ти, як дитина, брате, такі прості речі питаєш, не пішла, бачу, тобі вода життя на користь. Тоді людина падає у прірву гріха.

— Але ж чому, брате?

— Бо кожна надмірність — це початок гріха.

— А може, творцю догідно було створити якийсь народ вибраним, отож через вибраність свою і служить він Богові так? — спитав я, тримаючись за голову, бо коли б того не чинив, напевне, вона б розірвалася. — Тоді його дії від духа чи від плоті?

— Бог не захоче творити жодного народу своїм, щоб через нього інших нищити, бо він дбає про кожную билину у світі, про людину кожную і про всіх людей. Своїм народ робить диявол, а не Бог!

— Дивні речі ти сказав, — мовив я кволо, бо голова мені заболіла ще більше. — А хіба не вибрав Бог свого часу Єрусалим та народ Ізраїлю? А може, тепер вибрав він народ цей?

Бог вибрав Єрусалим не для того, щоб через нього знищити інші народи, а щоб через нього подати тим народам про себе вість і знання, а отже, наблизити до себе.

— І навіть бусурман?

— І бусурман, бо вони також люди. Бог один, тільки віри в нього різні, і не різними богами різняться люди, а розумінням.

Я хитався з боку на бік, тримаючись руками за голову. Господи, як же вона боліла!

— Душа в мене плаче, Господи! — сказав я. — Розум вістить ддне, а серце, чи душа, чи чуття — інше.

— Йди туди, куди зве тебе душа, — сказав Сурта. — Жаль мені тебе: мало що справивши в послушанні, відїжджаєш. Але коли кличе душа, раджу тобі: іди на Трубчевськ до Брянська, хоч і там нелегко буде, але звідтіля в царство Дракона увійти можна.

І тут, здається, моя голова таки розірвалася. Вибухла, як гарматна граната, і я знову зомлів чи в непам'ять потрапив, а може, ще не прокинувся і мав сон уві сні, а сон уві сні, як казала мені покійна матінка, — суцый є, бо сон, казала вона, — це світ перевернений, а сон уві сні — це світ на місце поставлений. Я очунав і побачив у руках пописані листки. Перекинув одного з них і вдивився в образ своєї помічниці, матері Божої. Була вона схожа в цей момент на мою покійну матінку.

РОЗДІЛ ІХ

Сон то був чи не сон, а порада Суртина припала мені до серця. Пішов до ігумена кутеєнського, той зустрів мене радісно, обійняв, а коли оповів, що надумав, очі його зволожилися, — здається, і справді відчував до мене співчуття.

— Не знаю, чи наполегливий ти, чи впертий, — сказав Іоїль Труцевич, — але думаю, якась сила тебе веде чи жене, а яка, Бог відає. Дивися тільки, щоб не нарікав.

Я сказав, що не нарікатиму, і попросив у нього благословення. Іоїль знову зирнув на мене, але цього разу сумніше, зітхнув і мовив:

— Нехай буде Божа воля з тобою!

Тоді я попросив дати листа в своїх потребах до князя Трубчевського Петра. І на це він згодився, листа такого дав, але вже дивився на мене так, як на тих, котрі йдуть на видиму

смерть.

Але від мого наміру не відмовляв, так само й Сурта, який вийшов мене провести і отаке дивне сказав:

— Їдеш на Трубчевськ? Була і в мене думка порадити їхати в той бік, але пожалів тебе, ліпше б ти повернувся додому.

З цього слова я виснував, що тоді в келії приходив він до мене таки вві сні і вся та наша розмова була привидна. А може, подумав я, тоді до мене приходив янгол-провідник і скерував мої стопи — хотілося б принаймні в те вірити. Отож із іменем Ісус Христовим пустилися ми на Пропойськ, тоді на Попову Гору, на Стародуб і до Трубчевська.

Але дорогою ще до Пропойська небо раптом стало чорне і постала така буря, що світа не було видно. А довкола не траплялося нам жодного села, вітер зі снігом сік обличчя, кінь ледве плуганився, довкола вило й закручувало скажені вихори.

— Що робитимем? — закричав до мене послушник Онисим.

— Будемо їхати! — відповів я криком. — Бо коли станемо, пропадемо!

Так їхали ми до вечора, потім зупинились у ліску і заморили трохи голод, ковтнувши для тепла горілиці, що її дав нам Сурта, і це нас покріпило. Але дорогу тим часом з очей нам забрало, і ми подалися навмання, як вело відчуття скерунку, але, очевидно, воно в нас порушилося чи від горілиці, чи від хуртечі, і ми закружляли в заметах; більше того, здалося, що сани, й візника, і мене, і коня вряди-годи від землі підіймає і ми якийсь час летимо в повітрі, потім приземляємося, тоді сани струшувало, аж нас підкидало; ми стали майже посліплі, бо позабивало снігом нам обличчя.

Вперед! — кричав я, помахуючи поставцем із трунком.

Тоді до мене просовувалася розчепірена рука, звісно, Описимова, брала поставця, і чулося коротке булькання.

Пропадемо! — кричав Онисим, повертаючи мені постав-

ця.

— Не пропадемо! — горлав я в отвіт. — Божа матінка нас обереже!

І мені здалося, що в сніговерті танцюють, гопцюють, перекидаються, махають хвостами голі сірі чорти й чортиці, і регочуть, і тицькають у нас пальцями, а тоді, розігнавшись, пролітають над нами, хльоскаючи при цьому нас хвостами, ніби кнутами. Тоді мені чулося, що на тілі в мене проявляється вогненна смуга, так само вони хльоскали й Онисима, і коня, кінь голосно й печально іржав, ніби плакав, а Онисим, мабуть, відчуваючи те саме, що і я, заспівав покаяння псалму, і я її підхопив. Тоді мені причулося, що покаянню псалму співає й хурделиця, і ми не їхали, а кружляли, ніби танцював і кінь наш, і сани, а музикою до того танцю була покаянна псалма; і я до того танцю примахував поставцем, щоб витримувати ритма; і до мене зближувалися якісь страховидні пики з роздертими ротами й кричали, перекирвляючи слова покутної псалми, — очевидно, ворог душі людської тут не марнував, — аж раптом кінь наш ускочив у якусь воду і заіржав тоскно, а тоді скинув у ту воду й сани, сам вибираючись на суше, — була то, як мені здається, Дніпрова течайна, що не замерзла, бо вода текла надто швидко. Щастя наше, що берег був пологий, і кінь таки витяг з води сани, і ми зупинилися, щоб його обтерти. А тоді знову подалися в хуртечу, і знову чорти лупили нас своїми хвостами, збиткуючись: хльось та хльось, і ми вже, мотаючись у повній темряві, зовсім утративши скерунок, ставали ніби човен без керма, якого крутить, і жене, і кидає з боку на бік розбурхана вода, ніби потрапили у море, і дивне було те море — море світове, море пристрастей земних, безуму та випробувань. Тоді, коли ми завалились у воду, поставець вилетів із моєї руки, і вже не могли зігріти собі тіла, тож я намацав у торбі аркуша, на якому відбито в друкарський спосіб образа Куп'ятицького чудотворної Пречистої, взяв його обома руками, звів над головою і закричав у

бурю й хугу, у той свист та регіт, між ті покорчені, гоготливі, скривлені, знущальні пики:

— Матінко Божа, захиснице наша, порятуй нас!

Образ тріпотів у моїх руках, ніби жива плоть, і раптом попереду ми побачили бліді вогники — було то увіч село. І в цей час на нас і наші сани упав такий вихор, що посліпли й поглухли, а паперину із образом вирвало люто з моїх рук, і ми ледве не помліли з жаху, але після того, хоч і мело, і завивало, але вже спокійніше, і ми таки добилися до села, де впросились у людей на ночівлю. Господар пустив нас у хату, де пахло кислую капустою і де на нас злякано зирнула жінка в лахах і напівголі діти з печі, але ми вже були врятовані і могли трохи відтерпнути душею. Виявилося, як оповів нам господар, що ми опинилися неподалік Пропойська, отже, виходило, що не вельми й збилися з дороги. І я подумав тоді: велика сила небесна, а що ми перед нею, малі та вбогі? Без неї ми хаос і тьма, бо й цілий світ цей, як і хуртеча, хаос і тьма.

Але на цьому не кінець був тодішнім моїм пригодам. Прокинувся вранці ще затемно, бо мав потребу, і вийшов на двір. На саях я побачив хомута і розсердився на Онисима, що він покинув його, не сховавши до хліва, і хапнув за того хомута. Але волосся раптом полізло в мене вгору, бо рука натрапила на вовну, щось дико щекнуло, а гострі зуби вп'ялися в мою руку — був то хазяйський пес, який забрався спати на сани. Від того щекання прокинувся господар, засвітив свічку, і ми обдивилися руку: кров із неї так і джюрила. Господар облив рану горілкою, обклав павутинням і зав'язав моєю ж полотнянкою, яку я мав у торбі, а тоді сказав, дивлячись на мене пильно із півп'ятьми:

— Ви б, пане отче, не знаю, куди їдете, відклали б дорогу в добрий час. Бо таке з вами, ніби в Драконове царство зібралися.

— А таки в Драконове, — мовив я.

— Свят-свят! — перехрестився господар. — Бережи вас сила Господня. Малий у мене розум, але бачу: не кладеться вам туди дорога, та й нікому не кладеться, бо то земля недобра.

— Чому ж так думаєш? — спитав я.

— Мабуть, тому, що звідти Господь несе холод, а не тепло. І завірюхи, і всяка негода, і студінь, бурі, усі нещастя — все звідти вітер приносить. Свят-свят-свят! Коція то, панотче, царство, як ото в казках повідається.

Сказавши це, він пішов спати і відразу ж захріп, до речі, ані Онисим, ні жінка-господиня, ні діти не прокинулися, а я вже до ранку заснути не зміг: одне, боліла мені рука, а друге, знову прийшов до мене неспокій, і здалося, що я начебто потрапив із звичного у несусвітній простір, у якому життя та його виміри зовсім не такі, до яких звик, що, зрештою, зі мною відбуваються дивні речі; що, може, оця мандрівка — тільки гра моєї уяви, а може, я захворів і лежу у нестямі, а може, рушив уже й назустріч костомашній, а Смерть ота і є царство Коція, куди, зрештою, вирушить кожен із нас. Але перед тим, як у нього увійти, людина відбуває спробу, яку латинники звать пургаторіум, або чистилище. Я, як усі православні, не вірив у пургаторіум, але інколи потаємно думав: ота їхня віра з чогось же постала? Отож чи не є моя мандрівка, марилося мені в тій сморідній селянській хаті, отаким спитуванням чи пургаторіумом, адже все, що зі мною відбувається, набирає якоїсь не до кінця збагненої двозначності, і я, хоч ніби відбуваю просту мандрівку із простою метою, увійшов мимовільно в якесь непросте, подиву гідне, змагання; а може, все наше життя, думав я, отаке змагання, і пургаторіум справді є, але не після смерті, як несправедно кажуть латинники, а перед нею, а може, все життя наше — це пургаторіум, кожен учинок наш, кожна мандрівка, кожне слово, кожен позир наш — все то частки нашого очищення чи занечищення, а людина в тому хаосі та тьмі має розібратися в усьому сама.

І я почав палко молитися, щоб моя дорога була пряма, щоб мені не схибити у ній, щоб не піддатися темним підшептам у собі (адже сказав старець із Слуцька, що в мені щось світле є, а щось темне), а слухати голосу чистого.

Отже, не мав би я вірити людям, що мене остерігали, і силі, що мене в дорозі зупиняє, бо, може, то дії ворога душевного, а не захист Пречистої? Пречиста ж мені наказала йти в Драконове царство, чи в царство Коцця, як сказав мій простолюдний господар, отже, не зважаючи ні на що, маю туди йти.

“А що, коли навпаки? — раптом подумав я. — Що, коли мене веде туди дух нечистий і моя погибель?”

Я ще раз помолився Богородиці і заспокоївся. Бо сказав: іду туди, куди мене поведеш.

РОЗДІЛ X

У Поповій Горі ми зупинились у чоловіка, що був, як дві краплі води, схожий на Шицика, архімандрита слуцького. Перш ніж дозволити нам заїхати до свого двору, він обдивився нашого коня, поплескав його по крупу, зазирнув у зуби й під хвоста, ніби збирався того коня у нас купити, а тоді махнув рукою: заїжджайте, мовляв. Я спитав його, чому він так розглядав коня. Цей другий Шицик, насправді прізвище у нього було Мицик, спокійно пояснив мені, що в нього теж коні й худоба і не хотів би він пускати до стайні хворого коня. При цьому дивився на нас із такою пронизливою підозрою, що я відчував, ніби він хоче мене, так само й Онисима, пильно оглянути, як нашого коня, але не зважається того вчинити. Коли ж я після сніданку, керований неспокоєм, вийшов глянути на нашого коня, то з жахом побачив, що його в стайні нема.

Де наш кінь? — крикнув я Шицику-Мицику.

Той презирливо на мене зирнув, сплюнув і одвернувся. Я гукнув Онисима, і ми, шарпаючи Шицика-Мицика, почали домагатися свого коня. І тут побачили, що звідусіль сходяться до нас похмурі дядьки, кожен з яких опирався на замашного цїпка. Один за одним заходили до двору і мовчки ставали довкола нас.

— Чи не бачили нашого коня? — крикнув я їм і оповів коротко, що сталося. Дядьки дивилися на нас із тупим інтересом.

— Вони з мене злодія роблять, — мовив Шицик-Мицик. — Може, ми, панове громадо, провчимо їх киями?

— А може, у вас і не було коня, — сказав старший і найпохмуріший чоловік.

— Коли є сани, то має бути й кінь, — сказав Онисим.

— А чого ви до чоловіка вчепилися? — спитав другий. — Може, ваш кінь із двору зійшов. Спершу пошукайте, а тоді чіпляйтеся до чоловіка.

Послухалися цієї ради, бо в подвір'ї почало наростати якесь напруження, ще чого доброго й справді пригостять нас киями. Треба було звідти якось виметатися.

— Гаразд, — мовив я, — пошукаємо.

Коли проходили повз дядьків, вони до нас поверталися, я навіть бачив, як стискали вони цїпки, ніби готувалися знести їх на нас, і вже був похололий зі страху, але дядьки нас не зачепили.

Онисим пішов в один бік вулиці, а я в другий, ми борсались у снігу, бо його випало за цю ніч багато і село вщерть було ним засипане. Обійшли його все, але коня ніде не здибали, хоч і розпитували про нього в зустрічних. Потім ми з Онисимом зустрілися: ні він, ні я коня не знайшов. Купити нового ми грошей не мали, отже, не відали, що й робити: і додому ні на чому вернутися, а тим більше їхати далі. Єдине, що залишалося, — вдатися до двору, до державця цього села,

бо становище було відчайне. Повернулися до садиби, де зупинилися, щоб узяти паперового образа чудотворної Куп'ятицької Пречистої, іншого добра для дарунку у нас не було, а в цей час із стайні почулося іржання. Онисим кинувся туди і з глибоким здивуванням сповістив, що кінь наш стоїть на місці. Я озирнувся й побачив, що в дворах, мов чорні стовпи, стоять із ковінками дядьки, всі вони повернулись у наш бік і мовчки дивляться. Відчув неспокій і наказав Онисимові запрягати, залишатися тут надовше мені не хотілося. Вийшов із хати Шицик-Мицик і понуро стежив, як ми лаштуємося до виїзду, а тоді спитав, цвіркнувши слиною:

— То де був ваш кінь?

— Там, де собі знаєш! — сказав роздратовано я.

Тоді Шицик-Мицик зморщився і раптом розреготався, показуючи білі, сливе, як в коня, зуби, так само зареготали розставлені, мов чорні стовпи, по сусідніх дворах, блискочучи зубами, дядьки із ковінками; вони не так сміялися, як іржали, і ми покотилися між цього реготу, ніби й справді побиті, — дядьки з нас, бачте, пожартували.

І тільки коли викотилися на дорогу, мій послушник Онисим раптом повернувся до мене і сказав із серцем:

— А ліпше б, ваша милість, вони цього коня украли.

— Це ж чому? — вигукнув я вражено.

— Тоді б ми додому повернулися. А так...

— Що так?

— Та вже так, — буркнув Онисим і цвѳохнув спересердя коня.

РОЗДІЛ ХІ

Чим далі їхали, тим більше переконувався, що якась сила, добра чи лиха, нас із землі короля, його милості, не випускає,

бо на кожному місці постою ми мали якісь пригоди чи утруднення, і так виходило, як у дядька, котрий рветься у шинок, а його жінка хапає за поли. Отож і нас усюди хапали за поли й ніби утримували. Так сталося і в Стародубі. Я знав, що те місце п'яницьке і що люд там непомірно схильний до того гріха, але не доводилося бувати там на свята; цього ж разу доля нас занесла сюди на запуси. Навіть при в'їзді у місто нас пере-стріло кілька п'яних гультіпак, які погналися за нами з палицями, горлаючи, щоб ми зупинилися випити з ними разом, інакше вони перемнуть нам кістки. Але ми не зупинилися, і п'яниці від нас відстали. Заїхали у двір до місцевого протопопа, який вийшов до нас, хитаючись, став і дивився каламутними очима.

— Чорти? — спитав він, похитуючись.

— Ні, ваша милість, намісник Куп'ятицького монастиря із послушником.

— Все одно чорти, — сказав категорично протопоп і пішов обійматись і слинити нам обличчя. Тоді завів у дім, наказав паньматці подавати до столу і став нас напоювати й нагодувати, як ото цар патріарха в Суртиній оповіді, а коли ми відмовлялися, особливо я, гримав кулаком по столі і заявляв, що зв'яже нас і буде заливати нам трунок у горло, а ложкою годуватиме, отож нам буде тільки й діла, що жувати й ковтати, а святого питва, сказав він, і жувати не треба. При цьому він зімружував очі так, що довкола них збиралися добродушні зморшки. А ще він заявив, що коли ми відмовляємося від його гостини, значить, ми таки справді ніякі не ченці, а чорти. Чорт чорний, сказав він, і чернець чорний, і слова ці від одного — “чорне” — походять, і де вже там простій християнській душі розібратися? Можна було б помацати, сказав він, чи немає в нас хвостів, але це чинити він гидує, бо звук тільки баб мацати, а ви, хоч і чорти, та чоловіки. Зрештою, він має на чортів добре око, отож урочисто заявив, що Онисим — не чорт, а я — чорт достеменний, і він навіть певний, що хвіст

у мене є, навіть із китичкою, і той хвіст не фальшивий.

Тим часом п'яниці, які хотіли наскочити на нас при в'їзді до міста, у якийсь спосіб довідалися, де ми зупинилися, і почали бити у вікна сніжками, горлаючи, щоб ми виходили до них на розправу, бо зневажили їх і не захотіли з ними випити. Протопоп узяв довбешку, мені дав ціпка, Онисиму — рубля, його паньматка озброїлася качалкою, і ми висипали супроти п'яниць, кинувшись їх молотити; п'яниці вдарили навтьоки, перечіплюючись у кучугурах, і дістали досить штурхачів, особливо старалася паньматка зі своєю качалкою, вона була також під добрим хмелем. Усе те воїнство, що напало, і те, що оборонялося, верещало й кричало, з одного і другого боку збігалися люди, але тут з'явилося кілька вершників міської сторожі із канчуками і почали тих людей розганяти, причому й мені дісталося канчуком через плечі, люди порозбігалися, а ми заскочили до двору, замкнули хвіртку, тоді метнулися до хати і замкнулися вже там.

— Несамовиті ви люди! — сказав я спересердя, бо мені зуділа зачеплена канчуком шия.

— А знаєш, чому? — урочисто спитав, ставши в позу риторика, протопоп. — Бо ми живемо поруч із царством Дракона, от! Тут у нас і кулачні бої бувають — майже все так само, як у тому триклятому, тьху, тьху, тьху, царстві! Це коли б не та чортова сторожа, вийшов би у нас розчудовий мордобій, жаль!

Він сів із розмаху на стільця і замотав головою, незвідьчого сміючись.

— А знаєш, що воно таке, царство Дракона? — спитав, раптом посерйознівши.

— Трохи знаю, — мовив я, торкаючись болючого місця на шиї. — Туди ми і зібралися за ялмужною.

— Ну да, ви ж чорти, — спокійно мовив протопоп. — Туди вам і дорога.

— Отче, отямся, — сказав я сердито. — Де бачиш чортів?

— А скрізь, — звузив очі протопоп. — Де тільки хочеш, а родяться вони в царстві Дракона і йдуть звідтіля тьмами, щоб завоювати цілий світ; а щоб одурити той світ, рядяться під святих та Божих, а в кожного чорна душа, і не мають вони милосердя та любові. Ще й усіх людей хочуть поробити чортами, от! Адже сказано в Новому Заповіті... — протопоп раптом запнувся. — Паньматко, як там сказано в Новому Заповіті про Дракона?

Тоді виступила паньматка, зробилася урочисто-серйозна й проголосила тонким голоском:

— Ангел схопив Дракона, що диявол він і сатана, і зв'язав на тисячу років!

— Молодець! — похвалив протопоп і підняв повчально пальця. — А далі так: “Зв'язав його на тисячу років, та й кинув до безодні, і замкнув його, і печатку над ним поклав, бо зводить той народи...” А далі як, знаєш? Стривай, паньматко, — зупинив він жінку, бо та вже рота розтулила, щоб сказати.

Аж поки не скінчиться тисяча років, — сказав я печально.

— Що ж буде тоді, коли скінчиться тисяча років? — спитав, видимо зацікавившись, Онисим.

— Тоді буде випущений сатана. І стане він царем у царстві Дракона. А тоді здохне. І образ його візьме страшніший сатана, страшніший од першого, і світ буде розколено надвоє, і битиметься між собою світ, і кров тектиме ріками, і трунів людських падатиме незлічимо, і буде голод великий, а сатана своє царство розширить на половину світу, буде валити і рвати церкви Божі і Христа обплює, і весь світ дрижатиме перед ним. Але народиться третій сатана, в іншій країні, і вони зіткнуться поміж себе і заллють світ кров'ю, якої проллється більше, як води, і сатана із царства Дракона переможе, а тоді й здохне сам. Тоді й почне упадати царство Драконове, і прийде Спаситель, щоб спасти усіх нас, святих і грішних.

Я дивився із зачудуванням на протопопа. Очі його палали, а над розкудланим волоссям з'явилося якесь світло, а

може, він так сидів, що крізь волосся йому проглядала лампада біля ікони. Тоді глянув я на ікону, і мене вразили глибокі, печальні й мудрі очі, які сяяли, ніби два джерела, освітлені сонцем. І грав у них і мінився вогонь, і той вогонь увійшов мені в душу і засліпив очі, аж ті почали сльозитися. І так мені стало печально в цьому дивному світі, так самотньо і тяжко, бо нічого я в ньому не розумів, а найменше себе самого, кинутого в якусь безумну мандрівку, в дорогу, що є Богом, якого всі топчуть, і я серед усіх.

— І прийдуть дні відвідин, — сказав протопоп словами із Книги Осії, — прийдуть дні заплати, і пізнають люди: “Нерозумний той пророк, шалений муж духа серед численних провин наших і між великого зненавидження”. Затям, ченче, царство Дракона — пастка птахолова на всіх дорогах людських; він молиться Богу, бо є зв’язаний янголом, але ненависть у домі його, і Богом його і є ненависть та нетерпимість. Але всі провини його буде згадано і за всі провини буде покарано! Це я віщу, Єфрем грішний, малий серед малих, а ти отямся і пробудись, бо ти, бідаха, як нетля, що летить на вогонь нещадимий!

Він весь тремтів, очі палахкотіли, губи трусилися, зуби вишкірялися, паньматка дивилася на свого чоловіка із щасливим захопленням, я також був уражений і збурений і відчув, що холодним вітром мене обвіяло, а може, й справді, я — нетля, яка летить на вогонь?

— О Боже мій і Пречиста Богородице! — вигукнув подумки. — Змилуйся наді мною, що це воно діється?

Перша отямилася паньматка. Струснула головою, ніби зняла з себе запаморочення, і раптом сказала аж надто тверезо:

— А може б, ти, старий, не забалакував би гостей п’яним своїм варняканням? Може б, вони щось з’їли, а ти їх балачками годуєш!

— Та Бог з вами, паньматко, куди вже їсти?

— А чого ж, ви вже розтрусилися, з тими нечестивцями б'ючись.

— До їжі й питва, стара, не примушуй, коли заговорив Дух. А він тут із нами, — сказав урочисто протопоп, і його обличчя осяялося дивним світлом.

РОЗДІЛ XII

Наступного ранку ми хотіли розпрощатися з гостинним протопопом, але паньматка його не добудилася.

— Отако в мене завжди, — сказала вона тонким, якимось пташиним голосом. — Накричиться, настрашить людей, а тоді лежить, мов колода, не тільки ніч, а й день, а потому ще ніч. Вибачайте, люди добрі!

Напакувала нам їства, і ми подалися до Трубецька, хоч, сказати по правді, цього дня мені також хотілося відпочити. Але якась сила гнала мене в дорогу, незважаючи на страхи, яких наслухався, — хто зна, може, я й справді нетля, яка летить на вогонь?

У Трубецькому ми відразу ж подалися до молодого князя, який був тут прикордонним стражником. Я пішов у світлицю, де довго на князя чекав; зрештою, вийшов до мене оспалий, з блідим випитим обличчям, з каламутними очима, рухався заповільнено і ніби з натугою.

Подав йому листи й коротко оповів, що хочу. Він листи перебіг оком, а тоді якийсь час мовчав, розглядаючи мене, ніби дивного звіра, отими каламутними очима, які на мертвому обличчі виглядали як дві крижинки.

— Чи тямиш, отче, куди тебе несе? — спитав.

— Здається, тямлю, — відповів я.

Знову розглядав мене, здавалося, очі його обмацують мені лице, ніби мацаки, зрештою, з'явилося в них зачудування.

— А по-моєму, не тямиш, — сказав він. — Отож для добра твого забороняю йти за границю, а коли мене ослухаєшся, велике карання дістанеш, знову-таки для твого ж добра.

— Пустився в цю дорогу, — мовив я, — для добра не свого, а Божого, пане стражнику.

— Таж звісно, — ялово й ніби неохоче мовив стражник-князь. — Але без добра свого й Боже ні до чого. Чи не відаєш, що тепер час погрому козацького і є наказ його милості короля й духа не пускати за границю?

— Відаю, — відповів я. — Але я не козак і в ребелії участі не брав...

— Ну, це ще хтозна, — князь устав, даючи знати, що розмову закінчено. — Коли тебе припечуть чи витягнуть тобі члени, то, може, виявиться, що брав. Хто вгадає? Отож, коли боїшся гріха, йди від нього подалі і не налізай на вістря.

— Чи можу заїхати до монастиря у Човську? — спитав йому навздогін, бо вже йшов від мене геть.

— Можеш, — глухо роздалося. — Нехай тебе святі отці напоумлять.

Розчинив двері і зник, плеско їх за собою зачинивши, а я відчув у цьому мешканні, де сиджу, незатишність, тривогу і незахищеність. Чомусь здалося, що, коли ще трохи посиджу, раптом відчиниться кілька дверей, що вели у світлиці, і в них постануть закуті в залізо постаті без облич, які, гримлячи доспіхами, підуть на мене, простягнуть залізні руки і схоплять.

Справді, одні із тих дверей розчинилися, в них виросла величезна постать похмурого слуги. Зирнув на мене з-під лоба і зробив короткий порух рукою — знак, щоб я забирався. Я підхопився і поспішливо подався до виходу, чуючи, як за спиною по підлозі глухо гупають чоботи того слуги, дець так само, як у церкві в Куп'ятичах, перед тим, як вибрався в дорогу. І тільки покинувши цей негостинний дім, я полегшено зітхнув, бо вже й повітря мені бракувало, а серце в грудях почало колотитися.

У дворі стояв другий княжий слуга й балакав із Онисимом, він також подивився на мене з підозрою, а коли я спитав дорогу на Човськ до монастиря, мовчки тицьнув рукою на ворота, а відтак холодно, начебто бовван, завмер.

— Човськ у півмилі від Трубецька, — сказав Онисим, усідаючись до саней.

Виїхали у ворота, я на прощання озирнувся: один слуга непорушно стояв серед двору, а другий, той, що мене спроваджував, завмер на ганкові — вони німо дивилися нам услід, і мені чомусь здалося, що їхня одежа із сірої стає червоною, ніби були вони залізні й розпікалися од невідомого вогню.

— Свят-свят-свят! — закрив я, відчуваючи крижаний холод; зрештою, і княжий палац, мені здалося, був складений із крижано-снігових брил.

Невдовзі ми дісталися до гори, на якій був Човський монастир, — дороги не було, а тільки стежка, ми зійшли із саней, я подався перед конем, а Онисим вів його, упряженого в сани, за мною. І тільки тут відчув справжній страх, якого нагнали мені у Трубецьку: прийшов несподівано і, наче вогонь, обійняв мою істоту. Йшов під гору, посковзуючись на крутій стежці, ззаду важко дихали кінь і мій послужник, а може, це так важко дихав я сам; молився Богові та Пречистій Богородиці, і був переповнений якимсь морозячим зчудуванням, і подумки волав не без відчаю:

“О Боже мій, що це діється? Яка сила погнала мене в цю безумну дорогу і що я на ній шукаю? О Боже, чому не можу зупинитися, плюнути на все та й повернутися додому, де тепло і спокій і де ніщо не жертиме мені душі? Чи твоя це воля, Боже, штовхає мене в пащу Дракона, чи це сила не твоя? Чому я так уперто туди добиваюся, чи ж не мало страхів мені насіяли в серце люди, що з ними зустрічався, чому не можу повернутися додому?”

І почув раптом шепіт, який з'явився у мене за плечима, ніби шелест листя чи дощу, хоч навдокіл не було ніякого лис-

тя і не йшов дощ:

— Бо людина йде до смерті без своєї волі, а з дня у день.

“Що ж мені робити?”— зойкнув я подумки.

— Іди, куди тобі призначено, — почув раптом виразний голос послушника Онисима. — Чому помочі людської потребуєш? Іди в царство Дракона, і я буду з тобою!

Я дерся на гору, важко дихаючи, майже задихаючись, аж піт тік на обличчя, хоч мороз припікав добрячий. І тільки коли ми вийшли на пологіше місце, зупинився віддихатися й зачекав послушника з конем.

— Що ти до мене казав? — спитав я.

— Нічого не казав, — буркнув послушник. — І взагалі, сумую я, бо даремно волочимося. Чи ж не пора признати — марно це?

— Що ти знаєш? — крикнув я. — Не знаєш нічого, то й мовчи!

— А чи ж багато балакаю? — мовив послушник, відводячи очі. — Тільки дивно і смужно на вашу милість...

— Хай тобі буде дивно й смутно на себе, — роздратовано сказав. — А я знаю, що чиню, і твоє діло не розбалакувати, а послушатися, раз ти послушник.

— Чи ж я перечу? — глухо мовив послушник. — Спитали, то я відповів.

Це була правда: спитав, а він відповів. А може, це я спитав себе сам і сам собі спробував відповісти? А може, я сам на себе починав сердитися? Адже безум видимий чиню і не можу від того відступити і його пояснити.

— Усе життя — безум! — глухо прошелестіло в мене за плечима. — А ти іди, куди призначено, бо і я з тобою.

РОЗДІЛ XIII

У Човському монастирі нас зустріли прихильно, нагодували і вигідно розмістили; я відразу ж заснув, був зморений і дорогою, і всіма пригодами та й неспокоями. І приснилося мені величезне, безкрає поле, засипане снігом та кучугурами, по якому гуляв крижаний вітер, і я йшов тим полем, де не було ні доріг, ані стежок, брѳохаючись у снігу, а попереду височіла чи маячіла напівпрозора гора, а може, то лягла на землю хмара, бо гора та була до неба і губилася в небі. І я йшов до тієї гори, тратячи останню силу; піт котився по лобі, а тіло все замерзало, ішов вже не один день і не одну ніч, і не міг зупинитися, бо вабило мене в те поле, бо не я собою керував, а якась неналежна мені сила. І не було в мене на тілі жодної одежі, тільки шапка на голові, власне, й не шапка, а чернечий каптур, але босі ноги мої не відчували холоду снігу, бо я ніби не йшов, а плив, хоч і совав туди-сюди замороженими ногами. І раптом зупинився, бо тільки тепер побачив, куди йду, а побачив дивне, таке, що в казках оповідається: гігантську пащеку, беззубу і без'язику, ніби велетенську печеру, одна губа тієї пащеки лягла на землю в снігові замети, а друга торкалася хмари. І були ті губи яскраво-червоні, і сама пащека була ясно-червона, а в глибині її гоготіло чорне вогнище із чорними язиками пломеню, які миготіли, мінилися і вряди-годи вибухали із пащеки хмарами диму. І здалося, що не я йшов тим неозорим полем, а наближалася до мене пащека, а я не зупинився, а стояв голим стовпом, крижаніючи, і вітер тріпав краями мого каптура, і звук від того був такий голосний, що мені ляскало й било у вуха; і я стояв, а чи йшов, а чи мене тягло, а чи несло, але нешвидко, але напрочуд повільно; я роззирнувся й побачив, що поле це не таке й порожнє, що на ньому інші голі постаті — всі ті люди, з яки-

ми зустрічався, і ті голі постаті панічно розбігаються, схопившись руками за голови: мій ігумен Іларіон Денисович, і мій послушник Онисим, і архімандрит Шицик, ігумен кутеєнський Іоїль Труцевич, і його намісник Сурта, і князь Петро Трубецький, і його слуги, і протопоп Єфрем, і п'яниці із Стародуба, і чоловіки з Попової Гори із Шициком-Мициком, що пожартували з моїм конем, — усі вони панічно тікали від тих губ: одна біля землі, а друга біля неба, — і від тієї пащеки, з середини якої бухав чорний вогонь, і я тільки один із них усіх ішов назустріч Дракону і вже бачив його тіло, а було воно безконечне і тяглося на чверть світу; душа в мені тріпотіла, як листок на осиці, і я сам був листком осиковим, що його несе осінній вітер. Знову бухнув дим із пащеки, і разом із ним, димом отим, із неї почали виходити уладнані у шики полки: попереду їхали на конях старшини, потім ішли барабанники та сурмачі, потім — стрільці, а за ними гармати, кіннота і знову піші стрільці, і виходили вони з тієї пащі безконечно, ніби витікала із неї їдка, сіра і чорна слина; грали сурми й били барабани, а за кожним полком ступали юрби ченців та попів із кропилами, які кропили навколо себе і голосно співали благочестивих псалм; а після попів знову пішло військо, і там, де воно проходило, розтавав сніг, й оголялася обгоріла земля, і оголялися спалені мертві людські тіла, і виставив чорнобиль, безліч чорнобилю — чорного зілля, яке скоро ставало лісом; і вояки йшли вже між того лісу, б'ючи в барабани і граючи в сурми. А в мене в горлі клубчився крик, і цей крик раптом вирвався із мене, як білий сувій, і поплив той сувій від мого рота аж у небо, і небо стряслося, а від того почала струщуватися й коливатися земля, і оголювалися великі тріщини, ніби яруги, і відкривалися безодні, з яких колихало чорне полум'я. А пащека насувалася й насувалася на мене, і я, покійно опустивши голову, йшов їй назустріч, ішов і молився Ісусу Христу та святій матінці його, бо вірив у них, вірив, що це вони пустили мене в цю дорогу для велико-

го спитування, таємниці якого не міг збагнути, бо ніхто не може збагнути Божої волі та помислу.

РОЗДІЛ XIV

Відчув, що мені на голову лягла тепла рука, і розплющив очі. Побачив перед собою старе, оторочене сивою бородою обличчя ігумена Човського монастиря.

— Чого так кричав, брате милий? — спитав старець. — Сполохав усю обитель.

— Змучився в дорозі, — мовив, — і лихі привиддя до мене прийшли.

— Значить, неспокійно у тебе на душі, — сказав лагідно ігумен. — А коли неспокійно, то чи не змагання доброго з лихим у тобі йде?

— В кожного християнина таке змагання йде, — відповів я.

— Твоя рація, брате. Всі ми на спитування Боже поставлені. Куди ж путь ведеш?

Я розповів. Про те, що дбаю не за себе, а за храм пресвятої матері нашої Богородиці. Про волю отця його милості митрополита київського щодо ялмужної і про те, що не знайшов способу вибрати її в нашому краї. Про голос, який послав мене в царство Дракона, і про перешкоди у тій дорозі.

— Не суддя я тобі, — мовив ігумен, — але біда наша в тому, що не самі хочемо будувати свій храм, а сподіваємося, що його збудує нам хтось. Шукаємо любові, а знаходимо зненависть, шукаємо брата, в знаходимо ворога. Оце і є віковічне наше спитування, але чи від нього стаємо чисті духом?

— Не знаю, ваша милосте.

— І я не знаю, — зітхнув старець. — Тому не суджу.

Мені віриться, що справив мене на цю дорогу голос свя-

тий.

То й слава Богу, коли так. Але одне можу тобі сказати, а ти чини, як тобі голос наказує, коли в нього віриш. Не дійдеш, пане отче, під цей час погрому козацького. Але коли з тобою, як мовиш, справа Божа, то можна й дійти.

Він замовк, ніби задумався, а я дивився на його супокійне, добре й гарне в старості своїй обличчя й помалу заспокоювався.

— Пораджу тобі таке, — заговорив лагідно ігумен. — Іди до Новгородка-Сіверського, до воєводи Петра Песечинського, може, він тебе і пропустить, бо тепер тут, на кордоні, всюди сторожу велику поставлено, тут не пройдеш. В одному лише розберися: яка сила тебе веде? Посумнівайся і звір себе. А коли звіриш і повіриш, іди. Коли ж звіриш і не повіриш, повернися.

— Чому, отче, царство Драконовим зветься? — спитав кволо я. — Адже то благочестивий край. І люди там вірять в Ісуса Христа і в Богородицю, вклоняються їм, може, більше за нас і служби більші за нас правлять?

— Не знаю, милий брате, не знаю. Хай Бог їх судить.

— Чи ж гріх, отче, Богові надмірно служити?

— Може, й гріх, — покірливо всміхнувся старець, — а може, й не гріх. Сказано: не поминай імені Божого марно, але й сказано: віддай йому душу і добро своє заради нього покинь. А все ділами нашими земними вивіряється. За ділами нашими нас і судять, не за молитвами й поклонами. А коли діла чорні, то й побожність велика — не побожність, а служба лихому.

— Дракону? — спитав я.

— Може, й Дракону, хіба я знаю! А може, й Дракона нам послано на спитування. Хто збагне діла Господні? — зітхнув він.

— А хіба пізнати Бога — це не пізнати діла Господні?

Пізнати Бога — це пізнати себе, — сказав тихо старець, — а

тоді знайти дорогу до спасіння. Пізнати Бога — це взяти в душу страх Господній, а пізнавати діла Господні — це у гординю ввійти.

Оце і є Дракон?

Кажу ж тобі, не знаю, брате милий. А згрішити боюся. Тому й не суджу. Все міряється мірою вічного. А суд на усіх прийде... Не від нас, а на нас.

Подивився мудрими й теплими очима, а тоді знову поклав мені руку на лоба.

Спочинь, брате милий, і відтерпни душею. Боюся, що неспокій великий тебе посів, а це недобре. Але вір у милість Божу і на неї покладайся.

Устав, важко зводячись із стільця, а тоді перехрестив мене й подибав старечими кволими ногами з моєї келії. Я ж задоволений із нашої розмови не був. Надто обережний цей старець, але заспокоїти мене бажав. Більше того, він, як і всі, зрозумів я, хотів відвернути мене з моєї мандрівки, але прямо про це не сказав, упокорився-бо душею і думав уже про вічність, як про свій Храм, що його хотів відбудувати в небі; я ж був молодий і повний сили і думав не так про вічність, як про Храм, котрого хотів збудувати на землі, адже Храм той був — моя душа.

РОЗДІЛ XV

Це не порожня похвальба: Храм — моя душа. У цьому писанні небагато про нього писав, але це не значить, що забував про нього чи що його образ не супроводжував мене щохвилини, вдень і вночі, у снах і наяву, — він наче плив разом зі мною, за мною, поставав ув очах, коли долав важку дорогу, бовваніючи попереду, а часом відчував, що він починає жити і в мені самому. Ні, не був він тією особою в розрідженій пло-

ті, про яку не раз згадував, існували вони незалежно одне від одного — ці дві уявні іпостасі, але що таке Храм у душі чи Храм ув очах, я знав і розумів ясно, а що таке ота особа, міг лише здогадуватися; про Храм думав повсякчас, а про особу в розрідженій плоті думати мені не хотілося — можливо, то образ кволості моєї. Через те Храм і та особа були якості різноякі, може, навіть одна одній суперечні.

Уже казав, що наш храм було збудовано за радою православних християн, власне, селян, коли на дереві з'явився образ Пречистої Богородиці в хресному знаці. Потім його спалили татари, напавши на землю нашу, було то в 1242 році. А коли храм палав, то люди бачили в огнистих поломенях той-таки образ, і на тому-таки місці від православних мужів був він побудований заново. І великими чудами уславив Ісус Христос той храм матері своєї. Князі наші достатніми потребами його наділяли, і стояв він довгі віки, і за князівства Великого Литовського, і за держави королівства Польського, коли князівства розділилися на воєводства та повіти. Різні владці були в землі нашій, і поступово в Польському королівстві храм наш почав до упадку хилитися; прийшов тепер конечний час його відбудувати — це розуміли не тільки ми, ігумен Іларіон та я, але й митрополит, його милість, київський Петро Могила; через це й рушив я у цю тяжку дорогу, тому й долав усі ці труднощі, і незгоди, й перегони, а вони надалі, очевидно, будуть ще більші, бо, кажу, він, мій Храм, разом із чудотворним образом Богородиці не сходив мені з визору.

Ось і тепер я його бачу, лежачи на вбогому ложі на горі в Човському монастирі, приплющившись. І виростає він у моїх безсонних очах, і починає сяяти оновленими банями на синьому тлі неба ясным золотом, і хрести його палають вічним вогнем, і стіни його бачаться мені білосяйні із голубим ліпленням: міцносталий, оновлений, свіжо тинькований, молодий у своєму пориві до неба й вічності, тішить очі мої й

уяву. Що супроти цієї мрії мої ваготи й тяготи — малі вони й нікчемні. Звісно, легко сказати, як це прорік ігумен човський, що треба самим будувати чи відбудовувати той Храм і не сподіватися, що хтось його збудує, але важко те вчинити в бідному краї, розруйнованому війнами й невчасами, коли люди хліба насущного не мають, тим більше сили й кошту, аби спорудити свого Храма. Легко сказати, але нелегко здійснити. Отож і загорівся цією пристрастю, й погнав у сніги й морози, на шляхи, дороги й путівці, через річки, болота, ліси та гори, хоч, може, й справді розумніше було б повернутися додому і таких великих думок у серці й розумі не плекати, а погасити їх, як свічу, і заспокоїтися у мудрій бездіяльності, яка нікому не шкодить, але з якою й Храму не збудуєш. Отож я лежав на твердому, вбогому ложі, дивлячись на образ мрії моєї, і хотілося мені плакати від краси, яку бачив, і від відчуття нездійсненності власної мрії, адже мав рацію ігумен човський, що той Храм потрібний лише нам, отже, нам його й будувати.

І тут побачив, як з чотирьох кутків келії виступили тіні чотирьох мужів у валечних, залізних риштунках, і зійшлися вони посеред мешкання мого й подали собі руки, а відтак почали зливатися в одну, знайому мені істоту в розрідженій плоті, і та особа повернула до мене голову-череп і блиснула залізними зубами; зрештою, й череп у неї був залізний, а очниці порожні, а ніс провалений, і засміялася, широко розводячи щелепи, і той сміх прогримів, ніби грім, а з порожніх очниць сипнуло снопами іскор, і ті снопи впали на мого вималюваного в уяві Храма, і він, хоч і був з каменю, бляхи та заліза, раптом запалав у моєму визорі, але не урочистим сяйвом свого єства, а вогнем пожираючим, що вже раз пожер був його. І мій Храм палав, наче був складений з колод чи хмизу чи був склеєний із паперу, і я закричав безгучно й відчайно, адже будував його в уяві своїй таким міцним, а такий виявився він вогнезаймистий. І величезні язики пломеню лизали

небо, опалили, натомість вихоплювалися язики нові, і між тих палахкітних сувоїв-язиків ридала в пієті, здіймаючи вгору руки, свята Пречиста Мати наша, ляментуючи до того, котрий голий, виснажений, худий, саме костомашня, із пов'язкою на клубах, ішов під гору босими ногами по снігу, лишаючи чітко відбиті червоні з крові сліди, і величезний хрест чавив йому плечі, а кривавий піт стікав по ланітах і по лобі, висіючись, як роса, і сяючи різнобарвно, як та ж таки роса. В очах у цього була мука, а на вустах — добрий, мирний усміх. “О Боже! — застогнав я уві сні чи видиві, — просвіти убогий мозок мій, дай моїй глупоті мудрість!”

Прокинувся весь упрілий, дрібно тремтячи тілом, але не від холоду, а скоріше від хвороби, яка запалила мене. Але ні, таки від холоду, бо в келії було нестерпно зимно. Натяг на себе коца, поверх якого була кинута моя свита; сховався з головою і зібрав волю, щоб погасити той зрадливий трем, бо не міг збагнути: чи то неспокій, чи холод, чи хвороба.

Тоді знову виступили із чотирьох темних кутків чотири тіні у залізних риштунках, і зійшлися посеред мого мешкання, і подали собі руки, а відтак почали зливатися в одну особу в розрідженій плоті, і в тієї особи виросла із руки, як змія, пліть, і тією пліттю він почав стьобати того, котрий голий, виснажений, худий, саме костомашня, з пов'язкою на клубах, ішов на гору босими ногами по снігу, і величезний хрест чавив йому спину й плечі, пліть падала на костомашне, худе тіло, а біла мене, і я звивався на ложі, виючи від жахких опіків, бо мені здавалося, що не пліть мене б'є, а опікає котрийсь язик вогню із запаленого Храму, язик вогню, в якому ридала в пієті, здіймаючи руки, свята Пречиста Мати наша; і я в'юнився й сипів од болю, а та особа в розрідженій плоті сичала мені:

Відречись!

Але я не міг відректись, бо язик у моєму роті згорів, я не міг покаянно звести рук, бо й вони спопеліли, адже кожен

удар пліттю спалював у тілі моєму якесь вудо, а, окрім того, на місці серця я тримав замкнуту золоту скриньку, в якій схована була викута із сутого золота й оздоблена коштовним камінням подоба мого Храму, і скринька та й подоба Храму залишилися неопалимі, а раз так, залишався неопалимий і я сам, бо впертий і заклятий, бо, ставши на початку дороги, ніколи не звертаю із неї і не повертаюся назад, бо я із тих воїнів, котрі гинуть, але не відступають, хоч відступити, може, було б розумніше й доцільніше. І та особа в розрідженій плоті чудово те знала й бачила, отож перестала мене бити й налити і засміялася, широко розводячи залізні щелепи:

Хай буде так! — сказала вона. — Візьму тебе інакше. Візьму тебе, нечестивцю, Драконом.

Похитала черепом-головою, і з порожніх очей висипалися іскри, а залізні зуби клямкнули і стулилися. Тоді запав я у непам'ять остаточно, знестямився чи твердо заснув.

РОЗДІЛ XVI

Я таки захворів і змушений був пролежати в Човському монастирі з тиждень. Ігумен часто приходив до мене і вів легкі бесіди, в яких ми не торкалися питань болючих та важких для зрозуміння, ченці поїли мене відварами трав із медом; заходив до мене й Онисим, а що був маломовний, то здебільшого сидів біля мене, лише інколи зітхаючи. І тільки раз мені сказав:

То, може, ваша милосте, хвороба — знак, що треба нам повертатися? Куди тобі хворому в зимову дорогу рипатися?

А я таки рипнусь, — мовив невдоволено. — Коли будемо такі, що від найменшої застуди послушання своє занедбуватимемо, яка нам ціна?

Онисим зітхнув і понурився, але нічого не сказав, добре бо знав, що я людина тверда і затята, а рішення своїх легко не змінюю. Про свій сон-видіння я намагався не згадувати, бо вважав його химороддям хвороби — це річ самозрозуміла. Отож, коли видужав, ми сердечно розпрощалися із гостинною братією і приїхали на нічліг до села, що звалося Велика Зноба. Слово “зноба” значить “дрижаки”, очевидно, й не даремно, бо й тут, у господі, коли ми всі спали, я раптом прокинувся — уві сні щось за мною гналося, якісь сірі тіні, котрі шастали й шукали за мною, заходили у повітку, проштрикували списами солому й сіно, бігали подвір'ям, зазираючи в усі кутки, ніби у піжмурки гралися, а я німо розлився над ними, шукачами, і мовчки все спостерігав.

— Він, напевне, десь тут! — сказала одна тінь, ніби стражник.

— Десь він тут є, він тут! — сказав другий.

— Зараз знайдемо, — відказав той, ніби стражник.

— Швидше, бо його милість сердиться — заповільно шукаєте!

Це все, здається, примарилося мені вві сні, але коли прокинувся, то почув, що в дворі й справді є якісь люди, щось шумотіло, притлумлено стукало, і долинали голоси. Обійняв мене острах, я лежав ні живий ні мертвий, бо те, що бачив уві сні, і те, що чув, прокинувшись, напрочуд поєдналося. У дворі все затихло, коли почало сіріти на день, тут я розбудив тихо господаря і сказав, нічого ні про сон, ні про отой гук у дворі не звідомляючи, що нам треба зарано виїхати, отож просив, щоб вивів нас на новгородську дорогу. Господар бурмотів: мало того, що пустив нас на нічліг, а гості ще й виспатися йому не дають, однак устав, тяжко позіхаючи й чухаючись, одягся, виїхав з нами, осідлавши коня, за село і вказав дорогу коротким порухом руки, а сам завернув коня і пропав у сірому сутінку.

Онисим запитав про причину такого раннього виїзду; я

йому все щиросердно оповів.

— Е-е, ваша милосте, — мовив Онисим, — це у тебе ще хвороба не пройшла, через це й замерещилося.

— Береженого Бог береже, — сказав я, в глибині душі визнаючи йому рацію, а собі наказавши тримати себе в твердій свідомості, бо, чого доброго, так можна і глузду позбутися.

Ми поїхали на якусь пущу, де дорога раптом пропала, завіяна снігом, та й темно ще було, і подалися навмання. Я ж, щоб самому зібратися на дусі і підтримати цілком замороженого Онисима, не знаючи, куди їду і де, почав співати акафістову пісню Пречистій Богородиці “Воєводі возбранній побідительну”, приспівуючи після кожного вірша: “Алілуя, алілуя”. Якось дивно самотньо звучав у тій пущі мій голос, а в глибині лісу щось стрепенулося й завило, може, й вовк, десь обізвався здаля друге виття, і здалося мені, що й вони заспівали ту ж таки акафістову пісню, і занепокоєння почало з мене трохи спадати, бо коли й вовки починають славити Богородицю, вони на нас напевне не нападуть. Заколисаний їздою, я задрімав, бо таки не виспався, а прокинувшись, раптом побачив на небі велику червону хмару, осяяну сонцем, що сходило, і та хмара чудовно засвітилася й заграла всіма можливими барвами, але червоного в ній було найбільше. Цілком струснув сон з очей і побачив, що Онисим сидить на передку, низько схилившись, але не випускаючи віжок із рук, і почув його похропування. Простяг руку, щоб розбудити послушника, але раптом завмер з простягнутою рукою. Бо там, на сході, раптом розкололося небо, і з тієї розколини бризнули повісьма променів, які обілляли землю й пущу, по якій ми їхали, — якесь голе безконечне поле, де тільки по краях був ліс, ніби гребені чи фортечні стіни, а в тому місці, де з’явилося світове світило, лісу не було, й розсипане проміння утворило ясний, тріпотливий серпанок, неначе накинулась на світ золота сіль, і в тому світлі на нашому коні витворилася постать вельми красного молодця в мантиї, сидів він облич-

чям до нас, а спиною до дороги, перекинувши ноги на бік, як їздять білі голови. Він усміхнувся до мене, підморгнув і сказав:

— Я Неємія, диякон, співмешканець ваш куп'ятицький, чи пізнав?

Я хитнув головою, хоч він трохи не був подібний до того Неємії, якого знав, що був намальований на образі, який стоїть у нашому храмі.

— Слухайся голосу, — сказав Неємія, — і він тебе проведе.

Тоді я зирнув на сонце і побачив там, у ньому, золотий

Храм, на якого ніби було накладено хреста, а в хресті про-світився образ Пречистої Богородиці із дитям, на кшталт Куп'ятицького, витворений і огорнений сонячним промін-ням. Був уражений і захоплений, і радісно на все те зорив, і торкнув Онисима, мого послухника, щоб і він те побачив.

Онисим стрепенувся зі сну, побачив, що кінь ледве плететься, вйокнув, крикнув, ударив коня, той схарапудився й помчав, сани смикнулися, і той образ на небі став невидимий, так само й диякон Неємія, тільки у вухах моїх стояв його сміх, і я невідь-чому подумав, що той сміх нагадує сміх особи в розрідженій плоті, а ще мені здалося, що перед тим, як зникнути, Пречиста Богородиця простягла в мій бік руку і чи поблагословила мене, чи хотіла зупинити — того добре не розібрав. А ще здалося, правда, й того до ладу не примітив, що Неємія перед тим, як зникнути, змахнув чи пліттю, чи чимось схожим на пліть, якою мене била особа в розрідженій плоті, а не розібрав того тому, що кидав раз оком на небо, де сходило сонце, а раз на диякона Неємію. Чи не тому Онисимові про бачене не розповів нічого, а Онисим усе вйокав та кричав і бив коня, і сани наші вже не їхали, а летіли, ніби й кінь, і Онисим чогось перелякалися.

— Отямся! — закричав я. — Чого так женеш?

Онисим отямився, струснув головою і перестав поганяти, а кінь, заіржавши голосно й лунко, перейшов на рись, а тоді

пішов у звичайному русі, але на його іржання із глибини простору відгукнулося іржання інше, яке повторилося, потроїлося і розлетілося пущею лунами.

Відтак, ми наблизилися до прикордонного села, не відаю його назви, було це ще задовго перед полуднем, і на дорозі побачив я загін сторожі новгородського воеводи — то був осадчий того села з людьми. Ми зупинилися, я зійшов із саней і побачив, що осадчий і його люди на мене й не дивляться, а сидять на конях, познімавши шапки, і вступилися кудись у глибину снігів.

— Що там таке? — спитав я, привітавшись.

— Дивись, отче, — сказав осадчий. — Що то за пані і де їде з таким немалим оршаком²⁷?

Подивився й собі в глибину снігів, осяяних сонцем, і мені здалося, що й справді через поле їде немалий оршак, який супроводжує золоту карету, запряжену білими кіньми, але дивне було не те: й карета, й пані, яка виглядала у вікно, і весь її оршак, люди й коні, були в розрідженій плоті, ніби виткані із серпанку чи туману, і йшли вони через поле, засипане снігом, без гуку й голосу, без іржання коней, а ніби над тим полем безгучно пролітали.

— Бачив, отче? — спитав осадчий. — Що воно?

— Але, але! — сказав я невиразно й пішов до саней.

Він же, осадчий той, був гак вражений баченим, що й не спитав, хто я, й куди їду, і які маю папери, хоч і був стражником; я ж торкнув Онисима в спину, й ми подалися просто на прикордонне село, і він не зупинив нас покриком, а коли так, то чому мали б ми зупинятися, адже я знав, що це задля мене послано йому видіння, тобто щоб він мене на кордоні не зупинив.

Коли ж ми вїхали в село, то із хат, як мишва, посипалися люди, і всі вони, велика тлуца, ставали біля хвірток і тинів і дивилися на нас, ніби ми були самі якимось приви́ддям, вид-

²⁷ Оршак — загін.

нілися серед тих людей і стражники, і посполиті, але ніхто нас не зупиняв, не окликнув, а тільки всі дивилися, мов заворожені, розширеними, зчудованими очима, а коли ми проїжджали котрийсь двір, то люди з нього виходили на вулицю й кидалися за нами бігти, але не прудко, а начебто неохоче й замлоєно, і зовсім без галасу; до них приєднувалися люди з інших дворів, а з Онисимом щось знову сталося, як і тоді вранці, він вйокав, і кричав, і тільки його крик було чути, і бив коня, той же мчав, а сани летіли, ніби кінь і Онисим чогось перелякалися.

Я озирнувся й побачив, що тлум людей біжить за нами з розтуленими ротами, але крику не було чути, вони махали руками, але коня догнати не були в силі, а що дивніше було, що люди з тих домів, які були попереду нас, не вискакували, аби перепинити, а тільки дивилися, а вискакували лишень тоді, коли ми їх проїжджали. І мені стало радісно й солодко, а водночас і неспокій до мене повертався, бо що це воно діється в цьому світі?

Ми виїхали із села й побачили храм у кінці поселення в полі, і я вразився із того храму, бо він був увіч такий, як і храм наш, Куп'ятицький, і це був храм, який хилився до упадку, бо мав стару перегнилу покрівлю і схилоного хреста, а подекуди вибиті шиби, а подекуди зігниле дерево; мені навіть захотілося зупинитися і не переїжджати кордону з

Драконовим царством, але кінь наш мчався неспинно, а Онисим ніби знавіснів, кричав, і бив його, і вйокав, і я знеможено ліг у сани, бо здалося мені, що ми з конем і саньми аж так швидко їдемо, що ось-ось відірвемося від землі й полетимо в небо, у безвість, щоб звідтіля ніколи не повернутися. І обійняло мене якесь дивне почуття, що не міг я й пальцем кивнути, ані крикнути, ні зупинити цього льоту. А ще мені здалося, що на коні нашому сидить, але вже не як білі голови сидять, а охляп, спиною до нас, той-таки дякон Неємія, але цілком у розрідженій плоті, і саме він шалено по-

ганяє коня, б'ючи його п'ятами чобіт із залізними острогами, які ранять боки коневі, аж ті кривавляться. А з-під мантиї в Неємії висовується довгий, ніби пліть чи змія, хвіст і так само лущить коня, шалено його підганяючи. Я хотів перехреститися, але не міг, бо сидів, чи, власне, лежав цілком одерев'янілий. Сонце раптом зникло, і мені в вічі вдарив крижаний вітер — дихала на мене важким холодним сопухом земля, в яку я в'їжджав, яка так дивно звалася, і я піддавався під її крижану владу. Отож залишалось одне: заплющити очі й чекати, чим це все закінчиться. Тіло оповила млість, а кров бурхала в голову, ніби бажаючи розірвати її. Я подумки молився, посилаючи своїй захисниці безгучного поклику:

Покрий мене, матінко, і вбережи в цьому льоті! Не для себе це чиню, а для відбудови Храму. Твого, мого, нашого — і всіх нас!

Мені почала хльоскати в обличчя снігова пороша, а за мить ми сховались у сніговому вихорі, котрий закрутив нас ще більше і ще сильніше поніс. Ще озирнувся й побачив, що той храм, на краю села, ніби біжить, похитуючись і підскакуючи, вслід за нами.

РОЗДІЛ XVII

Можна було сподіватися всього, але в найближчому селі, що було в царстві Дракона, з нами нічого страшного не сталося. І люди не були там з п'єсячими головами, люди як люди — прийняли нас ласкаво, тільки вельми дивувалися, як удалося нам проминути сторожу. Говорили вони десь так, як говорять у Білій Русі, — литвинською мовою. Я мовчки вийняв із торби чудотворного паперового образу Богородиці Куп'ятицької і показав його людям, що згрудилися навколо

наших саней.

— Ось хто, люди, допоміг нам перейти сторожу.

Люди хрестилися, побожно дивлячись на мою захисницю, а одна невіста з-поміж поспільства, жінка немолода і статечна, впала коліньми у сніг і, простягнувши руки до паперового образу, гукнула якимсь верескучим голосом:

— Заправди, заправди, Богородица за ними їде, і што за див, же страж минули!

І поповзла на колінах до мене, я ж їй урочисто подарував паперового образу, а вона з великим упоєнням його поцілувала. Інші знову почали хреститися і загули, що тут без волі Божої не обійшлося. Я благословив цих людей, на радіощах роздарувавши ще кілька паперових образів, і люди почали лізти до мене за подарунком, простягаючи руки, але я крикнув Онисиму, той ударив коня, і ми вирвались із юрми, а за собою я почув вискучий голос тієї поважної невісти, яка невідь-що нам услід горлала. Кінь пішов звичайною ступою, і я зміг розтерпнути, розслабившись.

— А що, Онисиме, — сказав не без торжества. — У царство Дракона вїхали, і ніхто нас поки що не зїв!

— Не поспішайте радіти, ваша милосте! — буркнув Онисим. — Невідомо, як далі буде. Може, люди про цю землю трохи і брешуть, але не думаю, щоб брехали всі.

Це було сказано розумно й розважно, і я згодився. Зрештою, навіть у тому першому селі, що ми проїжджали, я помітив ув очах людей хворобливий блиск, а ота на позір поважна жінка мала голос вискучо-несамовитий і вела себе запаморочно. Але ні, не мав я упередження до цієї землі, інакше сюди б не їхав. Однак не признати Онисимовим словам рації не міг також, і холодна хвиля обвіяла мені груди.

А навколо розлягалися сніги. Над ними висіло низьке небо, і від того сніги були начебто мертві, безконечно-однотонні. Подекуди випиналися гайки, в глибині проглядала гребінка лісу, і ліс, і гайки були вщерть засипані снігом,

через що здавалися крижаними горами. Віяло нам у вічі колючим морозом, і той мороз раптом пробрав мене, ніби зноб. Я ковтнув із поставця горілиці, дав ковтнути й Онисимові, в цей час ми помітили на дорозі білу постать, яка повільно брела між снігового безлюддя. Швидко її наздогнали, чоловік і справді був весь білий: у білім одінні, у білій пухнатій шапці, здається, із зимового зайця, з білою бородою, бровами, навіть очі в нього були білі, принаймні одне — із більмом, а зіниця другого — ніби розводнена синька. Я спитав дорогу до найближчого міста, виявилось, що їдемо правильно. Говорячи, чоловік дивився на нас сумирно, але мені здалося, якийсь особливий дух од нього повівав, тож запропонував підвезти його.

— Ні, — мовив подорожній. — Моя дорога повільна, а ваша скоро. Відаю, що задля ялмужни їдете, будете їхати безпечно поки що, але чи справите своє діло, не відаю.

— Чому б мали його не справити? — спитав я.

Чоловік помовчав, а тоді знову зирнув єдиним зрячим, барви розводненої синьки, оком.

— Коли б сказав, — мовив він, — то могли б мені не повірити. Або ж, не доведи Господи, мали б до мене пеню, що сказав неподобне в дорогу. Хай кожен пізнає своє при своїй правді і своєму гріху, бо в кожного дорога своя. У мене от — піша, а у вас — санна.

І він одвернувся від нас і пішов неквапно дорогою, але слова його мене вразили, і я подумав, що хоча начебто нічого особливого при в'їзді у царство Дракона не трапилося, але воно відразу ж повіяло на нас своїми таємницями. А ще я подумав, що той білий чоловік, якого ми перестріли, був таки не простий.

Без пригод ми дістались у місто, де промешкали в гостинному дворі три дні, бо хотіли забезпечитися від місцевої влади. Місто було заповнене запорозькими козаками, яких тут після лядського погрому тинялося безліч — сюди вони

повтікали. їздили вулицями загонами, через що здавалося, що ми не в царстві Дракона, а таки в себе. Зайшов до нас і один із козацьких старшин — оповів про повстання Павлюка. Спершу запорожці рушили на Київщину і в Корсуні оволоділи гарматами реєстрового війська, а гетьмана реєстровиків та декого із старшини скарали на смерть, звався той гетьман Коновим. Піднялося і Лівобережжя, оповів козак, повстанці з успіхом брали міста і нищили замки, де були лядські залоги. На поміч запорожцям прийшли донці, але 16 грудня біля Кумейок козаків було розгромлено. Біля Боровиці частина війська скапітулювала, оповів старшина, Павлюка захопили в полон і відіслали до Варшави — звідтіля йому вже не повернутися. Частина повсталих відійшла на слободи, а частина сюди, в порубіжжя царства Дракона, — йшли, куди ближче. Їх тут прийняли тимчасово, але довго залишатися годі, їм радять поселятися на слободах, але вони чекають, поки зійде сніг, — є надія на продовження повстання; принаймні прислав уже до них універсала Яків Остряниця, закликаючи до продовження чину. Всі на той чин погоджуються, і тільки де-хто вирішив оселитися на слободах.

Старшина мав зморене обличчя й погаслі очі, оповідав про козацькі бої сумирно, без піднесення, очевидно, в успіх повстання вже не вірив. А ще він оповів, що вони, козаки, намагаються не ходити й не їздити поодиноці, бо люди в царстві Дракона підступні й хитрі, в них і цінять так: хто може обдурити, той у них і розумний; назверх вони ніби чемні, навіть приязні по-особливому, а коли хтось від гурту відіб'ється, того хапають, і невідомо, де такий дівається; здається, їх, як полон, продають у неволю, а неволя тут гірша татарської й турецької, бо коли з татарської чи турецької хтось тікає чи відкуплюється, то тут неволя безвиглядна, і ніхто з неї ані втекти, ані відкупитися не може.

— Ви б, панотче, — сказав старшина, — також самі б не ходили зі своїм товаришем і не їздили б, можуть і вас схопити,

обдерти із вашої святої одежі, і навіки в неволі пропадете.

— Невже може таке бути? — спитав я із зачудуванням.

— Не тільки може, а не раз було, уже не один із наших пропав, щодня рахуємо людей, а коли хто пропадає, розшуковуємо, але дивно якось вони пропадають: без гуку, без бою — безслідно. Отак ніби під воду чоловік іде або ще гірше. Під воду чоловік пішовши — потім випливає, а тут щезає безслідно і безвидно.

— А ти сам, — спитав я, — повернешся з травою²⁸ на Україну чи на слободи підеш?

— Звісно, піду на Україну, — твердо сказав старшина. — Може, таки виб'ємося з лядських рук і свою Річ Посполиту поставимо. Але не маємо єдності ми. Коли б кожен продав одягу, як сказано в євангеліста Луки, і купив собі меча, то не смугилися б. Такий, отче, надходить час, що або печаль матимемо, або меча треба брати до рук. Я ж із тих, хто вибрав меча, хоч знаю й таку науку: хто мечем убиває, сам мусить бути убитий мечем.

— Так в Об'явленні Івана Богослова сказано, — мовив я. — Бачу, ваша милість, знаєш Святе Письмо.

— Атож! — мовив козак. — Хіба ж я не християнин?

І він замовк і поринув у глибоку задуму. Мені ж здалося, що й цей непростий козак, як і я, як і багато одуховлених, мріє про свій Храм, задля того і взяв до рук меча.

Він ніби підслухав мою думку, тому й сказав:

— Меча взяти мені в руки не страшно. Але одне напевне знаю: самотужки не здолати нам ляха.

— Отже, треба покликати когось у поміч, — мовив я.

— Кого? — гостро спитав старшина. — Татар, що плюндрують нашу землю, чи драконівську силу, престолоа якій і владу велику дав змії?

²⁸ З травою — тобто навесні, коли буде паша для коней.

А може, Бог? — спитав я.

Козак подивився на мене важким, змореним поглядом.

— Таке не ти один кажеш, а багато хто з наших. Але неможлива це річ, отче. Побувавши тут, я зрозумів: Бог в образі змія на землю не приходить.

РОЗДІЛ XVIII

Хоч ми і зголосилися до місцевого розряду по приїзді, але тільки коли минуло три дні, прийшов до нас голова Микита Федорович, як він назвався, із іншими розрядцями. Навіть не сідав у нашому помешканні, хоч я припрошував його вгоститися горлицею, але, стоячи, спитав, для якої потреби ми прибули.

Я розповів.

— Листи до царської величності маєте? — спитав голова.
— Коли маєте, від кого?

Листів до царя ми не мали, а тільки листи, що погоджували нашу місію.

— Збирати ялмужну може в нас дозволити лише цар, — сказав голова, — ми тут влади на те не маємо. А без листів до царя вас до нього ніхто не пропустить, бо для цього треба дістатися принаймні до столиці.

— Як же нам дійти до столиці? — спитав я.

Голова зчудовано видивився на мене, ніби я був нерозумна дитина і не розумів таких звичайних речей.

— Неможлива річ, щоб дійшли ви до столиці, — жорстко сказав голова.

Тоді я виїняв образа чудотворної Пречистої, друкованого на папері, розповів про голос і волю Божу, через що я й подався в їхню землю, і мовив:

— Згідно волі Божої й за волею образу того іду, його вам і

дарую, друкованого на папері.

Голова уважно обдивився образа й передав його розрядцям. Ті також пильно його обдивилися. Дивно, але це на них уплинуло.

— Коли веде вас Божа воля, — сказав голова, — воля наша перед нею значення не має. Але супровідного листа дати не можемо, бо ніхто вам такого не дав. Пишіть до воєводи, бо не в силі нашій розршити такі діла.

Сказавши це, розвернувся і вийшов, а за ним і розрядці. Образа Пречистої вони забрали.

Я написав листа воєводі, але не врахував малої речі, що тут воєводи тимчасово не було, а тільки намісник його. Коли ж пішов до нього, вклонився, і назвав воєводою, і просив ласки, як у воєводи, він несподівано розгнівався, розкричався, що він не воєвода, а тільки намісник, що я, ідучи до нього на поклон, мусив би це знати і що я, мовляв, насмішки із нього чиню.

— Низько перепрошую, пане воєводо, — сказав я. — Не відав, грішний!

А що знову назвав його воєводою, а не намісником, якось так криво язик мій повернувся, він побагровів, ніби збирався луснути на моїх очах, і закричав, щоб я забирався з-перед його очей. Тут з'явилося двоє слуг, схопили мене за руки й потягли з покою геть, а в дверях мене зупинили, ті двері відчинили і раптом дали мені обоє одночасно сильного копняка, і я, ніби птах, вилетів у двері, проїхав на руках по дерев'яному ганку, а тоді полетів зі сходів, а скотившись, підхопився на ноги і дав драпача, щоб не трапилося чого гіршого, а прибігши в гостинний двір, наказав Онисиму зразу-таки запрягати, і ми спішно виїхали з цього міста, де людей гостинними аж ніяк не назвеш, добре хоч те, що ми вирвалися з нього неушкоджені, коли зважити на те, що розповів козацький старшина. Поїхали ми на дорогу, що вела до столиці цієї землі, але на виїзді нас зупинили вершники (по-

бачивши їх здаля, я злякався: чи не здеруть вони з нас святу одягу і не продадуть у полон), але виявилось, що це ті ж таки слуги намісника, вони сказали, що нам треба повертати додому, отже, їхати на той шлях, звідкіля з'явилися, і відпроварили нас туди, порадивши загрозливо, щоб ми не сміли повертатися, а для острашки влупили по нас і по коню карбачем, досить, признаюся, дошкульно.

Ми чимдуж подалися звідтіля геть, але в діброві, вже по заході сонця, раптом на діброву ту й на нас лягла велика хмара, що наче спустилась із неба, і послужник перелякано заволав:

Що воно таке, для Бога?!

Ми зупинили коней, і нас ніби тьма огорнула — позавмирили, не маючи змоги поворушитися, бо й справді дивні речі з нами відбувалися. Довкола витиналися дерева, і ті дерева раптом перетворились у схожі на людські постаті в розрідженій плоті, і ті сірі постаті обступили нас зусібіч, як ота юрба посполитих у першому драконському селі, і німо нас розглядали, немов небачених звірів, аж тут почувся якийсь шум чи гук, і постаті в розрідженій плоті покірно розступилися; я ж побачив, що до нас іде грубша та вища істота в розрідженій плоті, і була вона, як і всі інші, без голови, а тільки саме тіло.

— Він тут? — спитала істота.

— Тут, тут, — зашуміли сірі постаті.

— Тоді слухай мого голосу, — сказала вища істота. — Ти додому не повернешся, а підеш до царя. Коли ж прийдеш до царя, скажеш йому, що вже прийшла пора звитяжити йому і розширяти своє царство, а він це любить. І що розширить своє царство на Білу Русь, Чорну Русь і Малу Русь, себто Україну. І скажи, що таке тобі оповів образ Пресвятої Богородиці, — сказала істота, — що в хресті, Куп'ятицький. І хай візьме того образа на свої знамена, тоді всі йому, скажи, піддадуться, бо думатимуть, що вони, ті Русі, одновірні із ним, і спротиву йому не чинитимуть.

— Але мені того не оповідав образ Пречистої, — пробелькотів я.

— Байдуже, — мовила вища істота. — Навчаю, що треба казати, аби не загинути в царстві Дракона, а може, і ялмужну дістанеш.

— Хто ти? — спитав самими вустами я.

— Той, за чиїм голосом ідеш, — відповіла істота. — А ти ж знаєш, за чиїм голосом ідеш. Можеш називати той голос яким завгодно іменем, але так, щоб тобі вірили, а на дні серця тримай правду. Бреши, але істини не відкривай, бо не здобудеш нічого.

— Хіба ти не голос Пречистої? — спитав я наївно, адже зовсім не жіночий голос біля себе чув і тоді, в церкві, і в себе в келії, і дорогою.

Але мені відповіді не було дано, зрозуміло й чому: був то голос Неємії, молодого померлого диякона, і я справді мав би те знати.

Тоді хмара почала розтавати. Сірі тіні розступилися і знову стали звичайними деревами; хмара пішла вгору і розсіялася над верхівками, знову з'явилося небо, але довкола нас стояли сутінки. Кінь рушив сам собою; Онисим ніби прокинувся і вйокнув, ляснув батогом — сани рушили.

Що то було, Онисиме? — спитав кволо я.

— Мабуть, заморок, — мовив Онисим. — Це щось таке, ніби... не казати б цього вголос. Ох, ваша милосте, повертаймо ліпше додому. Щоб не втрапити нам у біду.

— Ти чув голос? — спитав все ще перестрашений я.

— По-моему, то вовк вив, — сказав Онисим. — А може, звірина якась, бо ніби інакше, як вовк.

— Може, й звірина, — згодився я, бо не хотів удаватися із Онисимом у більшу розмову. Він тієї розмови зі мною не чув, значить, йому не дано чути, а раз не дано, то й знати, про що мовилося, не потрібно. Але тривога не покидала, і я наказав Онисимові їхати швидше.

Ми вирвалися із цієї дивної діброви і знову опинились у полі, покритому глибокими снігами, і ті сніги були наче замерле море. І я раптом уздрів звірину, що виходила із того замерлого моря, з глибоких снігів, яка мала десять рогів і сім голів, а на рогах її було десять вінців, а на її головах написано богозневажні імена. А звірина, що я її бачив, була подібна на рись, а ноги її — як ведмежі, а паща її — мов лев'яча. І довкола звірини стояли сірі тіні і вклонялися їй, говорячи:

— Хто до звірини подібний і хто воювати з нею може?

І їй дано провадити війну із святими та їх перемогти, узявши їх собі на службу. І їй дана слава, щоб підбити під себе безліч племен, і народів, і мов, і люду. І почали вклонятися їй, ідучи до неї довжелезними стрічками всі, хто їй хотіли поклонитися, що їхні імена не написано в книзі життя.

Я тремтів, як осиковий лист. Знав добре, що видіння, яке щойно постало перед моїми очима, записано в розділі тринадцятому Об'явлення святого Івана Богослова, але чому воно мені явилось? Може, я чогось не знаю, може, чогось не розумію? Може, та звірина — Дракон, в царство якого я в'їхав?

— Господи, — змолвився я, ледь ворущачи вустами. — Дай мені силу не пропасти. Дай мені силу, бо я, здається, вже пропадати починаю.

РОЗДІЛ ХІХ

Ми заблукали і довго гасали полями, переїжджали ліски, знову виривалися в поля, що тонули в глибоких снігах, і тільки пізно вночі заблукали до якогось сільця. Там упросилися на ніч до одного християнина, той нас до себе пустив, але попередив, що має вельми хворого сина, чи не буде це нам

невдогідно?

— Покажи нам свого сина, — сказав владно я.

Господар узяв лампу, і ми зайшли у якусь комірчину; зрештою, вся хата була, як тут водиться, чорна; стояв немалий сопух там, де лежав важко хворий господаревий син. Я сів біля нього, і раптом мені прийшла до голови спасенна думка: з усього, що пережив у своїй мандрівці, не міг не сумніватися, яка сила мною кермує й веде у цій дивній дорозі. Отож захотілося довідатися, чи не покинула мене сила добровідна — це було конче потрібно. Отож я проказав по думки:

— Владико людинолюбче, Ісусе Христе! Боже мій! Милостивий будь до мене, грішного: коли не покинув мене, яви свої таїни: все, що чув я чи бачив чуттями моїми, чи правдешне? Чи випробовую тебе, сотворителя мого? Хочу тільки довідатися і від немочі своєї кажу тобі: чи є щодо мене воля твоя свята — хай пізнаю я, раб твій, через благодіяння твої — постав на ноги цього немоцного чоловіка, а тим укріпи мене в дусі і дай пізнати, чи пішов я доброю дорогою?

— Вилікуй його, отче великий! — сказав господар. — Коли ти священик, помолися Богові про сина мого, щоб був він здоровий.

— Уже помолився, чоловіче, амінь! А вранці здійснимо службу!

Не встиг рано прокинутися до ладу, бо з дороги і від пригод, пережитих нами, був виморений, як знову зайшов господар, бухнувся коліними на підлогу і ще раз попросив вилікувати йому сина.

Ми тоді із послушником належно приготували столика, і я відправив молебня, як навчає нас требник, а тоді ознаменував хворого образом Пречистої Богородиці, зображенням у хресті, паперовим Куп'ятицьким, який того року був уперше виданий київським друком. Хворий весь той час, і коли я підходив уночі, і тепер, коли правив службу, був у безпам'ятстві,

а після знаменування раптом пробудився, розплющив очі, звівся на лікті і спитав хрипко:

— Звідки це прийшла надія моя, Богородиця, лікувати мене?

— Бачиш її? — спитав я.

— Воістину, — мовив хворий. — Але не знаю, звідки вона прийшла.

— Із Куп'ятич, — мовив я, — де вона славно і давно чудодіє. Вставай!

Він спершу сів на ложі, щасливо й радісно вибалушившись і всміхаючись, а тоді став на ноги і трохи захитався.

— Ось вона, твоя рятівниця! — сказав я, показуючи йому паперового образа Пречистої. — Іди до мене і візьми його собі!

І він пішов до мене, витягуючи руку, і страшний був при цьому: лице синє і саме костюмашся, очі хворо палали, волосся розпатлане, губи чорні й полускані, зуби потемнілі й розкришені — наступав, ніби мара, і я раптом відчув, як крижане омертвіння почало мене охоплювати, бо здалося (але ні, це зовсім несвітське!), що хворий був увіч схожий на диякона Неємію, того, який визвався мені в провідники ніби від імені Пречистої, а насправді казна, від чийого імені. Хворий протягував уже не одну, а дві розкарячені руки і невмолимо наступав на мене, наче хотів схопити за горло, але я твердо стояв, наставивши в його бік чудотворного паперового образа. Він схопив того образа, почав цілувати його і плакати, навіть поскиглювати тоненько.

— Покинь, Павлуша, покинь, не заводься! — закричав його батько, а Павлуша почав раптом пожирати папір, на якому був надрукований образ. Молов його чорними й розкришеними зубами, а тоді ковтав і вирячував очі, аж поки не з'їв усе. Я дивився на нього із жахом, бо й досі мені здавалося, що це Неємія був, а ніякий не Павлуша. Він же, Неємія чи Павлуша, хто його зна, проковтнув останнього шматка і сказав,

солодко розпливаючись на обличчі вустами й очима:

— Все! Тепер я навіки буду здоровий. Вона ввійшла в мою плоть і мене вже тепер вбереже, — і поплескав себе по животі, одутлому й синьому, що проглядав через роздерті лахи.

— Не бузи! — крикнув господар, а господиня весь час стояла в кутку із круглими очима і круглим ротом, з круглим обличчям, круглим кирпатим носом і роздутими круглими ніздерками — була ніби правцем бита, тільки ледь-ледь тремтіла в неї долішня губа.

— А тепер, батя, — сказав Павлуша, — дай мені пожрать вина!

Він підійшов до столу і сів за нього, обертаючи головою і ніби просвічуючи кожного з нас несамовитими очима.

— Не дам тобі вина! — скрикнув батько. — З вина ця хвороба на тебе й найшла!

Тоді сталося щось зовсім незбагненне. Господаревий син раптом звів заросле рідкою, ще молодою, порістю лице, розтулив чорного рта, якомсь дивно засклав очі, закотив їх під лоба, аж засвітилися самі більма, і завив, ніби пес чи вовк. Тоді з кутка, де стояла господиня, почувся розпачливий зойк:

— Кликуша! Кликуша! — заверещала жінка. — Павлушка кликушею став! Ай-яй-яй!

І вона так само, як син, звела вгору кругле лице, закотила очі, і з її круглого розтуленого рта вирвалося таке ж виття, тільки тонке й пронизливе. І коли це сталося, Павлуша скочив на ноги і, як був, босий, в самій сорочці та споднях, кинувся, виючи, у двері, а за ним рвонулася, виючи, його мати, і ми також метнулися за ними слідом, а в дворі вже вив хазяйський пес, і йому почали вторити пси цілого цього сільця. Ми зупинилися на ганку й бачили, як кликуша біг засніженою вулицею, вряди-годи зупиняючись і виючи, за ним бігла, так само виючи, його мати, а коли син зупинився, зупинялася й вона, і вони обоє стояли й вили. Почали розчинятись у хатах двері, і з них вискакували чоловіки, й жінки, і

діти, ставали біля дверей, зводили вгору голови й починали вити; пес рвався з ланцюга, харчав, і так само рвалися з ланцюгів, вили, гавкали й підскакували вгору пси в інших обійстях. Кликуша все ще стояв з матір'ю серед вулиці і вив, але раптом його наче стьобнуло батогом, і він, не перестаючи вити, побіг вулицею, за ним помчала мати його, і всі люди, вивалившись із дворів, пустилися бігти й собі, завиваючи. Кілька псів зірвалося з ланцюга і метнулися на вулицю й собі, решта вищали й борсалися, жалібно скавулячи. Юрба мчала заваленою снігом дорогою, і страшне спільне виття в унісон трусило замороженим повітрям. Попереду підстрибом нісся кликуша, за ним — мати його, ззаду — решта, і лише господар цього дому, де ми зупинилися, стояв біля нас із печальним обличчям та сльозливими очима і часто хрестився, але хрестився не так, як хрестимося ми, тільки двома пальцями. Юрба тим часом вирвалася із сільця й кинулася у завалене снігами поле, виття віддалялося все далі й далі — здавалося, ті люди потрапили в розбурхане крижане море й топляться там, і їх кидають білі хвилі, і метають ними й гойдають, а бігли всі в напрямку лісу.

— Біда, — сказав господар дому, де ми зупинилися. — Забув я тобі, отче великий, сказати: улічи синові моему не тільки тіло, але й душу. Тіло ти улічив, а його понесла кликушечна душа! Біда, отче великий, ой біда!

— Запрягай! — наказав я Онисиму, який стояв, дивлячись на все це, ні живий ні мертвий.

— Як же це ви поїдете? — сполошився старий. — Скоро вони повернуться, і син мій буде спокійний. Тоді, може, й душу йому улічиш.

Але з мене було досить. Відчував, що тілом б'є трем і що мені хочеться й собі заплющити очі, звести голову до неба й завити, а тоді й побігти незвідь-куди, забитись у якусь звірину нору, затулити руками голову і нарешті заспокоїтись у гарячій молитві. Люди там, у полі, вже добігали до лісу, їхне

виття ще долинали сюди, але глухо. Відтак заспокоїлися пси, хіба хрипко гавкотіли; Онисим же, блідий, як стіна, вивів із стайні коня й тремтячими руками почав запрягати. Я пішов у хату, щоб забрати наші торби.

— Залишся, отче великий, прошу тебе, — заблагав господар, дивлячись на мене сльозливими очима.

— Пора нам, — сухо відказав я, закидаючи торби на плече.

Господар усунув мені якусь хлібину і поклав у долоню трохи грошей.

— Вибач нам, великий отче! — сказав господар. — Чим багаті, тим і раді.

— Якою дорогою їхати? — спитав я, коли знову вийшли на ганка.

Юрба із поля вже зникла, очевидно, вбігла в ліс, а господар мовчки простяг руку і вказав, куди маємо їхати.

Очі його й досі сльозилися, рука тремтіла, а на обличчі лежала печаль.

РОЗДІЛ XX

Але на цьому не закінчилися мої випробування, бо як тільки ми виїхали з того села, коли ж мій послучник Онисим зупинив раптом коня посеред поля і категорично спитав мене, куди тепер наша дорога?

— Куди вибралися, — сказав я. — Інакшого шляху не знаю, як тільки дістатися до царя, і він дозволить нам вибрати ялмужну чи сам її подасть.

— Завзявся, ваша милосте, — сказав, на повертаючись до мене, Онисим. — А як на мене, досить цього.

— Виконую своє послухання, — трохи жорстко сказав я, а треба було сказати це м'якше, — і наказую це й тобі чинити.

Тоді мій Онисим, мовчазний і суворий, і завжди слухня-

ний, хіба лише коли-не-коли побуркоче, схлипнув нутряно і сказав:

— Вернімося додому, ваша милосте, бо тут згинемо.

— Бог оборонить, — мовив я.

Тоді він струснувся всім тілом і закричав:

— Для чого таку нужду терпимо і на небезпеку більшу вдаємося? Наперся ти бути в столиці царства Дракона, але не будеш, не будеш! Хіба не бачиш чи не чуєш, що не пускає нас сила Божа, а гонить сила нечиста? А я не хочу слухатися волі нечистої, не хочу!

І він раптом скочив із саней і пішов дорогою. Кінь рушив за ним слідом, а я проказав подумки молитву до Господа Бога та Пречистої Богородиці і сказав миролюбно:

— Зупинися, брате милий, побійся Бога, поговоримо!

Він став, обличчям до мене не повертався, але боком, дивлячись на засипані глибокими снігами поля.

— Чому думаєш, що не пускає нас сила Божа, а гонить нечиста? — спитав я.

— Через те, що чую щокроку дихання Драконове. Скрізь він є: і в цих дорогах, і в начальних людях, і в снігу, і в повітрі — отямся! Встеклими²⁹ скоро станемо і самі почнемо вити. Не Божа це земля, а Драконова, а це значить, що диявол тут вершить.

— Побійся Бога, Онисиме! — сказав я покірливо; зрештою, мушу признатися, що й до мене навідувалися такі думки, як про це свідчить оця оповідь. — Немає нам діла до цієї землі, а тільки до Храму нашого, який уже валиться, чи ж не знаєш? А коли за рік-два не поставимо його, відбудувавши, напевне упаде. Україна минулого року в повстанні горіла, горітиме так само і в цей. Говорив мені про те старшина козацький у місті, сам, мабуть, чув. Край наш зубожів, ялмужна з нього вибрана на митрополита й далі вибиратиметься, люди в голоді, на Білій Русі так само — куди нам податися?

²⁹ Встеклий — скажений.

— У пащу Дракона, — сказав Онисим, недобре примружившись і усміхаючись, — уже був повернутий до мене лицем. — Один у нас шлях — у пащу Дракона! А я не хочу, не хочу!

Вигукнув відчайно останнє речення, знову відвернувся й пішов дорогою, а кінь потягся за ним слідом, дихаючи йому в карка.

— Може, й так, — покірливо мовив я. — Але хіба не відчув ти за нами волі Божої? Хіба не з Божого повеління пустилися ми в ці сніги? Коли ж так, чого боятися? Про Храм нам треба дбати, а не про Дракона. Хай Дракон тут собі живе й дихає, як ти кажеш, ми ж візьмемо ялмужну, й повернемося додому, і забудемо про нього й думати.

— А ті нечисті гроші потечуть за нами, як смола. І прилипне та смола до нас невідмивно. І буде то не смола, а мацаки Драконові, якими нас уловить. Біжи собі в пащу Дракона, а я вертаюся додому. Пішки дійду!

— Чому необачно чиниш, брате милий, — м'яко сказав я. — Бійся Бога! Хіба не знаєш, що коли з волі Божої йдемо, не страшні нам ніякі мацаки, бо в нас є велика оборона матінки нашої. Отямся!

— Я отямився, — сказав ідучи Онисим, — отямся і ти, ваша милосте. Пропадемо тут ні за цапову душу, і грошей не привеземо на храм, і самі погинемо.

— Погинемо, коли на Бога перестанемо покладатися, — мовив я. — Адже при нас Пречиста Богородиця, яка пообіцяла нас боронити, і ангел, провідник наш, якого я своїми очима побачив у Неємії, дияконі померлому куп'ятицькому, що його парсуна в церкві нашій. А потім, коли переїжджали кордона, і по тому він не раз до мене озивався, і скеровував шлях наш, і підсилював мене, коли сумнівався, а сумнівався і я часто.

— А коли то не янгол, а нечистий у янголячій подобі? — спитав, зупинившись, Онисим, я побачив, що він уже трохи відтанув душею.

— Не богохульствуй, брате! Це нечистий язиком твоїм говорить. Не може лихий на добре діло штовхати, а тільки на погане. А ми лихих помислів не маємо, видить Бог, і на нього надія наша.

Це, здається, переконало Онисима, він глипнув на мене, а що побачив мене спокійного, усміненого, а не гнівливого, схилив голову і сказав:

— Вибач, ваша милосте, мої слова нерозважні. Може, воно й так. А коли пропадемо в цьому царстві, що тоді?

— Не пропадемо, брате, не пропадемо! Сідай у сани й поїдемо. Покладися на мене й на захист матінки нашої й янгола нашого.

Онисим постояв якийсь час на дорозі, роззирнувся навкруги — лежала довкола біла пустеля. І холодно дихнула вона на нас, важкий і морозяний був той подих. І знову мені стало неспокійно. Але не від того подиху і не від пустелі, а від того, що я й сам усе більше сумнівався, може, навіть більше, як Онисим, а сумнів у людини народжується двоякий: один на спитування у доброносності, а другий: чи ж доброносність ота істинна? Один — чи віримо в істині, а другий — чи віримо в облуді? Не раз думав: чи, пішовши в царство Драконове, не граємось ми із нечистим, адже хто з ним в ігри входить, як правило, й пропадає. Але мої сумніви не мали дійти до Онисима, він був людина душею простіша за мене.

— Не хочу, щоб ти пропадав разом зі мною, брате милий. Давай ще раз спробуємо. Коли не поведеться, відпущу тебе, а сам залишусь. Повернешся додому і не матимеш на собі гріха непослушання.

Це Онисима переконало до решти. Він уліз у сани і взяв до рук віжки.

— Куди їхати? — спитав.

— Не знаю, — відповів я. — Але вірю, що матінка-захисниця і янгол-охоронець нас проведуть. Рушай!

І ми рушили в білу, порожню, засипану снігами пустелю, і

мені здалося, що попереду темніє ліс — не ліс, а щось схоже на розверсту пащеку, одна губа якої лягала на землю, а друга підпирала небо. І в середині тієї пащеки полихало чорне полум'я, а може, це сонце борсалось в полоні напівзамерзлих хмар? Відчув, щось обійняло мене ззаду, обхопило руками, затулило очі, як хлопець, що жартує, — здається, то була все та ж істота в розрідженій плоті, яка весь час мене супроводжує, тільки інколи зникаючи. А ще здалося, що почув я сміх, а відтак тихий пошепт:

— Отак і будь! Тримайся, я з тобою!

РОЗДІЛ ХХІ

У наступному селі нас спробували полонити. Коли вїжджали сюди, перестріли нас двоє, зупинили сани і почали розпитувати, хто ми такі.

Я розповів. Вони перезирнулися, а один із них кинув:

— Значить, черкаси! Це добре, — при тому примружив порисячому очі і загадково всміхнувся.

— А листи до царя маєте? — спитав другий, обходячи коня і поплескуючи його по спині.

Я сказав так, як є. Від цього вони незвідь-як зраділи, аж засміялися.

— Молодці, молодці! — сказав той, що оглядав коня. — Незаконно їдете?

Я відказав, що їдемо цілком законно, бо маємо листи, що з'являють нашу місію, і що ми в нашому становищі законників незаконними справами займатися не можемо, недаремно ченців звать законниками. Спитав також, чи можемо ми в селі зупинитися, розуміючи: коли так розпитують, значить, мають до того підставу і є, очевидно, сільським начальством.

Один із них, що був у лисячій шапці, відказав м'якше, що зупинитися тут ми можемо, і показав на одну із чорних хат під великою сніговою шапкою, що лягла на даху. Ми туди й подалися: стояв немалий мороз, і в дорозі ми таки притомилися й померзли.

Господар хати, грубий і низький простолюдин, не зразу запросив нас у дім, а з ґанку почав нас випитувати: хто ми такі, куди їдемо і хто нас послав до нього? Ми описали тих двох, що нас перестріли, висловивши припущення, що то сільське начальство.

— Начальство над стаканом, — сказав, усміхаючись у широку бороду, господар (до речі, люди в цьому царстві не голяться, навіть не відають, що це можна робити, ми ж також були бородаті за нашим чином, через що нас часто приймали за своїх). При всьому тому, й у розмові з тими двома, і в перемовах із господарем, відчувалася певна напруга, яка завжди виникає, коли хтось до когось ставиться із підозрою. А всі вони до нас так і поставилися. Нам було з того неприємно, і я сказав Онисимові, щоб коня він, на всяк випадок, не випрягав, а завів разом із саньми в клуню. Послушник мовчки кивнув, заїхав у клуню, яка була в цього господаря досить простора, але чомусь без худоби, і пробув там якийсь час, ніби пораючись при розпрязі, а насправді тільки привісив коневі торбу з вівсом.

Я зайшов із господарем у смердючу хату, але тут вони всі такі. Господиня, не зважаючи на мою присутність, крикливо почала розпитувати чоловіка, хто я такий, позираючи без найменшої приязні. Почувши, що я ієромонах, вона раптом упала мені в ноги, приклалася до руки і попросила благословення. Я її благословив, відтепер вона почала ставитися до мене з пошаною.

Мав у цій дорозі недогоду, про яку не випадало б говорити: через грубий і незнайомий харч у царстві Дракона часто болів мені живіт, отож діставав потребу вряди-годи через то-

го живота вискакувати. Якраз присів за клунею, бо відхідника тут не було (Онисим на той час сидів уже в хаті), коли ж у двір зайшло тих двоє, котрі нас перестріли. Вони викликали господаря, і я почув їхні голоси (господар, до речі, не помітив, що я з хати вийшов), що притишено, але чітко лунали в повітрі.

— Хай поснуть, — сказав той, що оглядав нашого коня, — а тоді ми їх, як голубків, і зв'яжемо.

— І куди дінете? — спитав господар.

— Можна зарізати, — сказав той, що був у лисячій шапці, — тоді сани, кінь і добро їхнє буде наше, одяжка в них паскудненька, але на онучі піде.

— Багато клопоту, — сказав перший. — Тягай потому трупи в ліс і ховай, ліпше їх полонити, — але треба змінити їм одягу, бо вони вдають із себе ченців. В мене є два черкаські каптани, у них їх і вдягнемо.

Звістка про каптани мене переконала, що полоненнями вони вже займалися, можливо, ловили козаків.

— А далі де дінете? — спитав господар.

— Далі вже знаємо, — сказав той, що був у лисячій шапці. — Бариш — на троє! Холопи здорові, за них можна відхопити добрий куш. Поработують на наше царство.

— То, може, їх зараз і схопити? — спитав перший.

— Зараз вони можуть крику наробити, — відказав господар. — Хата ж моя!

— І то правда, — відказав Лисяча Шапка. — Пов'яжемо їх уночі сонних, а рота кляпами заб'єм. Як сусликів візьмем.

Вони заіржали всі троє, аж із клуні відгукнувся наш кінь.

— Ач, черкеський кінь хороший! — сказав господар. — Чує хазяям біду...

Вони рушили всі троє з двору, і, хоч не годиться про таке писати, а мене там, за клунею, голосно пронесло і вичистило всього, очевидно, від страху. Коли б це сталося трохи раніше, то вони б мене викрили.

Я опорядився, трохи за клунею постояв, чекаючи, щоб вони відійшли, а тоді кинувся в хату.

— Ну що ж, хазяйка! — сказав я. — Спасибі, що дозволили нам обігрітися, пора їхати, бо хочемо дістатися завидна до монастиря.

Господиня сполошилася, сказавши, що тільки-но поставила воду, аби щось нам зварити, і ліпше буде, коли ми залишимося на ніч (чи ж вона знала, що мало відбутися?), бо до монастиря неблизько і до ночі ми туди можемо й не встигнути. Я розпитав, як туди їхати, бо фразу про монастир кинув навздогад, і вона неохоче розповіла, поблимумючи на нас уже й неприязно. Онисим миттю мене зрозумів, захопив наші торби, і ми порвалися йти, коли ж господиня сміливо стала в дверях, розставила руки і рішуче сказала, що не відпустить нас. Онисим відтрутив її з дороги, і вона заверещала, кличучи чоловіка, а з нею заверещали й двоє її хлопців-підлітків, які кинулися до нас і почали хапати за мантії. Ми змушені були вирватися із їхніх рук і повискакували надвір, жінка зі своїми хлопцями вискочили на ганка і почали кричати. Онисим побіг у клуню, а за мить виїхав звідтіля саньми, я швидко всівся, і хоч жінка з хлопцями вчепилася за сани, намагаючись нас не пустити, я почав бити палицею їх по руках, і вони повідпадали від саней, проволочившись за ними трохи, як п'явки. Я наказав їхати не в той бік, в який пішли чоловіки, а в протилежний, бо побачив, що чоловіки, всі троє, біжать сюди щосили, озброєні гирлигами. Але ми швидко залишили їх позаду, і вони зупинилися, щось погукуючи й махаючи палицями. Верещала щось і жінка з дітьми, які до них доїдалися, а ми, гонені страхом, мчали світ за очі, і в лице нам било снігом, бо починалася завірюха й мела просто на нас.

І знову опинились у покритих глибокими снігами полях; довкола крутилися вихори, шаленів вітер, кінь ледве плуганився, Онисим низько зігнувся, намагаючись захистити

обличчя, а я накрився глухо каптуром, позасував руки в рукави кожуха, перед цим натягши на себе важкого коца, — не відали, куди їдемо, бо вже й дороги не було видно; заметілів свистіла над нами і навколо нас, вила, й сікла, і ніби реготала з нас злобливо. Кінь уряди-годи форкав, і мені здалося, що й сани наші, й кінь (так уже було одного разу, тоді, коли переїжджали ми кордона) піднялися над землею й почали носитися разом із вітром, то припадаючи до землі, то знову злітаючи й кружляючи — танцювали ми в тому полі якийсь невітський танець. Я висунувся з-за каптура і здригнувся: на коні охляп сиділа сіра тінь у мантії, спиною до нас, і поганяла коня, вказуючи напрям.

— Неємія! — сказав я.

Він повернувся в мій бік і засміявся. І обличчя, і зуби його були чорні.

— Нічого не бійся, — сказав Неємія, ворущачи чорними губами. — Поки я з тобою, нічого не трапиться.

— А поки будеш зі мною? — спитав я.

— Поки потребуватимеш мене, — відказав Неємія, показавши чорні зуби в дивному оскалі. — Поки бажатимеш, щоб вів тебе ніхто інший, як я.

Онисим стрепенувся на сидінні і звів голову.

— З ким це говориш, ваша милосте? — спитав.

— А не бачиш?

— Що можна побачити в таку хурделицю, очі заліплює! Чи не лиха сила це з нами грається?

— Бійся Бога, — сказав я обурено. — І не згадуй під такий непевний час нечистої сили.

РОЗДІЛ XXII

Отож дивними судьбами Божими ми зблудили до якогось сільця, там не зупинялися, а тільки попитали дорогу до монастиря Воскресіння із мертвих Ісус Христового. В монастир добилися вже вночі, там чесний ігумен Аліпій Федорович прийняв нас удячно й прихильно, ми змогли нарешті спочити духом і тілом: відігрітися, бо в келіях було напалено добре, а що приїхали ми вже в темряві, то, повечерявши пісно, завалялися спати; я ніби в чорну яму провалився і, хоч, загалом, схильний до видінь, не мав снів жодних, а коли випірнув із тієї ями, був уже день, голова мені паморочилася зі сну, а коли розклепив повіки, то побачив, що в келії сидить Аліпій Федорович і співчутливо на мене дивиться.

— Проспав ти, брате милий, ніч і майже цілий день. Дуже, видно, наморився, блукаючи в метелиці.

Вислухав спокійно мою розповідь, куди й для чого мандруємо, похитав співчутливо головою і сказав:

— Благочестива твоя дорога, хай тебе боронить Господь. Але даремно силу витрачаєш, бо незаконно до нашого стольного міста не дійдеш, не можна дійти.

Він помовчав, ніби обдумував ситуацію, в яку ми потрапили, а тоді приязно поклав мені на плече руку.

— Але справа не безнадійна, все зможеш учинити, що замислив, тільки треба діяти законно і як годиться. Підеш до місцевого воєводи — його палати неподалік звідсіль. Чоловік то в літах, поважний і богомільний, а звати його Петро Ігнатович. Ознаймує йому про себе і попроси листа до царя нашого — без такого листа нікуди не дійдеш. Тільки, собі на нещастя, тулятимешся туди й сюди, як досі тулявся, бо ти по колу йшов, а не по прямій дорозі. А без волі царевої й копійки в нашому краї не збереш, бо за всіма грошовими зборами

у нас суворо стежать, коли ж ослухаєшся, то тільки біди собі напитаєш.

— Навіть коли йду за волею Божою? — спитав смиренно я.

— Воля Божа твориться через волю царя, — сказав поважно ігумен. — А від царя йде до його воєвод, інакшого шляху волі Божої в нас немає. Через це ми й звемо себе рабами воєвод наших і царя нашого, бо чин наш у світі таки рабський, коли не хочемо зажити страшної кари. Бог нас і карає через воєвод та царя, але ти не печалься, навчу тебе, як треба чинити, все просто. Прийдеш до воєводи, впади йому в ноги, назвися рабом його і скажи, що твоє найбільше пожадання — стати рабом царя, саме заради цього великого щастя й пустився ти, скажеш, в дорогу. Тоді, обіцяю, дорога перед тобою відкриється, бо тепер вона запечатана, сам міг переконатися.

Трохи страшно мені було слухати ці слова, бо так я начебто мав відректися і від землі рідної, і від свого Храму, адже не підлягали ми царству Драконовому, чому ж тоді рабом його називатися?

Я сказав це Аліпію Федоровичу, і його обличчя раптом стало із доброго й привітного строге й непроникне.

— Дивно, що не розумієш таких простих речей, — сказав він. — Немає іншої правої віри від православної і немає іншого православного царя, тільки наш. Отже, всі православні мусять рабами нашого царя назватися, коли хочуть милість Божу в себе приймати, а хто неправославний, таким має стати, щоб у геєну не потрапити, а в рай по житті. Бо сам знаєш: тільки ті, що з правої руки, підуть у царство небесне, а всі із лівої — в пекло. Отже, Божа права рука — це цар наш, і всі, хто не назвуться рабами його, мусять стати на лівому боці, бо достойні смерті й мук. Гординя заговорила в тобі, а гординя — гріх страшний.

Говорив начебто просто й зрозуміло, правильно, але щось у мені заперечувало те. Я придивився до ігумена пильніше і раптом здригнувся: коли забрати з лица Аліпія Федоровича

густу бороду і зменшити зморшки чи зовсім прибрати їх — сидів переді мною Неємія.

— А чи зможу повернутися тоді додому? — спитав трохи занепокоєно.

Усе в волі царській, а значить — у Божій, — сказав Аліпій Федорович, — не нам те вгадувати. Захоче його величність, залишить біля себе чи в царстві своєму, а захоче, пошле, щоб відбудував ти свого храма Пресвятої Богородиці у славу її та його. Але хай тоді й ти, і братія твоя по обителі назветися його рабами і служити йому вірою й правдою дасте обітницю — так віддасте за милість його і за його поміч. Пообіцяй міцно те воєводі, і він не тільки дасть тобі листа до царя нашого, але й пошле з тобою охорону й супровід, щоб не траплялося більше у вашій путі лихих пригод.

— Чи ж тільки такий шлях до царя? — спитав я задумливо.

— Іншого нема, — мовив Аліпій Федорович, — і тільки такий, бо тільки такий праведний, служитимеш-бо у славу Божу, а це значить для царя. Бо коли б ти не захотів служити цареві, навіщо йому тратитися на якогось нечестивого храма?

— Дозволь подумати, — перевів я дихання. — Чи тобі маю дати відповідь, чи воєводі?

— Думай, — відповів спокійно ігумен. — Хочеш, поживи в нашій любові, відпочинь і скріпись духом — тебе тут всі за брата матимуть. А відповідь давай не мені, я людина мала і грішна, як і ти.

Він звівся і поблагословив мене, я те благословення прийняв. Тоді Аліпій Федорович рушив із келії, але біля дверей спинився і наймирнішим тоном повів:

— І ще одне не забудь сказати воєводі. Що ти згоден поклястися на святому Євангелії на вічне підданство цареві, і хай запишуть твою клятву на папері. Отоді тобі всі дороги відчиняться, як і ласка Божа, а через неї й царська, і послухання своє виконаєш. Мир тобі, брате!

І він перехрестився, але не так, як хрестимося ми.

РОЗДІЛ XXIII

Ця розмова струснула цілим моїм єством, і я покликав Онисима, щоб з ним порадитися, і це вперше з ним радився, як рівний із рівним, бо доти він улягав моїй волі і мав їй коритися, тільки раз, як писалося, збунтувавшись; не беру до уваги його звичне буркання супроти мого наміру й передзавзяття.

Онисим уважно мене вислухав і мовив таке:

— Чи не здається вашій милості, що і тут, як і в тому селі, нас хочуть узяти в полон? Тільки не насильством, як ті сільські розбишаки, а мирно, духовно? Суджу я простим розумом, бо ваша милість — старший мій по обителі, і моє послухання — коритися твоїй волі...

Він замовк, а я похилив голову.

— Кажі далі, — мовив.

— І скажу. Ваша милість і я добре знали, вирушаючи сюди, що звідсіля мало хто повертається. А це тому, що приймали клятву на рабство. Бог не вимагає собі клятв і записів, а тільки той, як оповідають люди, хто воює на душу.

— Але коли візьмемо гроші, й повернемося додому, і відбудуємо Храм, чи не послужимо тим самим Богові?

— Дивні речі кажеш, ваша милосте. Ми й тоді не повернемося, бо наша клятва і запис зроблять нас рабами Драконовими, отже, хоч домівки дістанемося, але навіки залишимося в рабстві його царства.

Здивовано подивився на Онисима — не сподівався від нього такої мудрості.

— Але я думаю не про царство Драконове, а про наш Храм. Хочу, щоб він не впав, а відновився у славу Божу. І хочу вчинити це з допомогою тих, хто про славу Божу дбає, як і ми.

— Е, ваша милосте! Невже й досі не помітив: ми як та жа-

ба, яку надить у свою пащу змії.

— Відповім тобі словами із Книги Псалмів: “Хоч і в землю Дракона ти випхнув був нас, і прикрив був смертельною тінню, чи ж тоді ми забули ім’я Бога нашого і руки свої простягнули до Бога чужого?” Адже вони й ми однаково православні, і Бог у нас один.

— Я так добре, як ваша милість, Біблії не знаю. Але є Бог видимий і справжній. Справжній усередині захований, а зовні він як не знати що, а другий зовні прикрашений, ніби ідол поганський, а всередині в нього трута і змії. Оце, по-моєму, і є Дракон. Урізувати нам треба, ваша милосте, подоли й тікати. Додому тікати, де теж біда і негаразди, але істинний Бог там.

— А коли істинний Бог тут? — спитав обережно я.

Онисим подивився на мене з жалем.

— Хіба не чуєш, ваша милосте, дихання Драконового? Воно ж ускрізь, бо тут Бог чужий! І ми простягаємо руки до Бога чужого, видимого, чи ж не переконався, а не істинного, справжнього. Моє послухання — коритися твоїй волі, але давати клятву на рабство чи ні — це вже у волі моїй. Я ж такої клятви не дам!

— А як же Храм? — вигукнув я з розпачем. — Про Храм ти подумав?

Храм наш не такий ветхий, як здається, — сказав спокійно Онисим. — І не думай, що тільки ти про нього дбаєш, а не береже його сама Богородиця. Минуть розрухи, і ми зберемо на нього ялмужну вдома. Не відаю, чого це вроїлося вашій милості, що через два роки він впаде. Тут нам треба на Божу поміч уповати.

— А голос святої матінки Богородиці? — спитав я так само із відчаєм. — Чи ж і його неважити маємо, адже з її волі ми тут?

— З чиеї ми тут волі — незвісно, — похмуро сказав Онисим. — Пригадай Патерик Києво-Печерський і Ісакія, якому

явився Христос. Чи ж то був Христос?

Мороз перебіг мені шкірою від його слів, дивну силу й правду вони в собі мали. Зрештою, давно вже сам так думав і сам сумнівався, і про це немало сказано на цих сторінках, але думав, що саме в цьому сумніві і є підступ диявола. Бо коли б повірив, що мене в царство Дракона послала сила нечиста, то де тоді Божа оборона святому чинові, на який вибрався? Так я й сказав Онисимові. Зрештою, нічого дивуватися, що він говорить так проникливо, адже і він не є темний, а навчався в київських школах, як і я, і хоч принижував своє знання Святого Письма, але його таки мав, може, не менше від мого. Тільки літами й саном ми різнилися.

— Думаю, так, — сказав Онисим, — а ваша милість хай сам вирішує: до добра мислю чи нікчемно. Нечистий не раз веде людину, через що одне з імен його — Блуд, а Блуд — саме той, котрий водить по кривих дорогах і сплутує їх людині. Бог же в цьому світі-пургаторіумі людину спитує, отже, не веде її, а дає змогу йти самому і самому вибирати: чи рушати на шлях широкий, що до пекла веде, чи на вузький — до праведності і звільнення.

Всі ці істини я знав, були вони абеткові. Але зараз, у нашій ситуації, вони набирали глибшого сенсу.

— А коли людина не зможе розібрати, де шлях широкий, а де вузький? — вивідчо спитав я.

— Значить, вона рушила на шлях широкий, — твердо повів Онисим.

Цієї розмови було б досить, щоб переконатися: правду мовить мій послухник; може, з доброї голови мені було б, старшому, молодшого послухатися і прийняти його правду, тобто мали б ми негайно повернутися додому, і я, може б, так і вчинив, коли б не ще один сон, який приснився мені цієї ночі і який я прийняв за віщій.

А приснився мені наш Храм. Він вплив із білої пустелі, старий і подірявлений, і я побачив, що його тягнуть пустелею

запряжені в шлеї ігумен наш Іларіон Денисович і вся братія наша, жива і мертва, а перший був упряжений диякон Неемія. Вони спинилися, втерли піт і німо показали мені рукою, щоб я у Храм зайшов. Я зайшов, був він усередині порожній, без образів, без іконостасу й престолу, без жодних прикрас — самі дошки. Крізь великі щілини сумно квилив і забивав снігом вітер, при тому під поривами вітру Храм рипів і хитався, загрожуючи щохвилини завалитися. Підлоги в ньому не було, а тільки снігова долівка, а там, де колись стояв образ Пречистої, наче замерзла ковбаня, — коло криги. І в тому колі стояло золочене крісло, в якому сидів сивий старець, здається, той-таки, із Слуцького монастиря, котрий колись так само, як і я, подався у царство Драконове, але з нього повернувся. І той старець мені сказав:

— Не поспішай слухатися дочасних порад. Іди шляхом, на який тебе послано, істина тобі відкриється. Бо інакше будеш, як той, хто зірвав синього листка.

Я не знав нічого про синього листка, і він оповів мені притчу, яку я тут і записую.

ПРИТЧА ПРО СИНЬОГО ЛИСТКА

В одному з монастирів був сад, що його святі отці доглядали. І сад той був плодоносний, давав добрий пожиток монастиреві. І от якось на одному дереві виріс синій листок. Подивувалися святі отці, порадилися і вирішили: хай ніхто того листка не зриває. І ріс той синій листок непорушений. Коли ж опало листя, ченці із здивуванням помітили, що синій листок не опав. Знову вони порадилися і вдруге постановили: не чіпати листка. Але один, наймолодший із них, не послухав ради старших і листка зірвав. Тоді поселився в ньому дух гордині й неспокою, почав він зневажати братію, ставив себе розумнішим за інших, а потім покинув монастир, і погнало його по землі. І де б він не з'являвся,

скрізь вивищував себе і свій розум, несучи серед ближніх незгоду і заколот. А з весною виріс другий синій листок. І знову знайшовся серед братії такий, що не витримав і зірвав листка. І з ним сталося таке ж, як і з першим. І так тяглося з року в рік. І щороку відходив з монастиря хтось спокушений, і ніс із собою синього листка, дух неспокою і гордині, а сам монастир помалу занепадав. І так спокусилися в ньому всі, і покинули добре, погідне і святоблिवе життя, а блукали землею, непокоячи і баламутячи хрещений рід. А в покинутому монастирі, на тому дереві, синій листок уже не ріс. Зате з'явився він в іншому, також доброму монастирі, і ченці там почали пиячити, приводити в келії свої жінок і дбати не про славу Божу, а про насичення животів своїх і багатство для монастиря, перетворивши його у фільварок. А коли це сталося, знову перестав виростати листок в цьому монастирі, зате виріс там, де жили святобливо і чесно. І тут все заколотилося: одні ченці почали доказувати іншим, що їхня віра краща, а віра інших гірша. І почали між собою колотитися, аж доки не знищили й цього монастиря. Отак той синій листок і мандрує у світі, і вже мало в ньому є таких монастирів, де б про нього не знали і де б він не виростав.

Немудра це була баєчка, але, прокинувшись, я довго над нею думав, так само довго думав про те, що сказали мені ігумен Аліпій Федорович і послушник мій Онисим. Думки мої двоїлися й плуталися, але істина поки що мені не відкривалася. Невже я один із тих, думав я відчайвно, котрий зірвав синього листка? Чи не гординя моя повела мене в цю дорогу і чи не пропік мені той синій листок душу?

РОЗДІЛ XXIV

Ми прожили в цьому монастирі, де був ігуменом Аліпій Федорович, певний час, і перші дні ченці й ігумен ставилися до нас привітно й по-дружньому. Я ж використав нагоду, щоб записати все, що зі мною діялося, бо вважаю, що ця історія може бути повчальна людям нашої землі і братії мого Куп'ятицького монастиря. Але чим довше жили ми тут, тим ставлення до нас ченців та ігумена гіршало. Майже щодня до нас підходив один чи інший із братії і смиренно запитував, коли поїдемо до воєводи, щоб присягти на вірність царю Драконовому і записати ту клятву на письмі? Нам тлумачили: чим швидше це учинимо, тим ліпше для нас, бо їм годувати нас, ніби нечестивих, не випадає, вони ж дбають про наші душі, щоб швидше очистилися від скверни і наблизилися до віри справжньої. А що ми затрималися на кілька день іще, бо я хотів таки дописати свій діарій (пояснював свою затримку дорожньою втомою та нездоров'ям), то ченці перестали з нами вітатися і навіть не дивились у наш бік; зрештою, отець келар заявив, що ми не можемо ходити на братську трапезу, а харч нам присилатимуть у келії. Харч нам почали присилати препоганій, а самі дивилися на нас, як вошки. Тоді я зголосив, що ми таки виїжджаємо до воєводи. Відразу ж ставлення до нас змінилося, всі стали усміхнені, щирі й привітні, нас знову запросили на спільну трапезу, і ігумен спитав, чи не треба нам супровідника. Я відповів, що дорога недовга і ми дістанемося й самі. Це не вельми сподобалося братії, але ігумен не наполягав. Зрештою, наладнали сани, і весь монастир вийшов нас провести. Ченці були милі й привітні і світили усмішками, бажали нам доброї путі, але харчу в дорогу не дали; мовляв, дорога близька і харч нам видасть воєвода. Онисим змахнув пужалном, і сани помчали

до відчинених воріт; я озирнувся й побачив виладнуваних один біля одного ченців, які на білому снігу виглядали чорним воронням; всі махали руками на прощання, я махнув і їм, відчуваючи величезну полегшу від того, що таки виїжджаємо звідси, бо тут мені, а Онисиму тим більше, вже не було чим дихати.

До воєводи ми, звісна річ, не поїхали, а, поблудивши якийсь час, перед вечором у лісі натрапили на мисливську хатку, запалили там піч і на превелике наше щастя знайшли тут і трохи харчу, який залишають собі мисливці. Коли ж убого повечеряли, я сказав Онисимові, що допишу свого діарія, і коли він чується на силі повернутися додому пішки, то я його відпускаю, а на уфундування свого рішення сказав таке:

— Резони твої, милий брате, що мені їх виповів, приймаю і не можу тебе більше тримати. Коли не віриш, що в цю дорогу нас спрямувала сила Божа, отже, вона тебе й не оберігає і вести не може. Повертайся! Признаюся, що і я сумнів маю, через що речі твої мені здаються розумні. Але віри своєї не позбувся, а ще маю послухання, а сам знаєш, я з таких, які від послухання ніколи не відмовляються, завжди всі виконував чесно і по змозі. Отже, спробую виконати й це останнє.

— Загинеш тут, милий брате! — з тугою сказав Онисим. — Не будь такий безоглядно впертий.

— Коли веде мене сила нечиста, як кажеш, брате, я смерті достойний і їй на поталу відданий. Відстраждаю, що мені покладено. Але клянуся честю своєю: думки мої й помисли чисті, на це й сподіваюся. Вірю, що не шлях широкий вибрав, а таки вузький. Може, моя жертва Богові угодна, адже й Ісус Христос, Господь наш, пішов на смерть заради нас і задля науки нам. Не полишаю надії, що, може, й нас повів на ці випробування вищий помисел, через це не можу відкинутись послухання. А може, вищий помисел дав силу нечистому повести нас у Драконове царство, щоб показати людям його зло й нечисту породу; коли так, не смію я, брате милий, цю доро-

гу занедбати і рятувати своє мізерне тіло, бо в такий спосіб ніколи не відбудую той Храм, що зводиться в душах. Отож діарій мій пильно бережи, він потрібний, вірю в це свято. Адже людям треба знати й пізнавати не лише діла Господні, вони незбагненні, через це й не пізнаються до кінця, а діла нечистого знати потрібно, щоб остерігатися. Ось чому, брате, я залишаюся тут і свою дорогу продовжу, доки сили моєї.

— І присягнеш царю Драконовому? — спитав Онисим.

— Ні, брате милий, залишуся душею чистий, — сказав я. — Маю до того силу. Видить Бог, не несу у світ синього листка.

І я оповів йому явлену мені вві сні притчу про Синього листка.

Онисим довго мовчав, роздумуючи, бо він мовчазний і трохи тугодумний за природою своєю.

— Не можу відмовити рації твоїм словам, — сказав нарешті. — Але жаль мені вашу милість. Пішов би з тобою, але розум у мене простіший, отож і справді: немає в мене такої віри, як у вашої милості. Знаю істину іншу: не клади змія за пазуху і не кладись із ним у спільне ложе.

— А я відповім істиною із Євангелія від Матвія: “Будьте мудрі, як змії!”

— Соломон інше мовив: то змії, він укусить!

— Хай буде, — мовив я.

Зирнув у темне вікно хатини, і мені привиділося раптом те, що має бути зі мною далі. Порожнє засипане глибокими снігами поле побачив і себе, який їде в санях по тому полі. А на коні сидить диякон Неємія і жене його немилостиво. І кінь мчить, аж летить. Я ж лежу в санях, закутаний у кожуха й накритий коцом, а другий я дивиться на все, що відбувається, із височини, й бачаться йому малесенькі сани, дрібний, як мураха, кінь і ще менша людина в санях. А попереду стелиться юга. І в тій юзі виростає трон Дракона, а може, його палац. І розтуляє пащу Дракон: одна губа лягає на землю, на глибокі сніги, а друга підбивається під небо, до білої, замороженої

хмари. І кінь мій, хльостаний дяконом Неємією, летить, ніби птах чи Пегас. А в пащі Драконовій готує чорне полум'я, ніби в печі, що її розпалив цар Навуходоносор у долині Даїр. І почувся голос рога, сопілки, гусель, псалтирі, флейти і всілякого роду музики. І повернувся до мене дякон Неємія чи той, кого личину він на себе одяг, і засміявся всім чорним своїм обличчям і чорними зубами, був-бо певний, що мене здолав і переміг.

Отут упадеш і поклонишся! — загорлав він. — Інакше влетимо в пащу, і там згориш!

Але я мовчав. Готіло полум'я, і грала музика. Летів кінь, і я з ним. А полум'я наближалося до мене з жахнучою швидкістю. Дихнуло крижаною хвилею, крижаним диханням — це і був перший доторк до мого лица Драконового вогню. Я зціпив зуби і заплющив очі. Світло померкло. І той другий я з височини заламав у пієті руки. Адже збагнув призначення моє — не відбудувати на рідній землі Храм, а перепинити Драконові дорогу, хай і піду заради цього йому у жертву.

1993 р.

ВІС ПЛОТІ

Хоча понеділок вважається важким днем, для мандрівного ієромонаха Климентія Зіновієва часто бував і пожиточним, і то через те, що тоді жінки його землі понеділкують, тобто кидають усі свої справи: не варять, не порають господарства, якщо вони не вдови, не тчуть, не прибирають у хатах, навіть дітей не доглядають, коли ті не немовлята, — а збираються гуртами чи по корчмах, чи на вулиці на колодках, або ж ідуть у ліс чи на луку, де сідають у траву, пащекують, їдять, п'ють, лежать — все, що годиться в цей день. Всю ж їхню роботу порають чоловіки, бо такий існує предковичний звичай; тоді до них може підійти хіба що така свята особа, як він, чернець, або ж школярі зі своїми діями: віршами, піснями, танцями — часом перед жінками школярі й інтермедію якусь розіграють, за що неодмінно дістають щедрі дари, адже жінки не раз бувають жалісливі, а школярі — здебільшого сироти, і жалувати їх у християнському звичаї. Окрім того, жінок на цій землі вдвічі більше, як написав ув одному зі своїх віршів Климентій: дві жінки й один чоловік, бо чоловіка чатує в цьому світі більше напастей та лих: вони й на воєнних путях помирають, в той час як жінки залишаються по домах цілі, та й власною смертю відходять раніше за жінок, хоча Бог дав їм над жінками мати верх, а жінкам не дав розуму для пізнання чоловічих речей. В один, отож, день чоловіки не мали над жінками верху — і це траплялося таки в понеділок.

Із самого ранку мандрівний ієромонах, прокинувшись у школі, де зупинився із вечора, не чекав, поки школярі наварять кваші, щоб нею підсилити нужденне тіло, а подався чимдуж до корчми, щоб приспіти сюди раніше жінок, сісти в куточку й чекати, адже в понеділок жіноче плем'я й поспати собі довше дозволяє. Часом же траплялося: коли приходив до них, підгулялих, гнали геть, не зважаючи на святий його сан, адже мантия на ньому була подерта, а ноги чорні й босі, а клубок підшитий вітром, а лице сльозливе, хоча літами Климентій не був ще старий. Коли ж його проганяли, то не міг відтак проказати їм повчальних віршів, аби навчити те довголосе поріддя розумному пробуттю в цьому світі, а за те дістати скромну мзду або й пригоститися із ними чарчиною. Коли ж заставали його в корчмі, то гнати не відважувалися, адже ще тверезі бували й не розгуляні. На ту нагоду Климентій написав ряд віршів про жіночу природу, але не всі проказував у жіночому товаристві, були вони двоякі: призначені для чоловічого роду, здебільшого, з огудюю перших, а були й для жіночого, щоб цьому племені таки догодити.

Сьогодні настрої мав ієромонах погідний, бо й ранок випав гожий, свіжий, росяний, наповнений ще негарячого, але яскравого сонця, від якого й трава, й листя лискотіли, а вода річки синьо відсвічувала, біла ж стежка під ногами була ніжно прохолодна — і те світло проходило йому через очі в душу, й ояснювало, й блажило; вельми полюбляв отакі ранки Климентій, бо тоді з'являлась у тілі бадьорість, тоді й кашляв менше, і ніколи не нападала на нього трасця, якою хворів із дитинства. Йому навіть здавалося, що не йде стежкою, а ніби підіймається над нею й пливе, а все довкруги веселе: і худоба на випасах, і коні на лугах, і хати, що сяяли білими стінами, і чорногузи, що непорушно стояли на своїх гніздах, та й собаки не випадали заїло із дворів, а снили в розмлоєних ранкових дрімках, хіба якийсь півень вискочить на плота, червоний, мов вогонь, і загорлає в небо щасливо, трусячи

червоними ковтями й палаючи не менш червоним гребенем, і той крик — ніби славослів'я Божому ранкові, сонцю й новому дню. Тоді Климентій наповнюється тихою благодаттю, і в ньому починають зроджуватися й ладнатися слова, які з'являлися, як вважав, десь там, де лежала освітлена сонцем душа, котра несла їх десь так, як курка яйця, і кожне слово ставало відтак кругле, опукле, із білою рівною шкаралущею, отже, кожне слово — яйце-райце, і в цьому заховувалася таїна творення, — так з'являлась у ньому й ранкова молитва. Отож не йшов, а плив стежкою, ніби піднятий у повітря, і подумки або пошепки славив Господа, просячи собі ласки, адже вважав себе не святим, а грішним, уважав, що всіх перевищує своїми гріхами, але не відчаювався в милості його, бо тільки Бог може наставити його, мандрівника, на праву путь і очистити всіляку душевну скверну. Тож просив, щоб не покинув його Господь до кінця, хоча й гріхам його таки немає кінця. Відтак доручав йому свою душу із тілом, просячи, щоб зневажив гріхи, які мав у собі, аби потім поставити його, грішного Климентія, собі на правиці разом із вівцями своїми.

Отак високо наладований і прийшов Климентій до корчми, але побачив не без прикрасі, що в корчемному дворі вже сиділи за довгим дощатим столом жіночки, бо хто б то в таку Божу пору та й сидів у хаті, і тілиста корчмарка моталася, носячи наїдки й напої, а в повітрі стояв гомін із тонких голосів — чомусь нині надто рано зібралися жіночки на своє понеділкування. І урочистий настрій у Климентія пригас, але все-таки не втратив надії повчити ума-розуму цей збір та й щось підзаробити, отож тихцем-бічком протиснувся у напіввідхилені ворота і непорушно став, чекаючи, поки на нього звернуть увагу.

Гомін за столом миттю стих, і він побачив, що до нього повернулися сухі й повні, круглі й довгообразі, оторочені намітками лиця з блискучими очима, розрожевілі од балачок та спожитого трунку. “Ось зараз вони мене й проженуть”, —

подумав упокорено Климентій, добре-бо знав, що при поне-ділкуванні чоловікам до жінок наближатися, за предковічним звичаєм, заборонено.

— Чогось хотіли, панотче? — спитала одна із жінок. — Сьогодні до нас чоловікам не можна.

— А я не чоловік, — сказав Климентій, — а коли й чоловік — то Божий. А Божий чоловік, сподоньки, ангелу уподібнюється, тобто він безплотний.

— Та це прошак із школи, — озвалася друга з жіночок. — Скиньмося, сестри, йому по чеху, щоб не перешкоджав нам та й пішов.

— Я не прошак! — блиснув гордо оком Климентій. — А із школи тільки тим, що там переночував, за милістю Божою. І грошей даремно не беру.

— То, може, голодні, панотче? — сказала старша жінка, одягнута пишніше за інших. — Сядьте поїжте, а тоді йдіте з Богом.

— І їжі даремно не беру, — поважно сказав Климентій.

— Чого ж хочете? — гукнула наймолодша й найкраща із зібрання з іскристими очима й рум'яними щоками.

— Коли ваша ласка, — так само серйозно сказав Климентій, — то перш, ніж розгуляєтеся, сподоньки, і перш, ніж пошлете за музиками, хотів би вас по-Божому навчити бого-одуховленими віршами.

Тоді жіночий рій загув, як бджоли у вулику: хто сміявся, хтось говорив, котрась щось запитувала, а дехто зойкнув, а яка запропонувала й прогнати його, а інша зчудовано дивилася на цю чудну прояву — малого, худого, босого, в обірваній рясі, у ветхому клубуку, але з гарним і серйозним обличчям і з палкими очима.

— Нишкніть, сестри, знишкніть! — скрикнула найстарша із гурту. — А може, він і справді Божий чоловік?

І тоді всі знову затихли й цікаво зорили на нього, а він і справді виглядав незвичайно, тим більше, що відмовився

взяти милостину, як прошак, і очі його так дивно палали, і весь був наструнчений, і поважний, і гарний, а трохи й смішний.

— Звідкіля ви, панотче? — спитала старша жінка. — Одягнені, як чернець, але дуже вже вбого.

— Я із світу, — мовив серйозно Климентій. — А одягнений убого, бо не маю даху над головою, тікаю від принад та зваб житейських. Із тих я, котрим не треба жодного стягання.

— Він із ченців, котрі волочаться, — сказала котрась із жіночок.

— Коли бажаєте, — сказав гордо Климентій, — прочитаю вам віршу про ченців, котрі по містах, по школах і корчемних дворах волочаться. Я їх не похваляю.

— То хто ж ти такий, панотче? — спитала старша жінка.

— Творець навчительних віршів, якими несу людям проповідь доброго життя на виправлення їхніх гріхів.

— Тоді ти не чернець?

— Не тільки чернець, — поважно мовив Климентій, — але й ієромонах, тобто можу й службу Божу відправити, і сповідь прийняти, і бісів прогнати, і людей проповіддю навчити. Але над усе віршотворець я навчительний, який наставляє людей неблазеними, й добрими, й милосердними бути.

— Нищі школярі теж вірші співають та проказують, — сказала старша жінка.

— Школярі сміховиська строять, — сказав Климентій, — щоб людей розвеселити й потішити, а я віршотворець навчительний.

— А коли не схочемо слухати ваших віршів? — спитала наймолодша, граючи очима.

— Тоді проженить, і мзди від вас не візьму ані гроша.

Відтак знову загомонала громада, бо це й справді диво-дивезне, оцей чудний чоловік, принаймні такого ще в своєму містечку не бачили. Чи він на голову звихнутий, чи казна-що? Бо коли прошак не хоче милостини брати, то ж чи це

прошак? Поважно й гордо тримається, а трохи й смішний. І так дивно очі його світяться, як у навіженого, чи, може, й справді Богом позначений? Вони ж зібралися по-жіночому погомоніти, й побавитися, і випити по чарці — то чи ж проповіді їм слухати?

— Гріх проганяти Божого чоловіка, — сказала старша й пишніше за інших убрана. — Нехай говорить свої вірші. А коли скажеш вірші, панотче, то милостину візьмеш?

— Тоді візьму, — просто сказав Климентій. — Образити вас не посмію.

— А я кажу, щоб його прогнати! — мовила інша. — Доста нам і в церкві проповідей.

— Не гріши, Марто, хоча б у святій понеділок, — поважно сказала старша. — Не на те він і встановлений, щоб, від чоловіків від'єднавшись, про гріхи гадали, а щоб чесно й порядно жили. А коли Бог нам послав цього панотця, хай говорить свої вірші, тим більше, що обіцяє казати про благочестиві речі. Чи ж не так, отче?

— Достеменно, — сказав Климентій. — Віршотворець учительних віршів не може казати нечестивих речей.

Тоді знову всі затихли й наповнилися цікавістю, тим більше, що цей і справді дивний чоловік, ченчик-голодранець, звів очі до неба, підняв над собою руки, й обличчя його стало надихнуте і ще краще, бо повне дивного осяяння. Постояв якусь хвилю в такій позі, аж доки не настала цілковита тиша, а тоді опустил руки.

— Про що хочете, панове жіноча громадо, послухати? — урочисто спитав. — Є у мене вірші про різне. Про чоловіків, жінок, про хвороби, смерть, ремесла або ж і про ченців, про вогонь та вітер, про переміни світові, про пияцтво, про убогих та багатих, про сум'ятне життя людське, про обичаї й оказії.

— Гадаю, панотче, — сказала старша жінка, — що в день святого понеділка й понеділкування не годиться згадувати про смерть та хвороби, про пияцтво і нам тим дорікати, чи

скорботи пригадувати, а розкажи, чим ваша милість навчає жіноцтво.

Климентій твердо хитнув головою й пройшовся босими, аж чорними від невимивного бруду ногами по добре стоптанім корчемнім дворі, де не раз влаштовувалися танці та скоки. Жінки позатихали і зацікавлено на нього виставилися. Тоді й почав говорити вірші про неплідних жінок; про жінок-удів; про зваблення жіночі й про чоловічі пристрасті до них, особливо до чужих; про терпіння жіноче, коли взимі студентності не бояться, як у люті морози хустя перуть; про дітей, що народжуються від нечистих ложен; про богомерзких бабів-шепітниць, проклятих чарівниць і душепогибельних ворожок; про тих, що люблять танці, і які бувають танці: на гралиських видовиськах, корчемних дворах і на весіллях; про жінок-корчемниць, які блудно живуть, і про жінок-п'яниць, а також про заматерілих дівиць. При цьому Климентій мотався двориськом, розвіюючи полами мантії, блискав очима, голос його ставав пристрасний, натхненний, а жіночки позавмирили за своїм столом, трохи злякані й присмирілі, хіба що наймолодша з-поміж них ще дужче зарум'янилася, — і якась дивна сила текла від цього чоловіка, таж-бо справді, ніби не чоловік був, а бич Божий, що впав із неба і хльостав немилосердно. І хоч одна чи друга вскакувала вряди-годи з місця, очевидно, діткнута за живе, але її хапали сусідки за руки й садовили; дехто й сльозу пускав, особливо тоді, коли говорив Климентій про самотніх жінок, які на довгий час розлучалися з чоловіками.

Зрештою, замовк і став, мов укопаний, звівши підборіддя й дивлячись палючими очима.

— Не дуже ти милосердний до нас, жінок, панотче! — сказала старша жінка.

— Це тому, що мої вірші навчительні, — мовив Климентій. — А коли вони вам не вподобалися чи коли я неправду сказав і нападсть на вас звів, то не давайте мені милостини і снідан-

ням не гостіть.

— Ні, чого ж! — сказала старша жінка. — Правди твоєї не відбереш. Сідай, панотче, поїж та йди собі з Богом. Спасибі за науку! Шинкарко, дай йому поїсти.

І тільки тепер Климентій побачив шинкарку. Та стояла на вступі до шинку, як грім, вбивши руки в боки, і лице її аж пашіло від гніву.

— Не дам йому ані шкуринки! — сказала люто. — Чи ж усі шинкарки нетіпахи? Чи ж усі розпусниці?

— Не казав про всіх, — мовив лагідно Климентій, — а тільки про тих із вашого кодла, котрі такі гріхи чинять. А що чинять, це й ти знаєш, і я, і всі люди. І не в тебе прошу милостини, а в цих поштивих мотрон, бо й жона жоні не рівня, а є поштиві й непоштиві. Поштива визнає мені правду, а непоштива вилає, бо на злодії й шапка горить. Куди ніч, туди й сон. Коли б вовк лик не драв, то за горою став. Коли насиплять, то й насипчасто. А за тую криху, що сказав, мало гріху. Одне тобі, шинкарко, скажу: забий діру, собака не полізе.

Тоді гримнуло жіноцтво сміхом та й шинкарка не така лиха стала.

— Ви, панотче, за словом у торбу не полізете, — сказала старша жінка. — Ходіть до столу.

І тоді всі побачили, що цей суворий чоловік, якого вони трохи й полякалися, раптом злагіднів і заусміхався. Пішов до столу й усівся, а сусідкою його виявилася наймолодша й найрум'яніша — жіночки при цьому потіснилися. Шинкарка в цей час піднесла миску вареників.

— Коли б на мене, й мухи б тобі не дала, — сказала. — Намолов тут як пустий млин.

Що ж, пані шинкарко, таке життя! — сказав Климентій. — Служачи олтарю, з олтаря й живися.

— А чоловік ви чи не чоловік? — спитала молода його сусідка.

— Чоловік штани носить, а в мене одежа більш до вашої,

білих голів, подібна, — сказав Климентій, чекаючи, поки йому наллють чарку.

Узяв її, приплющився, ніби задумався, а тоді, не розкриваючи очей, безпомильно доніс до рота й ковтнув, як ту муху, що її не хотіла давати йому шинкарка. Відтак допався до вареників і почав поглинати їх з таким завзяттям та палом, що аж за вухами лящало.

— До їжі ви палкий, панотче, — сказала наймолодша й найрум'яніша.

— Я до всього палкий, — мовив Климентій, молотячи щелепами. — Бо хто не гарячий, той ледачий.

РОЗДІЛ II

Любив дивитися, як сідає сонце, тоді його охоплював чудовий, меланхолійний настрій: не хотілося й пальцем кивнути, і тіло застигало десь так, як і оте непомірне побільшене сонце. Не раз і не десять, відчуючи наближення цього менту, Климентій відшукував затишну місцину, відслонену до заходу: чи був це ганок школи, як сьогодні, чи горбок, чи лава в саду, чи придорожній камінь, — сідав обличчям до сонця й дивився, як химерно й гарно міняться вечорові барви. Сьогодні сидів-таки на ганку школи, де зупинився, не мав клопотів із тілом, був-бо ситий ще від того пишного сніданку, бо жінки, бачачи, як долягає вареників, замовляли одна за одною шинкарці ще і ще, захоплено дивлячись, як панотець із тим вправляється, а він чинив це справно, бо тут, у школі, як на татарському полі: є де сісти, а нічого з'їсти, а ївши — не ївши, лягай спати. Отож, коли траплялася okazія, він її не минав, тим більше, що в жінок його заповзятливість до ложки чомусь викликала непідробне захоплення. Отож і тепер, під вечір, відчував приємну ситість, а заходом міг безбурно

помилуватися — таки не грали йому кишки марша. Отож сидів і дивився на гру вечорового неба, і йому, відповідно до барвних переливів, грала душа. При тому думав про незавидну долю мандрованого ченця, який волочиться по школах чи корчмах, і це правду сказав жіночкам: в нього є щодо таких осудний вірш, бо хоча й сам був мандрованцем, але подібних собі засуджував, навіть радив не давати їм милостини, але всюди гідно частувати киями, адже не хочуть мати в монастирях послушання і для свого спасіння терпіти. Не один такий волочиться цілий вік, аж доки не простягне ніг десь у школі або в корчемному домі, — тоді його й закопують, як пса, десь на гнойовищі, особливо такого, який крутить із шинкарками і чинить усілякі комедії, приносячи неславу і монастирям, і чесним законникам. Отож мандрованих ченців, думав Климентій, і годиться мати за нецнотливих синів та преокаянних, бо живуть, як правдешні гультяї, і служать у своїх мандрівках бісу, через що й говорять людям усілякі брехні, адже вільно псові й на Бога брехати. Чи ж не такий, зрештою, і він, Климентій? А не такий, і це він правду сказав жіночкам, бо не гультяйство повело його в світ, а *місія*.

Сонце на заході в цей час зайшло за невелику хмарку, яка переїдала його, ніби літеру фіту, і від того раптом засвітилися ті, що розсипалися навдокіл, яскравим малиновим багрянцем. І справді, він, Климентій, ніколи не ночував у корчмах, у школі — так, або впрохувався до священика, або до простих чесних людей, і мандрує не з бісом укупі, а таки з Богом, бо не тільки дякує за ялмужну, тобто милостину, людям добрим, але й молиться за них, і таки справді молиться. І *місія* його в тому, що людей навчає не до зла, а до добра. Отже, чинить не бісівське, а Боже діло. Зрештою, і в мандри подався не тому, що був у монастирях свавільний та непокірний (хоча коли казати по правді, то й честі там ніколи не зазнавав), а таки з Божої волі. Бо якось, дивлячись отак, як сьогодні, на захід сонця, він заснув чи втрапив у короткочасне забуття, і тут до

нього з'явився янгол у білій одежі, із золотим жезлом і з золотим довгим волоссям, голова якого світилася, ніби те ж таки сонце.

— Климентію, — сказав солодким жіночим голосом, — чиниш гріха!

Тоді непокірно жажнувся Климентій у тому видженні чи забутті.

— Який мій гріх, Господи? — спитав самими устами.

— Чи ж не велів, Климентію, Христос не закопувати таланта, як про це вістить святий Матвій? — спитав янгол,

— Так, Господи, — мовив Климентій. — Це він звістив притчею про таланти.

— І що ж звістив, Климентію, повтори? — спитав високим голосом янгол.

— Звістив таке, — відповів Климентій. — Кожному, хто має, дасться йому й додасться, хто ж не має — забереться від нього й те, що він має.

— А що сказав про того, котрий закопав таланта? — спитав янгол.

— Раба непотрібного, — прошепотів Климентій, — вкиньте до зовнішньої темряви — буде плач там і скрегіт зубів.

— Усе ти знаєш, Климентію, чому ж живеш у монастирі цьому, як раб непотрібний, коли маєш таланта? — спитав янгол.

— Молю в Бога спасіння собі, — злякано відказав Климентій. — А талант мій, чи ж він кому потрібний?

— Коли Бог дав, то Богу потрібен, — заявив янгол. — Іди в люди і множ свого таланта на десять.

Ось чому Климентій став мандрованим ченцем, але не гультаєм, ось чому покинув монастирське життя, а не втік звідти свавільно, де хоча й невільно й важко жилося, але голодний не сидів. Ось чому рушив у світ, адже місія його навчати й проповідувати божественним словом, яке і є його талантом, хоч живеться йому куди важче, як у монастирі,

таж-бо терпить долю ченця-гультая, але, на відміну, несе в серці Бога і його слово. Отож і ходить він, ієромонах Климентій Зіновійв, по світу, забредаючи часом і в далекі краї, але зле не туляється; вряди-годи й до монастиря котрогось пристане і пробуде там від ласки старших, бо, коли сказати правду, не було б йому віщого голосу, сидів би і жив стокрот на одному місці і служив би у святій обителі, аби догодити Господу, й через його поміч усі гріхи свої віддалив би від себе, щоб дістати блаженство в цей вік і у вік майбутній; в монастирі, як не буває тяжко, але там Бог ченця боронить, не так, як на дорогах і під чужими дахами.

Отаке думав Климентій, дивлячись на захід сонця, і заглибивсь у свої думки та й не помітив, що до нього підійшла ота старша жінка, котра була в тій жіночій громаді, яка сьогодні понеділкувала. Вона ж постояла якийсь час, а що Климентій і оком в її бік не повів, кашлянула, аби привернути до себе увагу. Але й того покашлювання не почув — весь ніби перелився в дивну, мінливу гру барв, яка й витворювала в його душі дивні божественні звуки. Вуста при цьому ворухилися, бо в ньому починали народжуватися слова, випливаючи з глибини ества і прикладаючись одне до одного, достосовуючись до ритму отієї музики, що виникала в ньому, адже не раз не тільки вірші творив, але й пісні. Жінка ж гадала, що він молиться, тому не сміла перешкоджати, а покірно стояла, надчікуючи, поки Божий чоловік зверне на неї увагу, а щоб це сталося швидше, переминалася з ноги на ногу, покашлювала й часом рукою змахувала. Він же сидів загаданий і занурений у себе, адже виходили з нього слова, як білі вівці, чи робилися білими яйцями-райцями, що тулилися одне біля одного, мов зуби, чи нанизувалися на нитку його розмислу, наче коштовні камінці — смарагд чи перла, і коли наповнювалася одна нитка, починав низати другу. Жінка вже втомилася чекати, тому не втерпіла й тихо його гукнула:

— Панотче, чи ж ви молитесь?

— Га? — стрепенувся Климентій, злякано дивлячись на прояву перед собою. — Чого тобі?

— Та маю, панотче, до вас розмову, коли й справді, як говориш, Божий ти чоловік. Тільки таку розмову, щоб про неї ніхто в містечку не знав. Чи ж у школі хто є?

— Нікого, — мовив Климентій, уже ОТЯМИВШИСЬ. — По жебрах розбрелися на честь понеділкування.

— Через це до вас і прийшла, — сказала жінка, — бо наш панотець помочі мені дати не зміг.

Климентій придивився до неї.

— Це ти гуляла вранці з жінками в корчемному дворі? — спитав строго.

— Таж я, — відповіла жінка. — Звуся Пелагія. Дім мій чесний та поважний, бо муж мій міський отаман. Але біда в нас поселилася, ой, панотче, біда!

— Яка ж біда?

Тоді жінка озирнулася на всі боки, чи хто не підслуховує, і приступила ближче.

— Але ж чи справді ти Божий чоловік, чи, мо' який гультай-чернець, що шаландається?

— Могла переконатися, коли повчав учительними віршами, — ще строгіше мовив Климентій.

Жінка зітхнула.

— Тому я до вас, панотче, й прийшла. Але діло таке невщетне, що соромно тобі, чоловікові, й говорити.

— Вже повідав, жінко, — різко мовив Климентій, — не чоловік я, коли ношу цю мантію, а уподібнений янголу, а янголи, як знаєш, безплотні є.

Тоді жінка понурилася, помовчала, а відтак почала погідним, розміреним голосом розповідати:

— Маю, панотче, дочку юну, яка, вибачайте на слові, аж так пойнята плотською пристрастю, що місця собі не знаходить. Призналася, що, коли якийсь чоловік до неї

наближається, почина труситися вся і млоїтися і, коли б хтось поманив її, без роздуми за ним би пішла і дозволила б чинити з собою все, що тому заманеться. І вістить: чим далі, тим більше хвороба ота її уража, і нема більше сили терпіти. Отоді й пішла до нашого панотця, він спробував молитвою відігнати від неї біса й молебень за неї в церкві довгий учинив. Але не допомогло нічого. Вже переконувала її із плачем, щоб терпіла війну тіла заради Христа і його любові і щоб мертва, як то кажуть, тіло своє соромом та цноту, але не змогла її переконати. І вже почала вона говорити, панотче, що з дому утече і першому, хто на неї посягне, себе відасть. Такий сором мені, що місця не знаходжу, а жениха, щоб одружити її, нема. Тобто він є, але пішов у похід, бо козацького стану, і вони з моєю дочкою полюбилися, але як пішов, то й пропав. А люди вже щось дочули, і ніхто не йде із сватанням, хоч ми й замужні, й поважні і хоча робила щодо того заходи. Отож про неї вже слава лиха починає йти, а це мені гірше, панотче, ножа. Сказав панотець наш, що, не до слова мовити, біс плоті в неї поселився, але не знає добре, як його проганяти, через що прирадив піти до київських ченців, котрі в печерах живуть, але до Києва далеко і боюся, щоб не зогрішила в дорозі, навіть коли б і я з нею пішла, бо, каже, несила їй терпіти: або віддатися має, або помре — терзає її непомірно.

Тоді задумався Климентій, а вона стояла, і вже й сльози почали текти їй по лицях.

— Допоможіть, отче, коли й справді Божий чоловік! Я вже оддячу, як зможу!

— Нелегка річ! — сказав Климентій. — Ходімо до вашого панотця, може, в нього є требник — там написано, як це треба робити.

— Коли б була в нього така книжка, — мудро сказала жінка, — то й сам того біса б прогнав. Казав, що знає про ту книжку, і, коли б була, каже, то прогнав би, як це записано і за правилом, але робив по-своєму, і нічого з того не вийшло.

— Я ту книгу читав, — мовив задумано Климентій, — але не відаю, чи все в голові залишилося.

— Тоді, може, Господь допоможе й послухає твоїх молитов, — сказала жінка, — бо нашого панотця не послухав. Тільки Богом закликаю: щоб ніхто того в містечку не знав! Прийдіть, панотче, для дійства вночі, коли всі сплять.

— Ніч для біса найдогідніша пора, — сказав Климентій, — чи ж поборю його? Можна було б зараз піти, але перед цим приготуватися треба й вимолитися. Ліпше прийду вранці: на початку дня Господь милостивіший, бо кладе перед людьми нове світло для витвору добрих діл. Як тебе звати, жінко, й де живеш?

— Казала вже тобі: Пелагія я, а живу за три хати від корчми. Виглядатиму вас, панотче.

— Гаразд! — сказав гостро Климентій. — А тепер іди й не заважай мені молитися. За тебе й твою дочку.

— Тільки ж, панотче, щоб ніхто не знав!

— Дідьчая мати видала, що сова зайця імала, — буркнув Климентій.

— Що? — не збагнула отаманиха.

— Завернися, бабо, плечима в світ з очима, — грубо сказав Климентій. — Все-бо тобі сказав, і не перебаранчай мені!

І він знову подививсь у небо, намагаючись уловити рештки свого настрою чи музики, чи позганяти білих овець, що порозбрєдалися по вигоні — слова свої, чи позбирати намистини, що розсипались із нитки, але все розруйнувалося, порвалося, справді, розсипалося. Зрештою, й сонця майже не було, а тільки малий сліпучий кавальчик — крайка за окоєм. Зирнув на жінку, яка віддалялася, вряди-годи на нього озираючись, і раптом подумав: а чи не зустрічалися вони з нею раніше, бозна-коли, але дуже й дуже давно? Зрештою, сплюнув і махнув рукою.

— Ет! — сказав уголос. — Біс не батько, що більше знав. Приніс чорт бабу, тож мале снідання великий мій обід зіпсу-

вало.

Почухмарив волосся під клобуком, очевидно, вже набрався шкільних бліх, і додав:

— Лихо штани поре, але, мовивши слово, треба бути паном. Ет!

РОЗДІЛ III

Бісів плоті виганяти йому не доводилося, хоча бісів інших кілька разів пробував виганяти, користуючись приписами требника, але тоді книгу мав під рукою. В одному чоловіку біс поселився вовкулацький, і хворий вив, наче вовк, але після здійснення обряду присмирів і вити вовком перестав. І Климентій, здається, побачив, як із рота хворого разом із парою вийшла ніби тінь, що коротко, в минуті, мигнула — ніби темна істота з різками, кігтистими крильми й такими ж руками й ногами — й подалась у піднебесся, де їх, певне, товчеться чимало, адже й звать бісів духами піднебесними. Вдруге лікував оглашенну, яку біс примушував безнастанно бігати, і вона моталася по лісах, лугах, полях, обдираючи з себе одяжу, а тоді, втомлена, й вичерпана, й майже гола, бо одяж висіла на ній клаптями, поверталася додому на ніч, а вранці знову починала бігати; її ловили, але піймати не могли. Над нею учинити дійство до кінця він не зміг, бо хоча вночі, коли спала, і зв'язали її кріпко, але тільки почав молитися, як розірвала пута й побігла, й уже на ніч не прийшла, а десь пропала — так він із того села й пішов, її не дочекавшись. Через це не вельми був упевнений, що вдасться справитись і цього разу, через це й хотів іти до священика, щоб ще раз перечитати требника, але то було з його боку й маленьке лукавство: хотів отак забезпечитися на випадок невдачі.

Пам'ять же мав чудову, тож, коли щось читав, те навіки залишалось у ньому. Відтак досить було заплющитися, як перед очима поставали друковані чи писані сторінки, і міг із тих сторінок вільно собі читати, отож і читав при нагоді, але з часом літери блідішали, вицвітали, й приходив момент, коли пропадали зовсім — саме тоді, щоб оновити пам'ять, йому й потребувалося перечитати знане й раніше читане.

Невдовзі мали повернутися до школи дяк із школярами, які сьогодні виставляли перед жінками жартівливе дійство, а відтак принести й торби, наповнені їством, що його мало статися до наступної оказії, — і саме їх він чекав, милуючись на захід і складаючи нові вірші. Але отаманиха й справді порушила його спокій, отож відчув потребу усамітнитися, забувши про сподівану вечерю, сісти, щоб ніхто не перебивав, заплющитися й викликати в пам'ять сторінки із Євхологіона, тобто молитвослова чи требника, що має в собі всілякі церковні послідування, які належить знати ієреям. Саму ж книгу було видано у великій чудотворній Лаврі Печерській, року 1646, місяця грудня, 16 дня, як написано на її титулі. Отож Климентій, щоб звірити пам'ять, з'явив перед очі титулку із картинками, що зображали святі таїни — титулка постала перед внутрішнім зором цілком чітко. Тоді відновив сторінку на початку послідування про збавлення від духів нечистих: тут подано гравюру, на якій Ісус Христос виганяв біса із біснுவатого, з лівого боку стояли якісь люди, на головах яких танцювали бісики, бісів було повно і в повітрі, і в морі — вилітали із свиней, котрі там потопали, а на заднику — два чоловіки зі списками панічно тікали геть. Картинка стояла перед внутрішнім зором виразно, навіть яскраво, ніби освітлена сонцем, особливо зображення Ісуса Христа, відтак Климентій заспокоївся: можливо, коли допоможе йому Господь, у нього цього разу щось добре й вийде із тією отаманівною.

Вийшов із шкільного двору й помалу рушив у бік річки, де міг би усамітнитись у кущах, ставши на молитву. Але мусив

перечекати: вулиця виявилася запруджена худобою, яку гнали два стадники. Климентій приліпився до тину, а повз нього пішли ситі і утомлені корови, важко сопучи й матиляючи рогатими головами. І щось таке чудне із ним причинилося, бо раптово уздрів, що на голові кожної корови між рогами сидить по голій істоті, з лускуватим темнавим тілом, і кожна ота істота так само рогата, а на головах у них, так само, між ріжок, сидять зовсім малі бісенята: і перші, й другі цупко тримаються брудними лапками за роги, перші — за коров'ячі, а другі — за бісячі. А коли корови зводили голови й мукали, то істоти брали покладені між рогів рогові ріжки й сурмили. І тут Климентій виразно почув голоса, сипкого й повзучого, ніби гад виповзав із рота найближчого бісика, а може, то був і справді гад, та й запитав:

— Хочеш, Климентію, подолати нас? Начувайся, щоб біди собі не напивав. Не чіпаємо тебе, не чіпай і нас, ліпше нам розійтися без змагання.

Це видіння було коротке, як проліт швидкого птаха, натомість істоти стали невидимі, а корови йшли та йшли, коротко перегукувалися стадники, а господині повиходили до воріт, щоб відібрати зі стада своїх корів і заходитися біля доїння. Тим часом худоба збила таку куряву, що він, пробираючись попідтинню, вже й світу не бачив. І нараз подумалося йому, що це якесь спитування і що він може й справді щось вирішити: а чи втекти із містечка, адже тут поселилася така кількість бісів, а чи спробувати із ними повоювати. Зрештою, думав поет, воювати з бісами чи ж його діло? Адже янгол, котрий являвся, виразно сказав йому не закопувати таланта та й тільки, а воювати з бісами не велів, власне, нічого про те не говорив. Але ні, він сказав, щоб множити таланта на десять, ото ж десять справ має чинити: писати вірші — раз; рецитувати їх людям — два; навчати — три; приймати сповіді, коли хто бажає, — чотири; співати пісень — п'ять; лікувати хворих у міру сили своєї — шість;

допомагати тим, котрі його допомоги потребують, — сім; досконалити при тому й кріпити власного духа — вісім; бути милостивим до своїх гонителів, які женуть його, собак натравлюючи, а часом і б'ють немилосердно, — дев'ять. Отже, десяте діло і є — гонити бісів, бо іншого собі придумати не може.

Слава Богу, стадо пройшло. Але ще довго простував у курявній хмарі і саме в тій хмарі, час од часу чхаючи, протвердив подумки вимоги до ексоркистів, тобто заклинателів, — тих, котрі мають силу супроти нечистих, і ця сила дається, за требником, священикам, читцям, іподияконам, дияконам і презвитерям. Але чин треба чинити не безрозсудно. Правда, в требнику сказано, що подібні речі робляться за зволенням та благословенням начальних, але оскільки Климентій — людина мандрівна і начальних над собою не має, то цей припис можна і опустити. Отож передусім належить звирити себе: чи достойний на такий великий подвиг. Перше, що має остерегти: чи не має гордості та марнославства і до скус цікавості, тобто чи смиренний ти, Климентію? Чи самого себе зневажаєш й відкидаєш і чи пізнаєш недостойність свою, адже не своєю силою маєш діяти, а таки Божою?

Звернув із більшої вулиці в меншу, бо досить наковтався пиляки, і побачив за тином кругле, як гарбуз, з висячими вусями обличчя. Голова була голена і стриміла над високим тином, як горщик, настромлений на кілка. Очі однак у того горщика виявилися примружені й хитрі, а трохи й хижі, ніби стеріг злодія чи гада, що до нього підповзав.

— Чом лазиш, ченче? — густим басом спитала настромлена на кілка голова.

— Чи вийду, пане господарю, — чемно спитав Климентій, — цією вашою вуличкою до річки?

— Це вже шукаєш, чого потягти? — пророкотіла голова. — Ото як спущу псів, то не тільки до річки вийдеш, а й перескочиш через неї, ха-ха! Ану завертай, одкіля прийшов!

“Спитуєш мене, Господи?” — подумав Климентій, зирнувши на небо, але із вулички хутенько завернув і знову пірнув у хмару куряви, де й сказав покірливо:

— Не гнівайся, Господи, на цього темного і скупого, не відає-бо, що чинить, коли неповинних людей обража.

— Оце лазять тут дармоїди, лазять! — бовкав десь збоку від Климентія, наче дзвін, потужний бас. — Робить не хочуть, а тіко й нюшать, де щось поцупить, тьху на вашу голову! Я б цих школярів, наче гнид, повідушував би. Кирпу гнуть, що грамотні, а голота голотою, ще й голотою поганя. До плуга б їх упрягти!

Але Климентій не слухав того бовкання, не до того було. Не мав зважати на дрібниці, адже пробував у стані самоосторог, тобто готував себе до великої виправи, а раз так, мав бути духом урівноважений та й спокійний. Отже, яка друга осторога? Ага, стерегтися срібллюбства та лихоємства, а за труд свій плати не брати, бо владу над бісом можна взяти тільки без винагороди. Срібла він не мав і не має, хіба який чех упаде при милостині, якого не хочуть брати торгівці, але отаманиха винагороду таки пообіцяла, і він, на жаль, не відказав, що нічого за труд не візьме. Але не сказав, що візьме, отже, все у волі його, і тут він чистий є. Хіба черв'ячка заморить, але прийме це не за винагороду, а як милостину. Дар же Святого Духа не продається за тимчасові ціни.

Усе ще не бачив світу, бо курява як піднялася над дорогою, так і стояла. Але йшов у той бік, де були міські ворота, а за ними, як пам'ятав, напевне має бути річка. Там містечко кінчається, і він зможе усамітнитися, а отже, до решти зосередитися.

Так воно, зрештою, і сталося. Вирвався із хмари, як з пелени морочної, і йому в очі кинувся чудовий краєвид: маленька річечка тонула поміж кулястих верболозів, за нею — засіяне поле, яке вже починало жовтіти, а що сонце вже зайшло, від води починала відходити тепла пара, покриваю-

чи все чарівною тканкою. Климентій сів на березі так, щоб можна було впустити у воду ноги: так завжди чинив, коли втомлювався, і завмер, прочуваючи, як помалу в душу заходить мир. Зуділи навколо комарі, але цера його, мандрівника, засохла й придубіла, тож не могли зашкодити, тож утопив зір між зеленъ напіврозмитих куль вербового кущовиння та й слухав, як плескає, скидаючись над водою, риба. Було тихо, й повітря ніби перетворилось у кисіль, а ще густішим киселем стала течія, що омивала його чорні від куряви ноги.

Третє, що потрібно і чого належить стерегтися, подумав Климентій, — це не бути у гріху шлуду й оскверненним від тілесної нечистоти. Адже мовив Иов: “Сила диявола в його стегнах, його ж міцність у пупі його живота, і над тим диявол має владу, що супротивне розуму і закону Божому, тілом своїм зле володіє, як кінь, що не має розуму”.

І тут Климентій Зіновійв, мандрівний ієромонах і творець навчальних віршів, тяжко задумався. Ні, не був битий гріхом блуду, бо ніколи не пізнавав жінки, хіба що в юності закохався, але таємно й безнадійно, бо дівчина, яка його уразила, й не дивилась у його бік, та й не рівня вони з нею були, очевидячки, навіть ніколи й не довідалася про його гаряче почуття. Вона ж йому марилася, приходила у сни в неподобному вигляді, і його плоть уві сні таки набрякала, і чинив із нею, на її заклик та звабу, любодіяння, і вибухав, сонний, ніби на частини розривався, і помирав не раз у ній, що викликало в ньому непомірний жах, коли прокидався, бо гадав, що в ньому поселився-таки біс плоті. Жив тоді у школі і якоесь, коли ночував у них один мандрівний ієромонах, як це тепер він сам (часом йому нерозумно здається, що був то таки він сам у іншому тілі та часі), сповідався щиро, як людині незнайомій, бо тільки незнайомому панотцеві міг виповісти таку таїну. І той отець, звався він Варсонофій, повів хлопцеві:

— Це, юначе, таки біс плоті в тобі поселився. Коли не хо-

чеш, щоб подолав тебе до решти або ж розчавив, як комаху, задовольнився насправді, не уві сні, тобто поймай жону, і це звільнить тебе, а коли цього не хочеш чи не можеш учинити, піди у ченці й умертвлюй тіло своє, бо то найсильніший із сильних біс, і слабка людина супроти нього.

— А коли б поймав жону, — спитав тоді наївно хлопець, — то хіба б його прогнав?

— Так, — відповів отець Варсонофій. — Бо в жіночому тілі живе пекельна гарячість, ото ж біс входить у те пекло й там спалюється. Але не весь, а тільки частково, бо залишає в тілі чоловічому зерно, з якого вилуплюється новий біс, і так триває, доки людина не постаріє і той біс у ній не здохне. Але є в тому, юначе, й велика таїна, бо саме від такого спалювання народжується і зерно людське, з якого виходять діти, батькам на радість та втіху, і це зерно не бісове, а таки Боже, бо в ньому заховано таїну вічності та безсмертя людського. Ото ж у з'єднанні із жінкою, юначе, — сказав ієромонах Варсонофій, а він мудрий був, — є начало Боже і начало бісівське, а людина має вільну волю їх розпізнати і стати на лівий чи на правий бік. Але саму таїну людині ніколи не пізнати, і саме тут вона найбільше слабка, тож найчастіше втрапляє у ловецькі диявольські мережі.

— А що ж таке любов до жінки? — спитав Климентій, правда, тоді він ще Кирилом звався.

— Це вогонь, у якому згоряє птиця Фенікс, — сказав Варсонофій. — Чи знаєш цю притчу?

І він розповів юнакові притчу про птицю, яка живе у світі, а коли приходить їй час помирати, то кидається у вогонь, спалюється, а натомість із вогню народжується вже в юному тілі, і так триває вічно, що в народженні та смерті — запорука вічності.

І він, тоді ще будучи не Климентієм, а Кирилом, жахнувся на ту розповідь і не знайшов у собі аж стільки сили, щоб піти й конечно пізнати ту таїну на собі й у собі, а вдяг-таки мантию

та й став Климентієм, тобто Новою людиною, і відтоді плоть свою, як умів і як навчали його святі отці, мертвив. Але біда в тому, що забути тієї дівчини, яку колись кохав палко й таємно, так і не зміг. Ні, не приходила вже в його умертвленне тіло, не зваблювала, не вмирав у ній, як раніше, але постійно відчував біля себе її присутність: інколи бачив її обличчя в інших дівчатах чи жінках — тоді панічно від них утікав. От і зараз на короткий миг, коли розмовляв із отаманихою, здалося йому, що це теж вона, тим більше, що звалася так само — Пелагія, але миг був і справді короткий, і більше того в отаманисі не примічав, інколи обличчя його давнішньої коханої впливало в пам'яті десь так, як сторінки книг, що їх прочитав, часом відчував, що живе в ньому, як часточка його тіла й духу, коли-не-коли з'являлась у снах, хоча й трималася віддалік і не зваблювала. Але гріхом блуду чи тілесного осквернення ніколи не хворів, і це таки дало сякий-такий спокій, хоча в глибині душі відав: подолати біса плоті до кінця не зумів. Тому, думаючи зараз про те, що завтра вранці йому доведеться проганяти того біса з незнайомої дівичі, відчув легкий страх, тож, слухаючи, як ніжно покльовують його опущені у воду ноги малі рибки, почав гаряче молитися, аби минув йому той страх, а коли, подумав, отой страх — провіщення Боже, що йому не треба братися аж за таке діло, просив яснішого щодо цього знаку і довго сидів, заплющивши очі, окутаний сутінками, що поволі гусли довкола нього, аж змерзли йому ноги, але того знаку таки не дочекався. Тому встав і вже по холодній вечірній росі подався назад, дорогою обдумуючи інші остороги.

Четверта (мати тверду віру в усіх чинах православно-католицького сповідання східного благочестя) його не турбувала, тут був певний, як і в п'ятій осторозі: щоб мати надію на Божу благодать у ділі, яке має вчинити, аби звільнити Боже створіння від лихого наслання, наступна засторога, щоб допомагати в міру сили ближньому своєму, входила в число

десяти його талантів, що їх заповів йому колись янгол, і сумніву тут не мав також.

Щодо сьомої — не все було гаразд. Вимагала, щоб екскурсист, пробуваючи у сердечній скрусі й міцно шкодуючи за гріхи свої, прийняв сповідь в духовного отця свого, а відтак і розрешення. Якось не прийшло йому до голови, бо прихід отаманихи був несподіваний, а йти поночі до священника, який до того ж пробував сам прогнати біса із дівчини і не зміг, була марна справа. Адже коли не міг прогнати, то й сам не був достатньо підготований, а отже, й грішний, а яка рація, подумав Климентій, сповідатись у грішного, і чи визнає Господь таку сповідь за дійсну, і чи не ліпше йому, мандрованому, вдатися, як завжди те чинив, до Господа без посередництва грішної душі: чи ж бо не вислухає його? Окрім того, давні отці, як читав у житіях їхніх, проганяли бісів без сповіді й розрешення для себе, і це їм завжди вдавалося. Що ж до триденного посту перед дійством, то він мав піст вічний, бо вічно голодний, хоча сьогодні вранці й наївся добряче, але м'яса не вживав, а тільки вареники з сиром — не все тут гаразд, але може якось зійти за добре.

Отож Климентій, ще не доходячи до вступу в містечко, улякнув біля дерева на мокрій од роси траві й почав виказувати гріхи свої, хоча гріхів видимих не чинив.

— Але знаю, Господи, — сказав він, — що існують гріхи, які людина чинить і пізнає, — то видимі, а є й такі, котрі чинить і не пізнає їх, — то невидимі. Видимих не відаю, хоча, може, різке слово кому сказав, хоч би отим жінкам сьогодні й отаманисі, а невидимі відкрий мені, Боже, аби пізнав їх і міг покаятися — до покаяння-бо завжди готовий.

Замовк, удивляючись у неозоре, густо засипане зорями небо, бо саме там мав бути знак, що Господь його почув, його молитви прийняв і розрешення йому дав. І Климентій побачив того видимого знака: одна із зірок зірвалася й стрімко полетіла вниз, відтак і згоріла, розчинившись у просторі.

— Воля твоя хай буде на мені! — сказав голосно Климентій і звівся з колін, відчуваючи тиху благість, схожу на щастя, а коли до нього приходило таке почуття, ставав повний своєї сили, відтак оте ексоркистичне діло міг чинити, хоча обряду самопізнання ще до кінця не відбув. Остаточо мав пізнати готовність до поважного чину після ночі, бо коли сні прийдуть погідні та благочестиві, може заклинати, коли ж нечестиві й блудні, до діла братися не варто, так можна, не приведи Господи, й самому накликати напасть.

І тут Климентій зупинився різко і вдарив себе в лоба.

— Стій, мороко! Але ж я у містечко не потраплю!

І справді, самозаглибившись, не помітив, що таки вийшов за міські ворота і сидів над річкою поза містом, а з настанням темряви ворота, як правило, наглухо зачиняються, і сторожа докликатися не завжди можна; як же докличешся, не захоче впустити, щоб біди від приходня не сталося, може, це моровий, а коли б і пустив, то на ніч господарі спускають псів, які чатують біля своїх обійсть або ж збираються у зграї, — горе тоді тому, кого зустрінуть. До псів же в Климентія, як у людини мандрованої, була особлива нехіть, навіть страх. Отож залишалось одне: знайти копицю сіна, вже ж по сінокосі, і вкластися там на ніч; зрештою, ночувати під відкритим небом йому не первина — чинив так не раз і не сто. Може, це й ліпше, подумав Климентій, бо так уб'є не одного зайця, а таки кількох: по-перше, не муситиме відмовлятися від вечері, якою напевне б його пригостили в школі (а могли б і не гостити), — він же перед дійством має поститися, а нелегко голодному відмовлятися від їжі; по-друге, сумління буде чисте: не сповідався перед чином і не дістав відпусту, бо не було до того жодної можливості; потрете, має пробувати у самопоглибленні та благісних думках, а відтак готуватися до прогнання біса, отже, в усамітненні, а яке може бути усамітнення у школі, де школярі, а особливо дяк, уві сні соплять і харчать, а коли не сплять, то кричать; ні, Господь таки спри-

яє йому.

Климентій знайшов копичку сіна й нарешті міг, зарившись у суху траву, вільно випростатися й позирнути віч-на-віч у небо, відтак здобутися на високість духу й поміркувати про речі великі та вічні — це те, що називав: зирнути Богові у вічі. І він зирнув йому у вічі й побачив тисячоокого, побачив безмежного, який не має форми і плоти, але який є суттю всіх форм та плотей; якого не можна пізнати й торкнутися, але який є самим пізнанням і котрий усесяжно всіх доглядає, адже кожна зоря — то око його, і скільки людей на землі, стільки зір у небі, і кожен має свою, хоча й не відає, яку; але кожен із сущих, думав він, мав скероване до себе око. Отож Климентій, забувши, що йому годилося б протвердити ще науку про те, як треба розрізняти біснுவатого від меланхолією битого і які мають бути застороги щодо цього заклинателю, жажнувся розчиненою навстіж душею до того безмежного, яке тримало над ним велетенську баню, побиту ясними прорвами; і зашепотів вірша про імена Бозькі, бо хоча й диявол має різні наймення: сатана, чорт, щезник, люципер, нечестивий, — у Бога тих імен куди більше: Христос, Спас, Збавитель, Скупитель, Світу Творець, Цар Слави, Вседержитель, Недовідомий, Спаситель, Людинолюбець, Бог, Господь, Тройця, Отець, Святий Дух — і ніхто не може порухувати тих імен, адже може йменуватися Таїною, і Природою, і Всесвітом, і Тим, що є все, і Вічністю, і ще, ще — Господи, думав він, який я справді нікчемний, мізерний і малий у цьому світі, із своєю кволою свічею свого духу та розуму, що міститься у круглому образі літери “я”, у дочасності своїй, у ніякості, у марності, і чи є йому гріхом самовпевненість його, коли поклав на себе *місію*.

Місію когось щось навчати, в той час як сам нічого не знає, щось допомагати розуміти, коли сам нічого не розуміє.

“Зрештою, — думав він, — мої повчання, й наука моя, й приклад слів моїх — це попри все стежка до тебе, і я не хочу її

покинути, бо ти мені те повелів. А коли взяв те собі в голову із глупоти своєї, то вірю, що й глупота моя — стежка до тебе, бо дав мені талант, і не закопую його в землю, а намагаюся рости, як дерево чи корисне зело. І хоча, може, й небагато плоду та й приросту в світі вийде із тієї дрібки й частки моєї, вона попри все є і буде, тож, умираючи десь під тинном, чи в школі, чи в чужому домі, не здихатиму, як пес, а відійду, як позначена Божим знаком істота, і хоча може бути, що то одна із моїх облуд, і все, що чинив, — тільки дим та порох, але те, що йшов у світ із світлим лицем, світлим оком та словом, і стане тим зерном, у якому схована таїна вічності, а отже, й ти, Боже мій милостивий. І віднайнеш мою частку в собі, Боже, адже не для зла пущений у цей світ дивний, та широкий, та дочасний, та марнотний, але прекрасний.

І тоді пізнав він, що душевна скверна його очистилася, а сама душа спрозорила й отерла налиплий накіп на собі, а очі його налилися світлом зір, відтак перетворились у синє скло, а дух помалу, не поспішаючи, вплив у антисвіт, у якому є також життя, але таке, якого ми ще менше розуміємо, ніж оце, суще, світове.

РОЗДІЛ IV

І привиділося Климентію, що він, ієромонах-мандрівець і творець научальних віршів, сидить у темній подобі глибокого човна, а побіч сидять жінки із обличчями, витесаними із вапняку, глибоко загнані у той вапняк очі напружено блищать, а червоні, ніби нафарбовані, губи підтиснено бантиком. І говорять ті жінки іноземною мовою, але відразу ж перекладають на латинську, чи польську, чи українську, отож він розумів їх; говорять вони про те, чого ще не протвердив, а

мав би, коли серйозно готується до чину.

— Звір, Климентію, й увірся спершу, чи ж біснувата та дівчина, хоч мати її такою зве, — сказала перша жінка, при тому уста її ворушилися, а все обличчя лишалося непорушне, бо ж кам'яне. — А може, вона чорною жовчу помазана чи охоплена якимось іншим недугом. Знамення ж біснуватого такі: іномовне говорити багатьма словами чи розуміти іномовні словеса, відкривати те, що пробуває далеко, також сокровенне, мати силу непомірну до зросту й тіла. Це можеш пізнати після першої заклинательної молитви, або ж і другої, і спитаєш біснуватого, що відчуває в умі своєму, чи в тілі, чи в уяві, а коли побачиш, якими словами біси найбільше нітяться, то ті знову читай і говори.

Жінки, оті, в човні, котрий плив по чорній, як смола, воді, були одягнені в пишні сукні, але не такі, які носять українські пані, а ніби німецькі. Він, Климентій, колись бачив такі на дружинах німців із московського гарнізону в Києві. Сиділи вони непорушно й чинно, ніби й тіла мали витесані із вапняку, тобто побиті дірочками, як у дзюб, що перехворіли віспою.

Перша жінка виказала свою науку й замовкла, підтисши почервонілі уста бантиком, очі ж її продовжували все так само горіти. Відтак почали ворушитися так само уста в другій жінки, котра була витесана із того-таки каменю, але трохи інакше: більший ніс, і менший рот, і вужчий лоб, хоча шапчина на панях однакова, із безліччю всілякого узороччя.

— Знай, якими підступами та звабами користуються біси, щоб звабити ексоркиста: дуже багато говорять у відповідь на запитання, і не про те, що запитують, і це — щоб утрудити заклинателя, і вдають із себе недужого, а не мученого від біса. Інколи біси тимчасово покидають тіло, яке ніби вільне від усілякого мучення, аж недужий уважатиме, що звільнився від них, але заклинателю не треба переставати діяти, доки не буде знамення звільнення. Часом можуть бути інші перепо-

ни, наприклад, недужий не хоче піддаватися заклинанням, доказуючи, що в нього природний недуг, а інколи біси приспляють хворого й насилають йому сна, в якому показують, ніби недужий звільнений від них. Або ж інші учиняють снотворне чарування і вдаються до чарівників чи забобонів, а не звільняються через церкву — заклинатель, тобто ексоркист, має того берегтися. Зважати також треба, що диявол відпускає жертву, а потім до неї повертається.

Човен плив чорною, як смола, водою, без вітрила, весел, гонений самою течією. Жінки ж із кам'яними обличчями сиділи на довгій дубовій лаві, пофарбованій у зелене, на ногах мали однакові черевички, на тілах однакові сукні, на головах однакове покрів'я, руки їхні безживно лежали на стегнах, а на кожен палець нанизано по три персні, навіть на великий, на якому перснів звичайно не носять. Відтак персні покривали всю церу пальців і здавалося, що вони металеві: із срібла, золота, прикрашені великими аметистами; срібними здавалися, чи були так пофарбовані, й нігті отих сибіл, а що то були сибіли, Климентій анітрохи не сумнівався.

Сам він сидів при кермі ззаду, тримаючи ручку й скеровуючи човна, що його несла течія, але жінки на нього не дивилися, бо сиділи на бічній лаві, тож говорили ніби у порожній простір, а простір навколо був перламутровий із зеленим відливом, ніби все повітря довкруг обросло мохом. І жіночі сукні були також більше зелені, хоч там угадувалися відтінки інших барв, але ті ніби зникали, змивалися із суконь, чим далі, тим більше зеленіючи. Климентій зирнув на свою мантию і помітив, що й вона не вилиняло-чорна, як це було насправді, а також зеленіє, навіть босі його ноги зеленіють, а може, й обличчя, але обличчя сибіл не зеленіли, а залишалися незмінно блідо-жовтої барви із сірим, як це буває в деяких вапняків чи в туфого каменя, що утворюється після виверження вулканів.

— Заклинання може чинитись у церкві, — сказала, швид-

ко заворушивши червоними губками, третя жінка, — чи в якомусь іншому осібному місці, але безлюдному, а коли бісний буде вельми немічний, чи з доброродних осіб, чи з іншої причини, то заклинання можна проводити і в нього вдома.

Климентій кермував човном, що впливав у зелений простір по чорній воді і сам був чорний; з тієї води вряди-годи вигулькували чорнолиці карлички із цапиними рогами й вибалушеними очима і з розтуленими беззубими ротами; причому з'являлися по одному з правильними на чвертьквадранса³⁰ інтервалами та й казали голосно: “Ха-ха!”, або “Ух, ух! Солом'яний дух!” — і поринали, натомість дорогою виникали інші, але ані сибіли, ані сам Харон, тобто він, Климентій-перевізник, не зважали на них, а сибіли мали клопіт говорити, він же пильно їх слухав, адже й справді конче мав ту науку протвердити, бо, коли прокинеться, буде ніколи.

— Коли бісний умом і тілом бадьорій, заклинатель має наказати йому, — сказала четверта сибіла, — щоб старанно молився Богу, постився й очищував сам себе святим сповіданням та й причащенням божественних таїн, а коли заклинання над ним здійсниться, щоб зібрав помисли свої й навернув їх на Бога.

У цей час із чорної води вигулькнула чорна істота-карличок і гукнула:

— Не до Бога, а до мене, ха-ха! — і знову пірнула.

Але сибіла, котра говорила, й оком туди не повела.

— Май у руках чи перед собою, — сказала вона, — розп'яття Христове. А божественних таїн не можна на голові бісного покладати чи якимось інакше до тіла його торкатися, щоб не було біди безчестя.

— І щоб не був ексоркист багатомовний і не запитував зайвого, — сказала четверта сибіла, а всіх їх було семеро, — з цікавості, щоб довідатися про майбутні та сокровенні речі й

³⁰ Чвертьквадранс — п'ятнадцять хвилин.

події, а хай поведить нечистому духові мовчати, відповідати тільки на запитання, і щоб не вірив, коли біс повідає, що він душа когось із святих, чи померлого якого, чи й сам янгол, — все це брехня!

Тоді вигулькнула із чорної води рогата голова й гукнула:

— А от і не брехня! Бува, що й правда! Ух-ух!

І знову поринула.

— Це вже почалося твоє змагання з бісом, — сказала п'ята сибіла, затрепетавши червоними губками. — Він з нами ніби бавиться, але дивись, щоб не побавився з тобою, бо й сам є вразливий не так, як оце ми.

И справді не були вразливі, бо кам'яні обличчя через те й кам'яні, що незворушні, так само й тіла; правда, сукні їхні вже цілком утратили відтінки інших барв, позеленівши цілком, навіть стали світло-зелені, кольору молодого листя, але й ця барва не залишилася незмінною, перламутрово виграла й ледь помітно для ока темніла.

— Запитання подавай такі, — сказала та ж таки, п'ята, сибіла, — про число та ім'я духів, які в людину ввійшли, про час, коли це сталося, чому ввійшли й таке інше. А всілякі бісівські соромоти, сміхи й безчиння заклинателі має заборонити. І щоб присутніх при цьому було мало, і щоб вони не втручалися у дійство, нічого не питали, а хіба допомогли здолати бісного, відтак смиренно молилися Богу.

І на цей раз з чорної води вигулькнула химерна істота й гукнула:

— Ха-ха! Такі ви самонадіяні! — але не пірнула, а почала корчити гримаси, стягуючи, розтягуючи, викривлюючи, видовжуючи і сплющуючи обличчя — і тільки потому зникла. Одежа ж на сибілах із світло-зеленої стала яскраво-зелена, а черевички на ногах почали жовтіти.

— Заклинання чини дерзновенно, — сказала шоста сибіла, — із вірою, смиренням і теплотою, а коли дух сильніше мучитиме жертву, сильніше настоюй, а коли тіло почне здуватись,

корчитись у якийсь бік, схилитись чи вигинатись, вчини там хресне знамення або водою свяченою покропи, і хреста біля себе май.

— Отак, як я! вигулькнула з чорної води істота і знову почала кривити обличчя, а тоді виригнула вгору смоляного струменя, який піднявся на висоту, що її мають церкви, і так у повітрі завмер, як чорна дуга, схожа на петлю для повішальників.

Пливли якийсь час у глибокій тиші, і не плюскала за бортами вода, і не вигулькували з неї чорти, а може, істота була одна, бо ніколи не висовувалося їх кілька підряд. А сибіли ніби поринули в задуму, і одежа їхня із яскраво-зеленої стала темно-зелена, тоді як подоли суконь почали помалу, ледь помітно жовтіти. Так само задумався й Климентій, врядигоди позираючи на чорну петлю в них над головами, яка ніби рухалася разом із човном і не зникала. А думав він, заодно ладнаючи слова у вірші, про перемінності світові, бо в світі перемінна кожна річ, бо руйнуються фортеці й мури, помалу з'їдаючись часом і пропливаючи в ньому, як хмари в небі. Так само пропливають і зникають людські життя, хоч міста з церквами й монастирями і села залишаються ніби й незмінно, але насправді також змінно. І хоча знищує їх час, меч чи вогонь, але знову оновлюються та воскресають, і так триватиме, доки світ світом. Думав Климентій і про те, що місто, чи церкву, чи монастир відбудувати можна, так само й мури, й фортеці, але людина, вмерши, не відбудує себе ніколи, хіба що в судний день, але річ у тім, що той невідь-коли буде та й чи в цьому світі і чи для світу відбудується, адже в судний день люди відродяться не для життя, а таки для суду, а отже, для покари за діла давні без можливості творити нові. Що ж буде потому? Річ певна: кінець світу, отже, відродження померлих людей буде не для повернення в міста їхні, церкви, монастирі, села, фортеці, а для того, щоб рушити у вічність, тобто у ніщо. Через це навряд чи можна сказати, що померлі

люди відбудуються так само, як спалене місто чи зруйнована церква, адже людина справжнього воскресіння не відає, а хіба тимчасове, а отже, дочасне. Про це, очевидно, й вістить та петля, що застигла в зелено-перламутровому мороці, в якому пливе дивний їхній човен. І тихий жах почав наповнювати душу Климентія Зіновієва, адже коли в світі все таке ілюзорне та короткотривале, чи є смисл у людських забагах, будуваннях, змаганнях, проповіданні й навчанні, в писанні віршів чи складанні музики — все воно перейде, як трава чи як подих вітровий. Бо коли в людини нема надії на воскресіння для життя, чи ж потрібне їй воскресіння? Воскресіння для смерті, адже смерть, подумалося йому, — це і є образ вічності, тобто те ж таки ніщо. Але він відчув у тому дивовижному сні й інше: він, попри все, в цьому світі — духовний воїн. Тобто хай короткотривале, й дочасне, й тлінне, й приречене, й ненадійне це існування, воно, коли хоче протривати хоч би у відносній вічності, як тривають міста, церкви та села, має бути достойне. І саме в тому, що в світі поки що не перемагає остаточно зло, а таки не раз бере верха й добро, і є запорука тієї відносної вічності для людей, а щоб утримати її, й потрібні у світі духовні воїни, і навчання, і будування, і змагання, і проповідання, і все інше добре. Отже, має відсікти свої страхи, жахи, слабкість свою, безнадію і відчуття приреченості своєї і висталити волю власну й дух.

— Оцього я й чекала, щоб подумав, — мовила сьома сестра-сибіла і єдина з усіх повернула до Климентія обличчя. Воно було кам'яне, але ніби живіше від інших, бо на щоках прозначилися рум'яна, а очі блимали не тільки напрутою, але й ласкою. — Отож моя наука тобі така: стережися, ексоркисте, коли вже ступив на цю стежку, щоб нічого такого при заклинанні не сказати й не учинити, що б тобі самому подало причини до лихого й злих помислів. Коли ж вдасться звільнити когось од лихого духа, навчи його тому добру, що його пізнав у світі сам. І не переймай на себе біди бісного, бо напе-

вне таки не встоїш.

У цей час чорний човен, котрий плив чорною водою, раптом здригнувся, ніби вдаривсь об підводного каменя, й затрусився, аж ветхі дошки на ньому зарипіли й захиталися.

— Це що таке? — злякано вигукнув Климентій.

— Причалили, — сказала сьома сибіла, всі інші лишалися нерухомі, наче боввани. — Тобто припливли із антисвіту у світ, тут же твоя зупинка. Вставай і виходь, ми ж попливемо далі.

— І доки пливтимете? — спитав поет.

— Доки існуватиме світ, — відказала сьома сибіла. — Адже антисвіт без світу неможливий.

— А потому?

— А потому ця чорна вода пожере і нас, — мовила сьома сибіла. — Наша справа пророча, Климентію, поете людський, а коли не буде світу, то навіщо й кому потрібне буде пророкування. Швидше сходь, бо тут у нас коротка зупинка. І не думай про те, чого не може збагнути твій розум.

— Але коли б розуми не думали про незбагненне, то чи потрібні вони?

— Потрібні, — сказала сьома сибіла. — Для самовтіхи.

І вона так само, як сестри, знерухоміла, а одежа і її, і в її сестер все більше набирала в себе жовтої барви.

РОЗДІЛ V

Климентій зійшов на зупинці, котра зветься Містечко, і побачив, що ранок навколо був пишний та багатий, сяяв сонцем, зеленню, мокрою від щедрих рос. І цвіркуни роздирали горлянки, цього літа їх було так багато, що коли йшов стежкою, трава аж ворушилася — коники злітали в повітря і

розскакувалися врізнобіч, від чого виникав своєрідний шурхіт. Мав ясне, ніби запалений свічник, серце, бо вважав, що сон таки давав йому право на прю із тим, чого не відає, отож діставав надію його таки здолати.

Ворота містечка вже були розчинені, і з них витікала, колишучи рогами, худоба, а обабіч їхали кіньми кілька стадників і голосно, лунко покрикували. Тож мусив постояти, поки товар пройде, а відтак рушив широкою вулицею, стогном, твердо переконаний, що господарі своїх собак уже поприпинали і його литкам та мантії ніщо не загрожує. Мав пройти повз школу, але туди не збирався заходити, однак ще здаля побачив на ґанку дяка, який сидів, далеко висунувши довгі ноги, сперся спиною об зачинені двері й палив люльку, бо над ним вряди-годи спалахувала й розгорталася синя хмарка.

— Вже гадав, — мовив спроквола дяк, виймаючи з рота цибуха, — що панотець знову в мандрах.

— Маю ще діло, — сказав Климентій, не збираючись зупинятися.

— Ага, вигнати біса із Тодоськи, дочки Пелагіїної, а міського отамана, — повільно мовив дяк і вклав до рота цибуха.

Климентій мусив зупинитися, звідкілясь дяк про те знав, а він же нікому й словом не прохопився на прохання пані Пелагії.

— Знаєш про це, дяче? — спитав тихо й підозріливо.

Дяк випустив струмку диму й подивився зизом.

— Ця Тодоська, панотче, велика повійниця. Давала всім, хто того хотів, але тільки незаміжнім чоловікам, навіть мої школярі її скуштували, і коли б не була дочкою отамановою, давно стала б біля ганебного стовпа і не раз би скуштувала канчуків. Отож усі про те знають, а коли ніхто їй ще не врізав поли, то це щоб і собі більше не врізати³¹.

³¹ У той час існував звичай: зловленому на перелюбстві врізували полу одержі.

— Але ж Пелагія каже, що вона бісна, — зчудовано мовив Климентій.

Дяк пустив з рота клубеня густого диму і зирнув примруженими очима із підпухлими повіками.

— Це так каже, щоб Тодоську не поставили перед суд. А може, й справді бісна, панотець наш виганяв, виганяв та й не вигнав. Бо то, сказати б, пане-брате, не простий, хай Господь вибачить, а таки біс плоті, тьху-тьху, не на ранок згадувати, панотче. А без вихилясів кажучи, вона блядина.

І дяк раптом підморгнув Климентію й занурив свою напрочуд довгообразу, але майже лису голову в димову хмару.

— Мене попросила Пелагія... — схвильовано почав Климентій.

— Знаю, — сказав добродушно дяк. — І все містечко уже зна. Це вона кожного приходня-інока так просить, але жоден того біса плоті з неї не вигнав, а сорому набралися, бо вона з кожним із приходнів-іноків зогрішила, отож вони із сорому-таки повтікали, дивіться, панотче, щоб і вам того не приключилося. Ще, вибачайте на слові, не всохла у вас жила? — спитав, ліве око примружуючи, а праве навпаки розширюючи.

Климентій обурився.

— Чи ж подобає вам, пане дяче, людині духовній, казати такі неподобні речі?

— Це речі не неподобні, а житейські, — сказав дяк, солодко засмоктуючи дим, ніби мед їв. — А кажу їх вам, панотче, бо ви, знову вибачте на слові, не такий, як ті гультіпаки. А ще добрі й учительні вірші пишете, я таких мудрих не втну, отож хочу застерегти з доброти серця, через це й сів тут так спозарана, аби передибати, бо коли б не потреба доброти, то я б зараз зі своїми школярами після вчорашньої доброї вечері задавав би добрячого-таки хропака.

— То радиш туди не йти? — трохи завагався Климентій.

— Таки раджу, а ви, панотче, розумні собі чинити, як за-

бажаєте. Знаєте, що скажу? — дяк аж люльку відклав, і його очі запалилися, а голос перестав бути лінивий та протяглий, заговорив дяк пристрасно. — В бісів, що мордують людей, вірю. Але є біси й бісенята, є такі, що їх можна подолати, а одного годі, бо не просто входить у людину, а вироста з її природи — ото і є біс плоти. А коли з природи твориться, а не є чужий людині тілом, то це не біс мордує людину, а, по-моєму, вона себе сама, і це не біс у людині, а вона — бісом. І вигнати того біса, панотче, — це все одно, що голову людині відкрутити, коли та їй болить, чи серце вирвати. Отож, шануючи вас і вашу вправність до віршів навчительних, раджу туди не йти, щоб і собі не набратися сорому. Саме тому й спитав, чи не всохла у вас жила, і це не соромне сказав, бо коли всохла, то, може, щось у тому ділі вчините, а коли ні, беріть ноги на плечі, не в обиду вам мовити, і чешіть світ за очі, бо та от Тодоська не одному памороки наслала, і коли б на мене, давно б її на вогні спалив.

Не сказав цю тираду, а виклекотів її із себе, а виклекотівши, погас і злінивів, і знову взяв люльку, яку перед цим поклав біля себе на землю, і ковтнув диму, а відтак оточив лису й подовгасту голову кучерявою хмаркою, ніби імітацією колишніх, мабуть-таки, буйних кучерів.

Тоді Климентій пильніше придивився до нього: був дяк хоча й лисий, але ще молодий, і в нього напевне жила ще не всохла, принаймні молодший Климентія років на десять чи трохи більше.

— А ви, пане дяче, часом на тому вогні, вибачайте, не попеклися? — спитав.

— Га? — вирячив обидва ока дяк. — А ви звідки здогадалися?

— Хіба для того багато треба? — сказав Климентій. — Коли хочете її на вогні палити, то хвоста кішці вже зав'язували. Бо коли насипчасто, то й накипчасто, а коли даха, то й взяха. А хто хвоста розпустив, то хвостом і покрився. Бо коли сало по-

тало, то ковбасам лихо стало. А коли хто бороду вмастив сметаною, то й хвіст дугою. Коло води добряче, пане дяче, умочишся, а коли б моя душа часнику не їла, то не буде пахнути.

— Го-го-го! — вийняв із рота цибуха дяк. — Оце врїзав! Я ж кажу, що ваша милість не такий, як гультіпаки, ви накший, через що на вас увагу і взяв, бо шкода, коли такий чоловік пропаде ні за цапову душу.

— Дякую, пане дяче, — серйозно сказав Климентій, — за добре до мене ставлення і за осторогу. Але до Пелагії маю піти, приобіцяв їй. А я такий чоловік, що коли кому приобіцяв, то й дав, інакше мене сумління заїсть. Як не можеш дати, слів дармо не трать, а коли говорити, то що можеш робити?

— Еге ж, я прикмітив, що ваша милість поважний чоловік, — сказав, пускаючи дим, дяк, відтак звів очі до неба, власне, закотив їх так, що ніби більмасті стали. — Через те мені вас і жалько стало. Однак Господь дав людині волю вибору, і це його *jus privatum*³². Отож *manu propria*³³, тобто за волею вашою, *honoris causa*³⁴ до вашої милості, чиніть, що вважаєте за належне. Але *humanum errare est*³⁵, і не нарікайте, що вас не попередив, панотче, коли будеш *igni et aqua interdictus*³⁶.

— Усе в волі Божій, — сказав строго Климентій. — Він мене в це містечко привів, він же догляне, а коли уполлідить, то й на те воля його.

— Амінь! — мовив дяк і потяг із люльки, але вона погасла.

³² Приватне право (*лат.*).

³³ Власною рукою (*лат.*).

³⁴ З пошани (*лат.*).

³⁵ Людська річ помилятися (*лат.*).

³⁶ Позбавлений вогню та води (*лат.*) — формула вигнання у стародавньому Римі.

РОЗДІЛ VI

Отож, ідучи в бік корчми й назираючи дім міського отамана, Климентій вирішив дорогою помолитися отією першою молитвою, яка чиниться над біснуватими:

— Господи Ісусе Христе, — бурмотів він. — Боже наш! Вільною ти страстю і животворною смертю всю силу диявола знищив і державу його зруйнував, рід же людський од мучительства його звільнив і вірних людей собі привласнив, прийми жертву цю собі щодо Тодосії, яку приношу тобі я, недостойний раб твій, і прожени від неї, старанно молюся, вселукаве диявольське дійство, і зроби неушкоджену її від усілякого марення та насилля демонського, ти ж бо є збавитель, лікар і відвідувач душ і тілес наших, і твоя є слава навіки. Амінь.

Ішов вулицею, яка ще зранку не була курною, і йому здавалося, що з-за воріт, хвірток, тинів і з вікон на нього зорять очі міщан, а він завжди відчував, коли на нього хтось дивиться. Отже, дяк мав рацію: все містечко вже знало про те, куди йде й для чого. Пелагія ж надчікувала його за ворітьми, була вбрана по-святковому, пишна, грудаста, але з печальним обличчям. Вона взяла від нього благословення.

— Боялася, панотче, що не прийдете, — сказала. — Ласкаво просимо в дім.

— Чому б мав не прийти? — спитав Климентій.

— Хтось міг би застерегти, — впевнено мовила Пелагія.

— Але хто міг застерегти, — спитав не без підступу, — коли ми змовлялися віч-на-віч? І я нікому про дійство не казав, та й ви також, бо просили про те.

— Бачите, панотче, — сказала Пелагія, — у нашому містечку нічого втаїти не можна: тут і стіни слухають, і дерева, і вікна, і двері. Отож таємно сказане, явним стає, хоч би як не

ховались. А бува й гірше: хтось тільки подумав, а про те вже язики плещуть.

Відчинила хвіртку, і Климентій аж призупинився: в дворі було принаймні з двадцяттеро чоловіків та жінок, котрі стояли, збившись у барвисту купку, і всі водночас повернули в їхній бік лица, і ті лица здалися Климентієві вельми схожі на кам'яні сибілові, котрих бачив у видженні.

— А це що? — тонко вигукнув він. — Чи ж не відаєш, Пелагіє, що при дійстві не має бути сторонніх?

— Ні, не відала, — відказала рівно Пелагія. — Та й як прогнати їх, коли прийшли?

— Геть, геть! — закричав до людей. — Інакше повертаюся та йду! Не можуть бути при дійстві чужі люди!

Стояв біля хвіртки сердитий і розпашілий, а люди без слова, одне за одним, прослизали повз нього, тільки кидаючи, мов стрілами, поглядами напружених очей. І так стояв, поки не вискочив останній, відтак наказав рвучко:

— Зачиніть хвіртку, і щоб душа мені у двір не ввійшла. Таїнство не може чинитися на базарі.

На ганку стояв важкий, тілистий чоловік у кунтуші, здоровенних чоботях, під важкою шапкою розпиналося кругле, червоне, як буряк, лице, і два вуса спускалося до коміра, як дві щуки, що схопилися одна в одну щелепами і мертво звісили хвости.

— Це мій чоловік, — прошелестіла за спиною Пелагія. — Він може бути?

— Таж звісно, — сказав Климентій, — бо бісну, може, й тримати потреба буде.

Коло отамана стояла подoba його, тільки з молодим обличчям.

— Це мій син, — мовила Пелагія.

— Він теж може залишитися, — сказав Климентій.

Дав благословення обом, але в хату ще не пішов. Упав на ганку ниць на лиці своєму й почав вичитувати співно псало-

ма восьмого “Господи, владико наш!” І Пелагія, й отаман зі своїм подобенством гримнули на коліна, аж застогнали дошки, і не в лад почали вторити за ним, бо псалома добре не знали, а підхоплювали слова панотця, як це буває, коли співають півзабуту пісню.

Потому Климентій звівся на коліна й прочитав молитву “Господи Ісусе Христе, Боже наш, із безначального і завжди-сущого ти отця”, силу й міць якого попросив на перемогу та вигнання всілякої диявольської потуги, яка чинить насилля над рабою Божою Тодосією, з гарячим проханням Божої помочі, бо людська сила немічна і без Господа годі чогось досягти, отож нехай через нього, Климентія, покаже свою велику й кріпку потугу, щоб не бути посоромленим і щоб не порадів ворог душ наших щодо немочі його, а щоб тією ж Божою потугою був прогнаний ворог та супостат і мучитель ества нашого, і щоб вийшов із раби його Тодосії і від місця цього, і щоб не повертався назад. Після того Климентій устав, ознаменував хрестом себе, Пелагію, отамана та його подобенство, відтак помолився пресвятій Тройці, і пресвятій Богородиці, і до ангелів, і до Предтечі, і до пророків, і до святих апостолів, і до мучеників, перечисливши їх цілий ряд, і до святих учителів, також ретельно перечисливши їх, і до святителів, святих царів, преподобних, і до святих учениць та дів, і до святих жон, а перечислюючи весь цей вельми довгий ряд, зирнув на Пелагію — стояла та із запаленим зором, звівши руки догори, тоді як отаман, стоячи навколішки, й подрімувати почав, але відразу ж скидався і злякано вилуплювався, а його подобенство мирно й солодко спало, голова його при цьому вгрузла у плечі, бо шиї не мала й трохи.

— А тепер скажіть, — мовив урочисто Климентій. — Чи справді біс посів дочку вашу Тодосію, чи це така в неї природна хвороба?

— Посів, посів, — поспіхом мовила Пелагія. — Коли б хвороба була, минула б чи до смерті довела, таж-бо не минає і до

смерті не доводитьь.

— Чи не говорить ваша дочка Тодосія іномовно?

— Не говорить, — сказав отаман напрочуд тонким, як на його статуру, голосом.

— А може, має силу надприродну? — спитав Климентій.

— Оце вже має, — сказала Пелагія. — Коли збішується, то батько з братом її втримати не можуть, хоча тілом великі, розкидає їх, неначе хмиз.

— Тоді ведіть мене до неї, — героїчно сказав Климентій, і Пелагія поспішливо відчинила двері й сама перша югнула туди, ведучи панотця. Отаман із подобенством зайшли слідом, і він чув за спиною їхнє зачаєне дихання.

Світлиця, в яку завітав, була велика й пишна: стіл покритий килимом, лави під стінками й кілька услонів, на стінах різьблені мисники, зброя, а підлога заслана ряднами. Климентій упевнено переступив порога і раптом завмер, дивлячись широкорозверстими очима на чудової вроди дівчину з довгим, м'яким і зачучерявленим волоссям, заплетеним у грубу косу, в ладній і пишній одежі: коштовна плахта, тонка сорочка і дороге намисто на шиї, а на ногах — червоні чобітки. Але не те найбільше вразило Климентія, а її обличчя, адже увіч було точнісінько, як у дівчини, в котру колись був безнадійно закоханий, а не мігши здолати любовного вогню, і в ченці пішов. Вона ж стояла сміливо й гордо, цілком нормально виглядаючи, і світила до панотця величезними, чорними й палкими очима. І йому раптом захотілось учинити те, що радив дяк, тобто закинути мантію на плечі й дати звідсіля драла, й бігти, мчати, летіти, аж доки стачить духу. Але з лівої руки від нього стояла, пильно зирячи, Пелагія, а ззаду дихали в шию два бики-чоловіки, отаман із своїм подобенством, а за ворітьми (він це напевне знав) стояла збита у барвисту купу юрба, яку прогнав із двору, і хто зна, чи б він, обминувши якомсь чоловіків-биків, через ту юрбу й продерся. Тому зібрався на силі, ознаменував себе хресним

знаменням, подумав-бо: це перша бісівська супроти нього битва, адже дівчина, в яку був колись закоханий, тепер му- сить мати стільки років, як Пелагія, а оця видимість її в Тодосії не що інше, як диявольський супроти нього жарт або ж перший ворожий випад із фортеці, якою й стало це чудове дівоче тіло. Тому ступив кілька кроків до дівчини й лагідно сказав:

— Хочу в тебе, дитино, дещо розпитатися. Тільки не гово- ри багатомовно, а відповідай коротко на те, що запитаю.

— Але хай вони вийдуть, — сказала чудовим голосом, ніби срібло задзвонило, дівчина.

— Гаразд, вийдіть! — мовив Климентій.

— Я б не радила панотцю того чинити, — строго мовила Пелагія, — може накинута на вас, а ваша милість не насті- льки потужний, аби оборонитися.

— Тоді покличу, й обороните, — спокійно сказав Климен- тій, миттю схопивши оком, як криво всміхнулася дівчина і як в очах її промигнув чорний вогонь.

— Говори при нас! — гримнув грізно за спиною панотця отаман, його тонкий голос, виявляється, міг звучати залізно.

— Ні, — твердо сказала дівчина. — Хочу поговорити з пан- отцем самовіч. Але не стійте за дверима, а вийдіть на ганок. Інакше не змовлю ні слова, і нічого з ваших затій не вийде.

— Не погоджуйтеся, ” сказала Пелагія, — бо може на вас накинута, як накинута на нашого панотця.

— Бо він такий же блудяга, як і я, — спокійно мовила То- досія.

— Гаразд, вийдіть! — повторив Климентій, але цього разу рішучіше.

Вони, всі троє, зітхнули водночас та й висунулися у двері.

— Погляньте, чи не стоять у сінцях, — наказала дівчина.

Климентій визирнув у присінці — таки стояли. Пелагія робила йому відчайні знаки.

— Вийдіть на ганка! — наказав Климентій.

Вони знову зітхнули й почовпились у вхідні двері, але залишили їх відчиненими.

— Засуньте засува, — наказала Тодосія.

— Ні, — м'яко мовив Климентій. — Цього вже не вчиню, і сама знаєш, чому. Але нашої розмови не чутимуть.

І знову дівчина всміхнулася криво, а в очах її спалахнув темний вогонь.

— То що хотіли запитати? — спитала гордо.

— Чи чуєш себе хворою, дитино? — м'яко мовив Климентій.

— Таж ні, панотче, я здорова.

— Чи можеш говорити мовою, якої ніхто не тямить?

— Таж ні, панотче, говорю, як батьки навчили.

— Тоді покроплю тебе святою водою, — сказав Климентій, скинув з плеча торбу свою й дістав із неї фляшу, яку завжди носив із собою, бо в дійствах його завжди на святу воду була потреба.

— Кропіть! — байдуже сказала дівчина.

Він покropив її й мовив:

— Сила й дійство всесвятого й животворящого духа, що освятив воду цю, нехай звільнить тебе від усілякого насилля і послання ворожого і нас усіх нехай утішить.

— Не звільнить і не втішить, — сказала так само байдужно дівчина.

— Не говори сама, тільки відповідай, — гостро наказав Климентій і продовжив молитву. — Благословенний будь день і час, у які Господь і Бог наш Ісус Христос народився від Діви Марії на стертя й розрух диявольського мучительства та спасіння вірних. Чи стало тобі легше, Тодосіє?

— Ні, — байдуже мовила дівчина. — Як було, так і є, здорова я.

— Ти в доброму розумі, й не бачу, щоб посів тебе біс, — промовив Климентій.

— Побачите ще, — загадково сказала дівчина.

— Відчуваєш у собі біса?

— Так! — гаряче відповіла Тодосія й присунулася ближче до Климентія, запалюючи чорним вогнем велетенські очі, аж чернець мимоволі відступив. — Це біс плоті, панотче, і ви його, як бачу, лякаєтеся. А він мене пече, отут, отут, — вона раптом підняла сорочку й оголила перед ним лоно.

І Климентій уперше в житті побачив жіночу сокровенність в обрамленні чудових ніг та живота.

— Отут, отут мене пече, отче, — палко говорила дівчина. — А коли пече, то голова туманіє і не відаю, що чиню. Там унизу все, здається, закипає, і годі щось удіяти.

Вона опустила сорочку й знову стала мила, спокійна, навіть прекрасна. Климентій стояв ніби громом битий — це сталося так несподівано, що тіло його аж затремтіло легенько. На хвилю найшла хвиля запамороки, аж недобре стало, однак знайшов у собі силу зосередитися, адже то був другий випад нечистого супроти нього із фортеці дівочого тіла.

— Можу вигнати із тебе біса, — урочисто, але тремтливим голосом сказав Климентій, — але тільки тоді, коли захочеш. Так легше із ним справитися, бо природу його достатньо пізнав.

— А коли не захочу, тобто коли він того не дозволить? — кокетливо примружилася Тодосія.

І тут раптом пролунав голос міського отамана, який із жіркою та подобенством своїм нечутно ввійшли до покою:

— Тоді не покриватиму твоїх повійницьких учинків, прив'яжуть тебе до ганебного стовпа серед міста і виб'ють канчуками. Або ж оголосять тебе відьмою і сплять усім на науку.

— Чому зайшли? — заверещала Тодосія, і її обличчя раптом спотворилося й стало бридкою машкарою. — Хай вони, отче, вийдуть, бо не знаю, що зробию!

Верещала з такою силою та відчаєм, що Климентієві аж вуха забило, і він учинив крока необачного, тобто не домови-

вся із дівчиною, щоб прийняла молитви зі своєї волі, а вирішив створити їх при неволі її. Тому й сказав:

— Тримайте її, а коли не зможете, зв'яжіть. Будемо чинити дійство, біс у ній справді сидить.

Відтак рикнули у нього за спиною двоє биків-чоловіків і двигнули всією потугою могутніх тілес, схопили дівчину за руки і, хоча вона верещала, билася й кусалася, загнули за спину, і була в них уже приготована бичівка, якою туго зв'язали Тодосію. Вона ж упала на спину і вдарила брата, а тоді й батька ногами, заголившись при цьому, і Климентій удруге побачив її соромоту, але цього разу щось червоне, розхилене, ніби й справді там палав вогонь. Але бики-чоловіки схопили Тодоську за ноги, пригнули, натягли сорочку й ту сорочку до ніг міцно прив'язали. Вона ж вила, як поранений звір, тоді до неї рішуче підійшла Пелагія й заткнула, ніби дірку в бочці, того розтуленого рота хусткою.

І Климентій раптом збагнув, і цього разу трусячись од того, що уздрів, що вони чинили із нею так не раз, бо надто злагоджено й управно дівчину було спеленано; зрештою, та, повигинавшись і посмикавшись, затихла, тільки лупала страшними величезними очима, з Яких аж прискав темний вогонь. Але на неї вже ніхто не зважав, чоловіки відійшли і стали пообабіч, але так, щоб відразу ж кинутися при потребі, коли розірве пуга, а Пелагія втирала очі, які засльозилися, але це тривало тільки мент, бо знову стала сувора й нерушна, і її обличчя також стало ніби машкара. Климентій же, долаючи дрож у тілі, став лицем на схід, ознаменував себе хресним знаменням і почав молитву:

— В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа повеліваю вам, вселукавим, поганим і нечистим духам, що прийшли сюди в поміч і заступлення цьому бісу плоті, який ще раніше посів цю душу раби Божої Теодосії і який тіло й душу її мучив, і кладу заборону вам карою скинення в геєну, і в озеро вогненне, і в тьму кромішню силою та дійством пресвятої і

живоначальної і нероздільної Тройці на літ сто, аби не дерзнули й не змогли ні в чому допомогти й захистити чи заступити його, отож відійдіть у місце, де вам Божий нагляд назнаменував пробувати. Побійтеся, біжіть, відступіться превеликого, страшного, сильного і чудового імені Вседержителя Бога нашого, від державної сили зображення і значення чесного і животворящого хреста Господа нашого Ісуса Христа, ним буде поarana і знищена немічна сила ваша й мучительна влада.

Узяв у правицю хреста, якого завжди носив на грудях, підніс його і хрестоподібно ознаменував біснувату.

— Це хрест Господній, — біжіте, супротивні сили, перемігбо Лев із коліна Юдиного, Господь і Бог наш Ісус Христос, який поправ і стер немічну силу.

Ознаменував і себе хресним знаменням і зобабіч хрестом Пелагію, отамана та його подобенство, відтак заспівав тропаря. Тоді поклав хреста на груди Тодосії, а коли покладав, відчув, що дівочі груди заколивалися й затрепетали, і йому знову стало млосно. Але скрипнув зубами і знову зволовів собою, відтак поклав кінця епитрахилі, яку носив із собою в торбі, на голову дівчині, тоді заспівав псалом шістдесят сьомого; “Нехай воскресне Бог — і розпорощаться вороги його”, — а потому проказав молитву святого отця Василія Великого над тими, котрі страждають од біса, з проханням скинути бісів у глибини Тартара, щоб злякалися вони імені Божого та й утекли і не вчинили нічого шкідливого супроти знаменованого його образу. Потому Климентій вийняв із торби священного пояса і поклав його на дівчину від шиї, начебто ще раз зв’язуючи її, і сказав при цьому:

— Повеліваю тобі, який є нечистим духом, і всім клеветам твоїм, котрі обсідають цю рабу Божу, через таїну утілення страстей, воскресіння та вознесіння Господа нашого Ісуса Христа, через зішестя Святого і животворящого Духа і через друге і страшне пришествя того ж Господа нашого Ісуса Хрис-

та на суд, щоб судити живих, та мертвих, та й сатану разом із вами, щоб віддати вічному вогню, аби сказав ти ім'я своє, день і час виходу й відходу свого з певною позначкою, і щоб мені, Божому служителю, хоч і недостойному, але який в усьому повинується Христу Господу, і цьому Божому створінню, і тим, що стоять тут, ні в чому не пошкодив. Але, будши зв'язаний мною, рабом Божим Климентієм, разом з усіма плевритами своїми і всією злобною силою твоєю цим священним поясом, почувте слова заклинання мого, і силу їхню утямте, і відчуйте себе переможеними заповітом, на вас здійсненим, доки силою Бога-Вседержителя прогнані будете. Це вам велю й заповідаю міцно, в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа. Амінь.

Відтак витяг із торби святе Євангеліє, прочитав із нього, із Матвія, початок глави десятої над головою Тодосії, поцілував його, а тоді вийняв з рота її хустку і дав поцілувати Євангеліє їй, дівчина те покліиво вчинила. Тоді благословив її хрестом і сказав:

— Це хрест Господній, — біжіте, супротивні сили, перемігбо Лев від коліна Юдиного, кореня Давидового, Господь і Бог наш Ісус Христос, який поправ і стер вашу немічну силу.

Відтак прочитав заклинання святого Василія Великого, ще раз уривок із Євангелія, дав поцілувати книгу бісній удруге і, поклавши правицю їй на голову, мовив:

— Словом божественного Євангелія нехай погасне в тобі і зникне, раба Божа Тодосіє, вся сила лукавого диявола і нехай явиться сила божественного Духа. Амінь.

Це тривало довго, бо Клименгій розумів: перед ним не простий випадок, а таки складний, бо дух, котрий поселився у цьому чудовому тілі, на яке зрить і яке по-своєму хвилює його, незважаючи на всю силу, дерзновенну й кріпку віру, що їх зібрав у собі, потужний і так легко йому не дасться. Тому деякі позиції повторював, тоді проказав заклинання святого Григорія Чудотворця, знову читав Євангеліє, цього разу від

Івана, початок глави першої, проказав молитву Івана Золотустого, співав псаломи, знову читав Євангеліє і давав цілувати бісній, кладучи їй руку на голову, а коли завершив уривок від Марка, з глави дев'ятої, про uzдоровлення сновидного, раптом побачив, що Тодосія спить. Спить рівно, високі груди її зди́малися, а обличчя стало вмиротворене, — цього разу Євангелія вона не поцілувала. А оскільки йшлося тут про сновидного, подумав Климентій, що це добрий знак, і дозволив собі втерти полою мантії чоло, бо те давно покритлося потом, аж текло йому на брови. Озирнувся й на тих, що стояли біля нього. І побачив, що міський отаман, стоячи, наче окоренкуватий дуб, на розставлених ногах (ніби одне дерево виростало з двох коренів), також подрімує: одне око його спало, а друге ще боролосся зі сном, його ж подобенство, стоячи так само, мало заплющені обидва ока, а щоб ніхто не подумав, що він ще втримує тям, то рота розтулив, і з нього виривалося виразне, хоч і неголосне хропіння, тобто ще сяк-так пристойність зберігав. Одна тільки Пелагія була бадьора й недремна й дивилася на все напруженими очима.

— Не зважайте на них, отче, — сказала голосно, аж ніби луна від стін відбилася, — вони повсюдно такі. Такий був і покійний батько мого чоловіка, і дід: де став чи де сів, там і засопів. Чиніть своє діло, а коли потрібні нам будуть, розбудимо. Тодоська теж спить?

— Спить, — розгублено мовив Климентій.

— Цю збудіть! — владно мовила Пелагія. — Бо має святі заклинання та молитви чути.

— А я гадаю, що біс перестав її мордувати, тож і заснула. Окрім того, заснула, коли читав про зцілення сновидного. Отож я в недомислі: чи це злий, чи Божий дух її усипив. Коли злий — треба розбудити, а коли Божий — має поспати.

— Ви вчений, панотче, — вказала рівно жінка, — вам і розбиратися в цьому. Жіночий же ум, як самі знаєте, тонкий.

— Тоді продовжу: слова Божі й до сонного доходять.

І він почав промовляти заклинання святого Івана Золотоустого:

“Божеественне, і святе, і велике, і страшне, і нестерпне найменування і призивання чиним на твоє, дияволе, прогнання, закликаючи біса таки пострашитися, затрепетати, злякатися, відійти, побитися, побігти, ниспасти з небес, і з ним щоб нічого не чинили разом всі лукаві духи”. Знову читав із Марка, з глави першої, і цілував Євангеліє, і клав руку на голову сонної Тодосії, і промовляв рефреново, і знаменував хрестом, проказував іншу молитву Івана Золотоустого, і знову читав із Марка, з глави цього разу сьомої. Відтак із великим дерзновенням промовив заборону святого Григорія Чудотворця, проспівав весь псалом третій “Господи, як багато моїх ворогів”, потому читав із Луки, із глави восьмої, про uzдоровлення біснுவатого; відтак заборону святого священномученика Кипріяна, а після того — із Матвія, з восьмої глави, про uzдоровлення двох біснуватих. Проспівав восьмого тропаря і, не минаючи й слова, проказав заклинання: “Заклинаю тебе, гордині і всілякої злоби, лукавства та відступництва винахіднику й начальнику, дияволе”, — і це було найдовше з усіх заклинань.

Потому проказав молитви: “Отче наш”, “Богородице Діво” і “Вибраній воєводі” і псалом дванадцятого: “Доки, Господи, будеш мене забувати назавжди”, — і саме в цей момент Тодосія прокинулася, роззирнулася довкола й спитала здивовано:

— Все ще трудитесь, панотче?

— Замовкни, нечестивице! — гримнула мати, від чого миттю прокинувся міський отаман і закліпав злякано очима. Не прокинулося тільки його подобенство, а хропло із присвистом. Тоді отаман підійшов до сина й турнув під бока — той миттю отямився і сказав голосом затонким, як для такого тіла:

— Еге ж, еге ж, сердешно служить панотець!

Климентій же вперто доводив своє діло до кінця, тобто

почав читати Євангеліє від Луки, главу першу про Марію, яка відвідувала Єрусалим, там ішлося про те, що в животі Марії затрепетало дитя. Поцілував книгу і дав Тодосії. Вона цілувати не відмовилася, але прошепотіла:

— Це місце мені сподобалося. Коли б і мені так! А коли цілую книгу, то ніби приймаю ваш цілунок, панотче!

— Замовкни, нечестива! — гримнула Пелагія.

— Ні, вона благі речі говорить, бо благі речі вістить Євангеліє, а цілунок мій не плотський, а духовний є і неблазений, — сказав Климентій і проспівав псалома тридцятого: “На тебе надіюся я, Господи, хай не буду повік засоромлений”, — і знову взявся до святого Луки, бо на його слова Тодосія відгукнулася належно. Потому після чергового цілування книги проказав сповідання віри від святого Атанасія Великого, патріарха александрійського, а насамкінець проспівав псалома десятого: “Я надіюсь на Господа” — і знеможено втер рукавом мантії зовсім мокро обличчя, адже утрудився вельми.

— Чи чуєш себе, дівчино, здорова? — спитав у Тодосії.

— А я й не чула себе хворою, — відказала та.

— Правильно говориш. А чи вийшов із тебе біс?

— Розв’яжіте мене, — мовила дівчина, — то й побачите.

— Розв’яжіть її! — наказав Климентій.

Але обидва мужі солодко спали і слів панотця не почули. Тоді Пелагія гукнула тонким пронизливим голосом:

— А тю на ваші голови!

І обидва підскочили на місці й залупали очима.

— Розв’яжіте її! Заклинанню кінець! — сказав утомлено Климентій. — Коли нечистий дух її покинув, прокажу подячну молитву на вигнання біса і край!

— А коли не покинув? — спитав отаман.

— Тоді маю повторити заклинання ще раз.

Ще раз? — перелякано спитало подобенство отамана.

— Атож, — зморено мовив. — Доки силою Христовою біс

не буде переможений і не вийде з неї.

— Але ж уже час обіду, — вражено сказало подобенство. — Може б, ми переобідали, а тоді її й розв'язали.

— Знишкни й мовчи! — гримнула Пелагія. — Як панотець скажуть, так і робіть.

— Розв'яжіть її, — наказав знову Климентій. — А коли біс не покинув, знову зв'яжете. Тоді й підете на свій обід.

РОЗДІЛ VII

Тодосію розв'язали, і вона сіла на підлозі, розтираючи руки й ноги, при тому цілком безсоромно заголила сорочку, і сльози котилися їй по лиці.

— Це тепер будуть на руках і ногах синці, — сказала, схлипуючи.

— Більші синці були б, — сказав строго батько, — коли б тебе побатожили біля стовпа.

— Чи відпустило? — схилився до неї Климентій.

— А ви й не знаєте?

— Маєш рацію, — сумно звістив Климентій. — Коли б біс виходив, мав би бути знак. Чи помітив хто якого знака?

Але знака не бачив ніхто.

— Прикрий ноги! — строго наказала Пелагія.

— А може, панотцеві приємно дивитися на мої ноги, хоч вони і в синцях? Скажіть, приємно? — і вона блиснула заклинно оком. — Спровадьте оцих мучителів моїх, — вона кивнула на батьків і брата, — й поговоримо. Щось цікаве розкажу й покажу.

— По-моєму, панотче, біса з неї ви не вигнали, — поважно мовив батько. — Дозвольте нам знову зв'язати її.

— Коли просить розмови, — мовив утомлено Климентій, — не можу її відмовити. Залишіте нас!

— Будьте обережні, панотче, — сказала Пелагія. — Бо саме так було і з нашим панотцем. Заклинання не подіяло, і біс здолав панотця.

— Коли вже цей обід! — заскиглив, як дитина, незважаючи на свою важку статуру, отаманенко. — В мене кишки грають.

— Хочу переконатися, — мовив Климентій, — подіяло чи ні. Коли ж ні, повторимо. Хлопця відпустіть, хай обідає, бо це триватиме до вечора.

— Але хочемо пообідати всі разом із вами, панотче, — сказав отаман.

— Коли твориться дійство, їжі приймати не належить, — жорстко сказав Климентій.

— Хлопця не відпускай, — проказала Пелагія. — Коли кинеться на панотця, треба буде зв'язати, а сам не подужаєш.

— Таки не подужаю, — буркнув отаман. — Де в неї та сила береться скажена?

— То бісівська сила, — відповів Климентій. — Але я її не боюся.

— Це ще побачимо, — сказав біс через вуста Тодоськи.

— Залишіть нас на самоті, — наказав Климентій.

— Тільки що — кричіть! — турботливо попередила Пелагія.

Рушили в двері, а Климентій знову наклав хреста на себе й на Тодосію. Вона вже не плакала, а з натугою встала й сіла на услона.

— Чого мене мучите? — спитала з болем.

— Сама знаєш, дитино, — м'яко сказав Климентій. — Не ми мучаємо, а біс, котрий у тобі сидить, його й хочемо прогнати. Але для того треба, щоб забажала його позбутися, бо коли не забажаєш, нічого й ніхто тобі не допоможе.

— А як забажаю, то що? — цілком притомно мовила Тодосія. — Все одно мене за оглашенну прийматимуть, і ніхто у жінки не візьме.

— Візьмуть, — просто сказав Климентій, присідаючи на лаву, він і справді втомився. — Коли всі довідаються: прогнав я біса, то й знатимуть, що не зі своєї волі чинила неподобенства, а через того клятого, і це він тебе мордував, а не сама себе.

— А мені здається, панотче, — вона звела на нього очі, і чернець знову уразився з її краси, а ще більше з того, що увіч подобала на ту, котру так тяжко колись кохав, — що в мені ніякого біса й не було, а чинила так усім на зло. Ніщо в мене не входило й не виходило.

— Оце “на зло” й був біс, — сказав Климентій покірливо, — його й забажай прогнати. А коли не відчула звільнення, то заклинання повторю, але треба захотіти. Тобто коли захочеш жити, як усі люди, й не поставати супроти людських приписів та звичаїв. Коли не буде тобі приємно чинити зло, бо зло людину руйнує й нищить. Добро, дитино, світ красить, а зло навпаки — потворить. Добро ростить, а зло пакостить. Добро несе надію, а зло — безнадію. Зло солодке позверх, а всередині їдке і трутне, добро ж навпаки — гірке позверх, а солодке й поживне зсередини. До добра стежка вузька, а до зла широка й прудка. Зло приходить саме, а добро треба покликати. Зло самосійне, а добро ростити треба й плекати.

Дівчина дивилася на нього із зачудуванням.

— Нудко вас слухати, панотче, — сказала, й крива всмішка лягла на її лице. — Дивує мене, що не спокушаєтеся мною. У вас що — жила всохла? — і раптом зашепотіла пристрасно. — Зачиніть, панотче, двері на гака, тоді мене й вилікуєте. Не допоможуть мені ваші заклинання, Євангелія, читання й молитви. Виженіть із мене диявола так, як чоловіки із жінками роблять. Можете й побити мене, й робіть зі мною все, що заманеться. А тоді зголосимо, що біса з мене вигнали, і не дістанете ганьби, бо те вам не далось.

— Хочеш сказати, дитино, — спокійно мовив Климентій, — що не вигнав із тебе біса?

— Та ніякого біса нема, панотче, — засміялася Тодосія. — Не вигадуйте! А коли у вас жила всохла, то ніякого біса з мене ніколи не виженете. Чуєте, ніколи!

— Бідна ти, дитино! — зітхнув скрушно Климентій. — Не за свою славу дбаю, байдуже це мені, бідному й мандрованому, а про твою. Що з мене взяти: сьогодні тут, а завтра там, а тобі в містечку цім та й між людей жити. Отож забажай, і вижену з тебе біса, а тоді міцно тримай себе у віжках, щоб не повернувся нечистий. І коли вестимешся чесно й порядно, тобто коли впокоришся духом, люди пожаліють тебе і скоро про неміч твою забудуть, і знайдеться такий, котрий полюбить тебе, бо ти гарна і знадна.

— Хочете, щоб зламала себе і перестала собою бути? — спитала Тодосія. — А коли мені нудко в цьому містечку і серед цих людей, бо бридкі вони, фальшиві й недобрі. Бо задихаюся серед них, отож супроти них і звичаїв їхніх я й постола. І немає тут ніякого біса.

— Є, дитино, — скрушно зітхнув Климентій. — Бо чого досягнеш, постаючи? Не їх оганьбиш, а себе, не вони оглашенні будуть, а ти. І красу твою зненавидять і прокленуть, куди ж тобі тоді? В пекло?

— А от покажу вам зараз пекло, — скрикнула Тодосія і раптом зірвалася на ноги. Ніздрі їй затріпотіли, а очі заметали чорними блискавками. І почала рвучко зривати з себе одягу. — Дивіться, отче, дивіться, якщо ви ще не мертвий, — сипіла. — А коли мертвий і жила ваша не затріпоче, то вас жаліти треба, не мене.

Але роздягтися вона не встигла. З бичачим ревом увірвались у покій чоловіки, отаман та його подобенство. Тодосія заверещала несамовито, а вони почали заламувати їй руки й валити. Тоді дівчина з дикою силою напружилася, зойкнула, наче дика кішка, й відкинула, ніби слабосилих, обох биків-чоловіків.

— Дивися, отче, дивися! — завищала Тодосія. — Бо тоді

ніколи в житті не доведеться такого побачити!

Схопилася за подола сорочки й підняла над головою. Цим моментом і скористалися чоловіки, бо закрутили сорочку їй на голові і жбурнули дівчину на діл. Гримнула всім тілом, звивалася, наче змія, верещала, аж ляскоти йшли, билася, але була таки подолана. Їй зв'язали ноги, тоді опустили сорочку й спутали руки. Тодосія пінила — з рота її стікало рожеве шумовиння, густе й клейке. Вона струснулася й завмерла.

— Будьте ви прокляті! — простогнала із відчаєм.

Климентія трусило.

— Пане-господарю, — сказав він нерівним голосом. — І ви, пані-господине! Мушу признатися, що заклинання не подіяло, дуже потужного біса має в собі ваша дочка. Але не зрікаюся свого обов'язку та слова й обіцяю зробити все, щоб того біса плоті з неї таки прогнати. Та мушу відпочити й зібратися на силі. Тому покиньте її зв'язану, нехай лежить, але стережіть пильно, щоб не розірвала пут і не втекла. Я ж піду й десь походжу. Тоді повторимо ще раз.

— Гаразд, панотче, чиніть, як знаєте, — сказала Пелагія. — Ми її встережемо, будьте певні. Але Бога ради, не втечіть і не покиньте з бідною нашою.

Ще не покидав людей, котрі потребують моєї помочі, — сказав Климентій. — Бо коли б так учинив, ніколи більше не назвався б Божим чоловіком. А це для мене все одно, що не жити.

Він обдивився всіх, що були в мешканні: літня жінка зі строго підтисненими вустами, грубий чоловік, сильний, як віл, але з квалістю в очах, і другий такий самий, але цей ніби й байдужий. І йому раптом стало до болю їх усіх жаль.

РОЗДІЛ VIII

Пішов зморено до виходу, а коли переступав порога, Тодосія раптом загорлала йому в спину:

— Не йдіть, панотче, я скажу, що вигнали з мене біса! Не ідіть, бо вони мене тут замордують.

Але на ті слова вже не зважив і рушив до вийстя з дому. Коли ж розчинив двері, вразився: всі ті люди, яких спровадив за ворота, знову були в дворі й повернули до нього кам'яні обличчя. Але й на них не зважив, а рушив крізь них, як крізь воду, і вони, як вода, перед ним мовчки розступалися. І тільки один гукнув Климентієві у спину:

— А що, мандрованцю, не подужав і ти, хи-хи!

Але й на те не обізвався, ступав дерев'яними ногами, знівши бліде, зморене й мокре від поту лице, а в очах його палала туга.

— Дурисвіти ви всі, мандровані торбохвати! — гукнув за спиною той-таки голос.

Вийшов у хвіртку й побачив перед собою цілком порожню вулицю: не було там ані людини, ні худобини, ні пса, ані kota, ані птиці — синій сутерен, у якого вкидано було брилу напівпрозорого льоду. І та вулиця втягувала його в себе, і він подумав: як добре було б звідсіля втекти. Отак забути все, що сталося, і ніколи про те не згадувати, і ніколи в це містечко не повертатися й не заходити, а викреслити його з пам'яті, як викреслює з книжиці своєї непотрібного чи невдало складеного вірша. Але втекти не міг, одне, дав слово, а друге, залишив в отамановому домі торбу, а ще Євангеліє, епитрахиль, пояса і всілякі потрібні речі, а передусім — книжицю, де складено в копицю снопи його духу із зерном слів. Всього можна позбутися, подумав Климентій, а цього — ніколи, бо тоді його життя стане порожнє, як оця вулиця, й непотрібне,

а слова, які так любить низати на нитку свідомості, йому цієї зради ніколи не простять. Навіть здалося, що й будинки, котрі й складають цю мертву вулицю, порожні і так само мертві, бо ті люди, які в них ховалися й цікаво зорили на нього, коли йшов сюди, цілком утратили до нього цікавість, а значить, перестали існувати, пішли жити у сфери із його цілком непеєднані, ніби він був у сні, а вони в дійсності або ж навпаки. І єдиний чоловік не втратив до нього ще інтересу, отже, не відрікся, а відтак навсправжки існував — був то дяк на шкільному порозі, який все ще сидів, обіпершись спиною об двері, й кушпелив люльку, мальовничо виписуючи димом хмари і сплутані нитки.

— *Idem per idem*^{37?} — спитав дяк.

— Ще не закінчив, — мовив Климентій.

— *Humanum errare est*³⁸, — сказав дяк.

— Хочу повторити, — мовив Климентій. — *Gutta cavat lapidem non vi, sed saepe cadendo*³⁹.

— *Homo sit homini dens*^{40?} — спитав дяк.

— *Homo sum*, — втомлено сказав Климентій, — *humani nihil a me alienum puto*⁴¹.

— Може, ваша милість, чинили *in dubio*^{42?}

— *In omnibus aliquid, in toto nihil*⁴³, — сказав Климентій утомлено.

Тоді дяк вийняв з рота люльку й зареготав.

— *Misce*^{44!} — сказав.

— Що саме? — спитав Климентій.

— *Misericordia et nonsens*⁴⁵, — відповів дяк.

³⁷ Знову те саме (*лат.*).

³⁸ Людська річ помилятися (*лат.*).

³⁹ Крапля довбає камінь не силою, а частим падінням (*лат.*).

⁴⁰ Людина людині хай буде Богом (*лат.*).

⁴¹ Я людина, і ніщо людське не має мені бути чуже (*лат.*).

⁴² Із сумнівом (*лат.*).

⁴³ Всього потроху, а взагалі нічого (*лат.*).

⁴⁴ Змішай (*лат.*) — так писалося й говорилося при змішуванні різних компонентів ліків.

⁴⁵ Милосердя і абсурд, нонсенс (*лат.*).

— *Ex nihilo nihil*,— мовив Климентій печально. — *Errare humanum est*⁴⁶.

— *Dei gratia*⁴⁷? — спитав дяк.

— Атож, — відказав Климентій.

— Ідіть *ex adverso*⁴⁸, ваша милосте!

Дяк знову вклав люльку до рота.

— Про це й думаю, — мовив Климентій і пішов од мудрого дяка геть, навіть без оглядок.

І хоча подумав про дякову мудрість іронічно, але дещо той йому й справді підказав. Принаймні випустив ниточку думки — саме те, чого не мав до цієї розмови. А що, коли й справді помилявся і в дівчини не біс, а хвороба? Коли ж хвороба, то треба визначити рецепта. А що, коли біс та хвороба — одне і те ж? Це значить, що рецепт має бути не із натуральних ліків у тих чи інших компонентах складників, а таки духовний. “Змішай, — сказав дяк, — милосердя з абсурдом”. А чи не є це формула, подумав Климентій, отієї високої глупоти, котра буває вища розуму? Глупота, котра смішна й проста у зверхній одежі своїй і неумудрена, тобто не перемудрена, але глибинний сенс якої вищий будь-якої видимої мудрості.

Йому трохи просвітліло на серці, але на цьому поки що нитка урвалася. Пішов у напрямку міських воріт, як і вчора ввечері, — хотів знову дістатися річки, де ніхто не перешкодить йому в розмірковуваннях. Щось учинив неправильно, коли так старанно й повно виконав заклинання, але воно не подіяло. Може, те, що не сповідався перед дійством і не дістав розрешення гріхів, а самонадіяно заспокоївся, бо останнім часом, вважав, нічого грішного не вчиняв. Але могли бути гріхи, глибоко закорінені в часі та пам’яті, які проминули увагою, а що це могло бути, підтверджувала дивовижна подібність дівчини, яку посів біс плоті, до тієї, яка не просто

⁴⁶ З нічого можна мати ніщо. Людині властиво помилятися (*лат.*).

⁴⁷ З ласки Божої (*лат.*).

⁴⁸ Від супротивного (*лат.*).

уразила його в юності, але через яку він і мандрованцем став, і від світу відрікся і від природного права та функції продовжити свій рід, адже природне, подумав він, це і є Боже, а неприродне — сатанинське. Відтак неприродна похіть Тодосії і є бісом, бо виходить із меж, позначених Богом людині. Гріх його, можливо, був у тому, думав натужно Климентій, що він, знайшовши визначену собі Господом пару, навіть не спробував це перевірити: чи й вона мала до нього таке ж почуття, як мав до неї він? Коли не мала, гріха на ньому нема, тобто відійшов од неї, як од невідповідного собі, а відтак учинив належно, ніякого нещастя іншій людині не завдавши. А коли вона була визначена йому в пару для виконання природних, тобто Божих, функцій? А коли його відхід приніс їй важкі страждання і зробив її нещасною? Тут гріх був і очевидний.

Климентій уже дійшов річки й сів, опустивши ноги у воду. І як тільки це вчинив, йому раптом знову прийшло до голови, що ота дівчина, образ якої й досі носить у собі, звалася так само, як і господиня дому, в якому перебував щойно, тобто отаманиха, — чи ж не вона то? Ного аж струснуло від цієї гадки, і від води в ноги потік колючий холод.

Минуло так багато часу, що Пелагія могла змінитися до невпізнання. Те, що потрапила до іншого поселення, а не жила там, де народилася, не могло бути дивне — хіба не буває такого часто? Коли б цей здогад справдився, то оте дивне, що ніяк не дає йому спокою, легко пояснювалося — дочка схожа на свою матір у молодості, а таке в житті також трапляється не раз. Коли б було так, то його вступ у той дім мав глибше читання — Господь послав його туди, щоб дістав змогу викоренити, пізнавши його, свого за давнього гріха, а цього міг би досягти тільки одним: очистити від біса плоті, котрий колись боров і його, а може, боре й дотепер, її, тобто зневаженої своєї коханої, дитину, а коли б того не вчинив, то, напевне, гріха б із себе не зняв.

Йому стало аж так холодно, що мусив вийняти ноги з во-

ди. І знову звернувся до рецепту, котрого йому дав, чи жартуючи, чи таки мудро провіщаючи, дяк: милосердя і абсурд — тут якийсь зв'язок із його власною історією був, але ще не розумів, який. Поклав цього вузлика собі до мозку і почав міркувати про інше. Чому Господь не посприяв йому вигнати із дівчини біса? А тому, гадкував Климентій, що коли б це вчинив, то вчинив би одне з численних добрих діл іншим людям, але сам залишився б у невіданні щодо власного гріха, відтак біса плоті фактично не подолав би. Отже, тоді, коли він, одрікаючись од коханої і, можливо, призначеної йому Богом дівчини, вдяг чернечу мантию, тим самим біса не здолав, не вбив як духовний воїн, а відпустив на волю, що значило: боротьба із ним не закінчилася, а тільки протяглась у часі і, можливо, триває й досі, а його заклинальне дійство — одна із битв цієї великої війни, правда, тільки при умові, коли його здогади й припущення вірогідні.

— *Misericordia et nonsens!* — проказав Климентій, лягаючи горілиць у траву й напружено вдивляючись у небо, яке було сьогодні напрочуд погідне, повне білих, як райські споруди, хмар, котрі сяяли блискучими боками. І він раптом збагнув те, чого не дозволяв собі пізнавати, про що й не мислив ніколи, але що вічно в ньому залишалося приявне: любові своєї до тієї далекої в часі дівчини, цілком у ньому втонулої, Пеллагії, не забув і досі, адже її подіб'я не раз приходило до нього в снах, турбувало недоречними з'явленнями, жило, як конечна присутність, у ньому — то що, питається, воно таке: чи не той-таки біс плоті, котрий терзає зараз Тодосію, чи Божий нагад про гріха, бо порушив Божого закона природної призначеності однієї половини людини іншій? Адже недаремно в подружжі кожна частина зветься половиною. Ціла людина й має складатися із таких двох, а те, що в людей подружнє життя (таке воно, як пізнав, і в домі міського отамана, пишному, багатому, але не живе там душевна злагода) зчаста перетворюється у пекло, свідчить: у тому подружжі його

складники не є однією істотою, а тільки половинками двох, і жоден із складників своєї натуральної пари так і не зумів віднайти. Отут йому й пожива, бісові плоті, через це тлить і руйнує людей і творить у них і біля них маленьке пекло замість погідної, доброї, умиротвореної гармонії та взаємної любові з відданістю і неподільністю. Кара ж Божа таким родинам, думав Климентій, і є у тому, що біса в них допускає, дозволяє творити маленьке пекло, аби людей урозумити, але вихід із того пекла люди мають віднайти самі, а це трапляється вельми рідко через недомисля їхнє. Таким чином, люди, вступивши в невідповідний шлюб, живуть у колотнечі, сум'ятті, бійках, змаганнях — і тут уже царство біса плоті, а не Боже, адже Бог створює тільки передумови для добродесного й гармонійного життя, а жити й вибрати має людина сама. І з цього глухого кута вже немає виходу, бо коли б припустити, що він, Климентій, аби поправити гріха свого давнього, скинув мантію, а Пелагія, якщо вона й справді та, про яку думав, покинула свого отамана, і вони нарешті б зійшлися у пару — нічого б це не змінило, а гармонії не витворилося б, бо і він, і вона, пройшовши через прірву часу, вже не є тими ж людьми, якими були, коли мали природне призначення до з'єднання поміж себе. Час же їх розрізав, як пилкою, тобто розполовинив живу плоть, при цьому одна частина заживає, а інша з відрізаного мертвіє. І коли б притулити відрізану двадцять років тому руку до культі, якій відрізана частина належала, то чи вона до культі приросла б? Оце і є абсурд чи нонсенс, про який сказав йому, може, й не усвідомлюючи, що каже, дяк. Отже, для спасіння їхнього залишається друга частка суміші — милосердя, яке і є відверненням од гріха, і саме в такий спосіб, напевне, й можна гріха плоті подолати. Ось той лік, який допоможе відрізаному не загинути, як гине кожна відрізана частка, а зарубцюватися й вижити. Каліцтво залишається, а тіло продовжує подвига. Але що і як учинити в ситуації, в якій пробував? Цього не відав.

Утомився від цих думок, та й до того був непомірно зморений обрядом заклинання — голова відмовлялася мислити. Отак погасла, як гасне гнотик лампадки, коли вкрутити чи коли не сочиться олія, ото ж і горіти нема чому. І він вирішив конче довідатися, чи Пелагія його молодості та Пелагія-отаманша — одна і та ж. Бо коли б не так, всі його розмисли й побудови — порожні, і шляху до виходу треба шукати цілковито іншого. Без такого знання не доступиться правди і не визначить безпомилково, як у цьому разі правильно діяти, отже, й трудити голови поки що не варто. Треба й справді відпочити, бо втома вбивала його. І він поринув у сон, сподіваючись, що хоча б так наблизиться до вирішення, але снів антисвіт йому не приніс. Просто пропав із цього світу, а в той інший не потрапив. Одне тільки відчував: був у чорній, глибокій, бездонній ямі, летів у ній, як камінь, а тоді відчув під ногами тоненьку линву, що засвітилася в темряві, ніби павутина, сріблом, і, балансуючи, рушив нею. І мав один тільки клопіт — не зірватися з линви, ото ж впирався в неї поглядом і обережно переступав ногами. Водночас боявся, що його напружений мозок може не витримати, а відтак розірветься на клапті, відтак і згорить, як зоря падуча, котра пронизує тьму нічного неба і в ній безмовно й навічно падає.

РОЗДІЛ ІХ

Спав недовго, може, половину дзигарової години, але цей глибокий, майже безпривидний сон його від втоми звільнив. І прокинувшись, перше, що побачив, — небо, хмар на якому поменшало, а голубого безміру побільшало. І летів у небі сірий журавель, печально куркаючи, — великий і спокійний птах. Климентій провів його очима, аж доки зник, відчуваю-

чи, як тіло наливається, ніби дзбан водою, бадьорістю, і тільки тепер згадав, що Тодосія й досі лежить на підлозі покою, де чинив заклинання, зв'язана, а цього не мало б бути. Тому скочив на ноги і чимдуж подався до містечка. У міські ворота саме в'їжджала валка підвід — були то чумаки, які заїжджали на торг сіллю та рибою. Не мав терпіння їх перечекати й пробрався між возів та волячих боків. Вулиця також не виявилася порожня, як коли йшов сюди: жила мирним звичайним життям — ходили люди, бігали собаки, блукали кури, урочисто вів гусей та підрослих гусенят поважний гусак, у великій калюжі плескалися качки, біля обійсть паслися прив'язані телята й кози. Дяка проте біля школи не було, хоча на його місці сидів якийсь школяр із мандрівних спудеїв і грівся на сонечку. Климентій був радий цьому, бо поспішав і затримуватися не бажав. Біля корчми, яку минав, сиділо й стояло досить людей, — пили й заїдали; здалося Климентію, що це були якраз ті, котрих проганяв із двору отамана. І справді, побачивши ченця, що притьма чимчикував вулицею, одночасно повернули в його бік обличчя. І йому знову здалося, що в усіх кам'яні, із вапняку тесані, обличчя — очевидно, саме звідси й виглядали його повернення. Він же думав у цей час, що обов'язково напише кільканадцять віршів до своєї книжиці про незлагоди в родинному житті, про жінок та чоловіків і їхнє взаємне співіснування — це й стане, зрештою, його розмислом про те, що його зараз найбільше вражає. Але думка ця — мигцева, бо не до віршів тепер.

Озирнувся й побачив, що люди, які сиділи й стояли в корчемному дворі, виливались із розчинених воріт, як барвіста вода, — очевидно, поспішали, щоб не пропустити дійства. Завжди дивувався із зівайл, котрі з найменшої причини збирались у купи, коли щось траплялося. Ці люди й були такими зівайлами, і жени їх чи не жени, свого таки достояться. Тому перестав звертати на них увагу — не до того. Тепер головне перемовитись із Пелагією, бо від цього багато залежить.

Жінка отаманова була в дворі, очевидячки, чекала на нього, чоловіки-бики, мабуть, стерегли Тодосію. Пелагія увіч нервувала.

— Славала Богу, прийшли, панотче, — сказала полегшено вона. — Гадала, що втекли.

— Зачини, пані-господарко, ворота, щоб не зайшли чужі, — наказав Климентій, віддихуючись після швидкої ходи.

Але ж то не чужі люди, а сусіди, — мовила Пелагія. — Йдуть?

— За мить будуть, — проказав Климентій. — Приписами до дійства сторонніх не має бути. Може, в мене нічого не вишло через них.

Пелагія зачинила ворота перед носом першого із зівак, які вже доспіли до обійстя, а другого майже виштовхнула із хвіртки й зачинила й ту.

— Панотець наказав вам бути на вулиці, — мовила, ніби вибачаючись.

— А тепер, Пелагіє, мені конче треба з тобою поговорити, — шепнув Климентій. — Тільки так, щоб ніхто не чув.

— Пізнав мене нарешті, Кириле, — тихо мовила Пелагія.

— Не Кирило я вже, а Климентій, — сказав. — І коли правду — таки впізнав. Але як тут опинилася?

— Заміж сюди віддали. Ходімо в повітку.

Зайшли в повітку, де стояв реманент.

— Твої з Тодосією? — спитав.

— Сплять, — мовила вона. — Наморилися та й по обіді завжди сплять. Може б, і ти переїв, Кириле?

— Вже казав: заклинателям правила їсти забороняють у час дійства.

— Що ж хотів у мене запитати?

— Чи знаєш, Пелагіє, чому пішов із нашого містечка і став ченцем? — спитав прямо Климентій, дивлячись пильно на жінку, і коли отак дивився, дивно йому стало: знав, що ця немолода й поважна мотрона — його колишня кохана, але

нічого, ну зовсім нічого не залишилось у ній від тієї давнішньої — змінилася таки вельми.

— Знаю, — печально зітхнула Пелагія. — з любові до мене. Але чому так боявся тієї любові?

— Бо гарна була, а я ні, бо багата, а я харпак, хоч і при школі та вчений. Бо любив тебе невимірною любов'ю, а від тебе любові не бачив.

— Але ж і я любила тебе, Кириле! — тихо зойкнула жінка. — А те, що пішов, нещасною мене зробило, не знала відтоді щастя. За нелюба пішла, а коли носила Тодосію, вона в мене первісток, про тебе думала; можливо, Бог мене за те й покарав нею. Але то вже таке давнє! Чому питаєш про це?

— Бо хочу дізнатися, звідки узявся той біс плоті, що поселився у твоїй дочці, Пелагіє.

— А як визнаєш, то що?

— Тоді її вилікую, а біса прожену.

— Але ж уже пробував. І нічого не вийшло. Часом здається мені, що це ніякий не біс, тільки недуга така, і що в тій недузї винувата я, бо в нелюбові зачала й про іншого думала. Можеш сміятися, — печально говорила Пелагія, — а часом здавалося, що батько її не отой мій бурмило, а таки ти.

Подивилися пильно одне на одного, і чи якимось освітілося її лице, чи щось інше вчинилося, але почав Климентій упізнавати в ній, може, й не ту Пелагію, в якій був колись безнадійно закоханий, а її дочку Тодосію, а що Тодосія була викапана мати з юності, то почав пізнавати в цій старій і ту колишню. І йому зовсім не хотілося сміятися з того, що вона вважала Тодосію за його дочку, бо в дусі, може, воно так і було, бо, за природним розпорядком, дочка ота мала бути таки його, і саме це сподівався почути від Пелагії — воно й покотило клубка, в якому ніяк не міг віднайти початкової нитки. В голові почало яснішати, і він раптом згадав життє преподобного отця святого Йоаникія Великого, що його записав Метафраст, воїна, страшного ворогам через свою мужність,

але улюбленого співтоваришам через покірливість та смирення, та ще більше любого Богові, бо святих його заповідей старанно дотримувався, пильно хоронячи їх. Потому Йоанікій покинув воїнський чин і пішов на Олімпійську гору, де пристав до ченців, жив у Антидієвому монастирі, відтак усамітнися для безмов'я, ставши так само мандрівним, як є мандрівним і він, Климентій, ієромонах і складач наuczальних віршів. А коли проходив отой Йоанікій Великий якомсь повз одного жіночого монастиря, вийшла до нього жінка, яка мала дочку, вельми охоплену плотською похиттю (отже, подумав Климентій, пригадуючи все це, ситуація майже повністю повторюється, на це треба зважити). І хотіла та зваблена із монастиря вже тікати.

Очевидно, дивне обличчя було під ту хвилю в Климентія, бо стурбувалася Пелагія.

Що з тобою, Кириле? — спитала. — На тобі лица нема!

— Знаю, як вилікувати твою дочку! — тихо й ніби непринятно сказав він. — Це ти добре сказала: вона якоюсь мірою й моя дитина. З цього й почнемо. *Misericordia et nonsens!* Здається, все стає на свої місця!

— Про що ти говориш? — вигукнула Пелагія.

— Це не тобі, а собі кажу, Пелагіє, — лагідно мовив він. — Не заклинанням, а милосердям її вилікуємо. І, може, так сповідаємо свого гріха, що колись не зрозуміли одне одного, не поєдналися й загубили своє щастя.

— Ти як неприятний, Кириле! — прошепотіла Пелагія. — Не розумію тебе!

— Зараз усе зрозумієш, — всміхнувся лагідно. — Вилікую твою дочку, але будь лагідна до неї, і щоб ніхто ніколи не нагадував їй колишньої хвороби, інакше біс повернеться. Це й буде твоє милосердя, потрібне для її одужання.

То в ній таки біс? — злякано спитала жінка.

— Так, — мовив упевнено Климентій. — І вже знаю, як його прогнати. Можеш будити своїх мужів, а ні, то й разом

управимося.

— Ні, хочу, щоб вони все бачили.

Вийшли з повітки й подалися до ґанку. І коли наблизилися до нього, розчинились із рипом двері, і в них постав оспалий, грубий, із заплилим товщем обличчям міський отаман, а за ним виднілося ще більш оспале, і помнute, і зне-
тямлене лице його подобенства.

— Це вже й панотець тутечки? — спитав отаман і позіхнув так, що його рот став ніби чорна отхлань. Друга ж отхлань зінула з рота отаманового подобенства, а коли ті роти приплямкнулися, отаман додав: — То що, почнемо від початку?

— Від початку, але не так! — енергійно сказав Климентій.

Вони зайшли до покою, де лежала зв'язана Тодосія. Вона тихо спала.

— Розв'яжіте її! — наказав Климентій.

— Але ж, панотче! — мовив отаман.

— Розв'яжіте її! — повторив Климентій нетерпляче.

Її розв'язали, а відтак і збудили. Тодосія зморено звелася й почала розтирати замлоєні ноги й руки. Тоді безсило плюхнулася на услона.

— Знову прийшли мене мучити? — спитала упокорено.

— Ні, коли скажеш: хочу, щоб з мене вийшов нечистий дух і ніколи не повертався до мене.

Дівчина отямлювалася. Очі зблисли вогнем, але була ви-
снажена, тому понурилася.

— А коли не вийде? — спитала.

— Вийде! — твердо мовив Климентій.

— Хай буде по-вашому, — протягло мовила Тодосія. — Хочу, щоб з мене вийшов нечистий дух і нехай ніколи не повертається до мене. Не мучте більше!

Тоді Климентій улякнув перед нею, схилив покірливо голову, тобто вчинив так само, як і кдлись давно великий воїн, а потому чернець-мандрованець Йоаникій.

— Поклади, дитино, руку на шию мою, — сказав.

І коли вона те вчинила, помолився щиродушно, з великим поривом, але подумки, Господу своєму Климентій Зіновійв:

— Господи! Бачиш моє старання й покірливість мою! Не бісові улягаю, що побив цю невинну душу, а тобі, щоб переміг його не я, але ти, мої ж гріхи тим самим покрив та вибачив, бо усвідомив я їх. Нехай не переходить твоя помста нам, грішним, у роди наші і нехай ця дочка моя в душі буде тобою люблена, а не збриджена, нехай увійде у природжене собі, тобто тобою накреслене, й виконає собі призначене, а не впаде в муку відторгнення та нечестивості. Коли бажаєш, Господи, побий мене замість неї, нехай збавиться це дитя від спокуси диявольської, а тягота битви отієї хай буде на моїй шії. І нехай усі плотські пристрасті у мене перейдуть через милосердя моє до дитини цієї. Мене ж бо настановив на чин духовного воїна, ото ж хай я битимуся з нечистим, а не ця квота й немічна душа, її ж, Господи мій, обережи!

І коли сказав він це, відчув, що гаряче дихнула йому на шию Тодосія, і хоч нічого не бачив, схилений бувши, але пізнав, що шию йому ніби обпекло, а в шкіру начебто увіп'ялися гострі пазурі — вбилися у неї, як цвяхи в дерево, ще й позагиналися, як ті ж таки цвяхи, потрапивши на залізо. І відчув на плечах своїх важкий і морочний тягар, котрий причавив його. І тільки потому звів покірливі очі, щоб подивитися на дівчину. Вона ж ридала. Великі сльози котилися з її величезних, таких знайомих і рідних йому очей, і вимивалися отак із неї рештки скверни, були-бо ті сльози спершу чорні, а тоді спрозоріли, посиніли, нарешті зовсім стали безбарвні. І схлипнула вона, пройшов тілом її дроз, а тоді подивилася на Климентія із жахом.

— Боже мій, панотче! — прошепотіла. — Це ж ви забрали його собі? Але ж чому?

— Так, доню, — сказав Климентій також пошепки. — З ми-

лосердя до тебе. Чи вільна тепер ти?

— Легко стало на душі, — сказала дівчина, все ще плачучи.
— Господи, що це зі мною чинилося?

— Тепер ти вільна, доню моя, — тепло сказав Климентій.

— А як же ви, панотче? — зойкнула вона.

— Я — духовний воїн! — твердо мовив він. — І мені буде легше подолати його, як тобі. А ти живи у світі і радій! Утішайся й щаслива будь!

Було в цьому покої ще троє: літня жінка, яка дивилася на все це голубими очима і беззвучно й покірливо оплакувала те, що бачила, з її очей котилися теплі сльози, а оплакувала вона своє життя, гріхи свої, нещастя свої, які відходили з її дому, ніби вилаштувані повітряні істоти; був тут бик-чоловік, міський отаман, котрий стояв, ніби величезне барило, налите відшумілим трунком, і нетямковито лупав здивованими і враженими очима; був тут другий бик-чоловік, подобенство першого, але цей уражений не був, а мирно й байдуже спав, бо недоспав перерваних післяобідніх снів, а тепер біг за ними слідом, аби їх наздогнати, щоб знову його солодко й утішно поколисали.

— А тепер, — сказав Климентій, — поки є мені ще сила, прочитаю заключну молитву, щоб той, котрий покинув тебе, Тодосю, ніколи більше в тебе не повернувся.

І він, усе ще клякнучи, звів очі горі й проказав співним речитативом десь так, як проказував перед людьми навчительні вірші свої, щоб ліпше дійшли вони до їхніх сердець: Дякуємо тобі, співаємо, славим і величаємо,

Кріпку й вельми чудовну силу держави влади твоєї, Господи Боже,

Бо завдяки пребагатом щедротам твоїм великим І людинолюбного твого милосердя Зволив ти збавити і звільнити рабу твою Тодосію Від того, хто захопив був тебе і хто мучив був тебе —

І смиренно й по-рабському припадаючи,
Старанно твоє доброутроб'я молимо,
Тодосею цією,
Аби бігши, щоби біг і далеко віддалився І до неї не повер-
нувся.

Хай вселиться у тебе, Господи все милостивий,
В тебе, доброзволяючого,
У благість та мир твого єдинородного Сина,
Господа ж нашого Ісуса Христа,
Яким ми відкупилися від рабства ворожого.
І ніякого зла не злякаємося,
Бо з нами Господь.
І благодать Святого Духа хай нас укріпить.
І утверди її в усякому ділі доброму,
Щоб творила волю твою добру, доброгідну і досконалу в
усі дні життя свої.

І тебе з усіма вірними славити й величати
Із єдиносущним твоїм Сином будемо,
Із святим, і благим, і животворящим Духом,
Тепер, і завжди, і навіки-віків.
Амінь.

І Климентій відчув величезне вичерпання, таке велике,
що ледве звівся, додибав до лави під вікном і звалився на неї.
Той, що ввійшов у нього від Тодосії, не подавав ніяких ознак,
а ніби принишк і затих, начебто й сам був уражений тим, що
сталось, адже вчинив оте Климентій зовсім не забувши за-
стереження сьомої сибіли, щоб не переймати на себе
нечистого духа. Може, тому біс випустив із себе трохи синьо-
го диму, який заповнив Климентія, і дим той називався
печаль світова.

— Трохи віддихну, — сказав кволо, — й піду собі.

Та ми вас нікуди не пустимо, — сказала гаряче Пелагія. —
Зараз нагодуємо, й відпочивайте в нас, скільки душі зама-

неться.

— Таки так, — сказав міський отаман. — І без віддяки не залишитесь... Скільки за таку роботу берете, панотче?

— Це робота свята, — мовив Климентій, — і грішми не оплачується. А поїсти не відмовлюся, як милостиною, бо від учорашнього ранку ріски в роті не мав.

РОЗДІЛ X

Тодосія сиділа на услоні і вже не плакала, тільки дивилася на все широкими очима, і вряди-годи по тілові в неї проходив спазм, як у дитини після великого ридання.

Залишитися відпочити в отамановому домі Климентій рішуче відмовився, тільки поїв, притому скільки міг; Пелагія танцювала біля нього унадливо, присовувала ласі шматочки й припрошувала, а коли більше не міг, звівся, перехрестився, наклав на плече торбу і попрощався з господарями. Пелагія пішла відчинити перед ним ворота, а дорогою через двір тихо сказала:

— Не забуду тобі, Кириле, добра, що його мені учинив, довіку. Недарма колись тебе любила.

— А ти продовжуй любити, хоча ми, може, більше ніколи й не зустрінемося, — відказав Климентій. — Люби мене духовною любов'ю, так тебе любитиму і я. Як брат і сестра!

— Гаразд, Кириле, — сказала вона зворушено. — Але любитиму тебе більше, як сестра.

— Лишайся з Богом, — промовив смутно.

— Завдяки тобі, — мовила вона.

Люди за ворітьми все ще стояли. Дивилися на нього, коли виступив із хвіртки, вже інакшими очима: в цьому містечку новини й справді переносилися повітрям: вони вже знали. І той самий голос із юрби, котрий раніше насміхався над ним,

тепер сказав:

— Здолав ти його, Климентію!

— Таки здолав! – мовив той, зносячи голову. — Але одне попрошу у вас, люди: не пригадуйте Тодосії лихого, бо коли хто пригадає, біс у такого ввійде. Невинувата вона, як невинуватий і хворий, що хвороба його посіла.

Йому відповіла глуха тиша, і в тій тиші, розрізавши юрбу навпіл, він перейшов повз розтикані тут і там обличчя, тесані із каменю, на яких не вчитати жодної думки ані чуття. Відтак розбито рушив вулицею, яка й цього разу жила звичайним життям, але люди, що раніше ховалися поза парканами, тинами та вікнами, вийшли на видноту: хто в дворі стояв, хто з-за заслони виглядав, а хто й на вулицю вийшов. І всі німо проводжали Климентія, а з-поміж усіх була й молодичка із рум'яними щоками та палахкими очима, яку примітив у корчемному дворі вчора під час понеділкування. І здалося Климентієві, що від тих палких очей випущено було блакитну стрілу, яка безшумно й швидко перелетіла простора і впилася йому в серце. І він відчув, що той, котрий перейшов до нього від біснуватої Тодосії, той, котрий досі не подавав жодних ознак присутності, той, проти якого постав аж так дуже, ожив у ньому раптом, і тіло Климентієве з того затремтіло.

— Господи! — помолився він. — Не введи мене у скусу!

Але молитва йому не допомогла, і він з жахом відчув, що його давно ніби відмерла жила почала ворухитися й набрякати. І він майже втік од тієї молодички, миттю збагнувши, що то прислужниця того, котрий поселився в ньому, а може, образ живий його, а може, посланиця, перша в ряду, якого не відає. І, ніби буря велика, напали на нього погані думки, і зринула перед очима жіноча плоть, яку вперше за життя побачив сьогодні в оголеної Тодоськи. І він аж зубами зарипів, так млосно й страшно йому стало.

Але за мить напад минув, бо ще раз помолився й перехре-

стився; відтак знову наплинула величезна втома. І хоча треба було якнайшвидше покидати це містечко, знав, що сили на те не здобуде, тому вирішив повернутися до школи, та й на вечір уже заходило, тож рушить у подальшу свою мандрівку раненько, при сході сонця, і вже, сподівається, й справді ніколи більше сюди не повернеться, як це й велів йому внутрішній ГОЛОС; Тим більше, що, зирнувши в небо, здивовано відзначив, що воно цілком захмарене, а на клобука впало кілька крапель. І саме в цей момент небо розкололося лискучим зигзагом і гримнув такий грім, що все живе з вулиці ніби корова язиком злизала, тож коли озирнувся навдокіл, була цілком порожня, як і тоді, коли вийшов із обійстя отаманового першого разу після дійства. Пришвидшив ходу, щоб устигнути дістатися до школи, але друга буря, цього разу природна, звалилася на нього з неба з усією навальністю, ніби небо те бажало покарати його за те, що вчинив. Тоді він перестав квапитися, зваживши, що не годиться уникати кари Божої, і повільно пішов, омиваючись хвилями розбурханої і розгойданої зливи, говорячи вголос, був-бо певний, що в шумі, який постав, ніхто його не почує:

Вимивай із мене скверну, Господи, вимивай! Вимивай із мене стерво, отого біса проклятого, і хай піде він із димом, громом та вогнем. А коли тобі, щоб убити його, й моє грішне тіло потрібне, побий його і з лица землі забери.

Небо над головою й справді замиготіло вогнем, грім не загуркотів, а тріснув із страшенною силою, аж мимоволі пригнувся Климентій, і верхівка недалекого дерева раптом почала горіти, незважаючи на те, що її звідусіль хльостали, били й забивали хвилі розбурханої води.

— Дякую, Господи, дякую! — шепотів він мокрими устами. — Вимивай із мене скверну, вимивай, бо хоча взяв її з доброї волі, але щоб звільнити кволішого за себе. Через це ще раз прошу: убий його в мені, а коли тобі догідно, вбий із нечистою силою й мене, грішного й окаянного!

Чекав, що тепер блискавка таки вдарить у нього, і запалить, і обвуглить, як те дерево, яке й досі горіло. Але того не сталося. Блискавка мигнула, грім загуркотів, але спокійніше і віддаленіше. Климентій побачив, що стоїть перед ганком школи, й югнув у відчинені двері, а з прочілу відступився дяк, котрий там стояв і спокійнісінько кушпелив люльку.

— Оце так змокли, панотче, — сказав він. — Як хлющ.

Климентій і справді був мокрий, як хлющ. Скинув мантію, залишившись у спідньому, й викрутив її — вода потекла дзюрком.

— Е, панотче, — сказав дяк, — Треба вам зовсім роздягтися, бо й сподні ваші, як хлющ.

Ще ніхто не бачив моєї нагоди, — відповів Климентій строго, віджимаючи на собі спідню одежу. — Дасть Бог і не побачить!

— Не зарікайтеся, панотче, — сказав іронічно дяк. — Людина — слабке начиння, хоч і ходить *per aspera ad astra*⁴⁹.

— *Providentia est melior poenitentia*⁵⁰, — сказав Климентій.

— Е, панотче, — випустив клубінь диму дяк. — Людина на те і є, щоб каятися. Бо без каяття нема вороття. Як ви на те, щоб після купелі омити нутро *aqua vit*-ою?

— Та що ж, пане-товаришу, — сказав Климентій. — На те діло в мене губа не заперта.

— Атож, — хитнув дяк. — Чарку випити — душу не виплюнути.

— Дай Боже в добрий час говорити, — ствердив Климентій. — Живому чоловікові все потреба і все чогось кортить.

⁴⁹ Тернистим шляхом до зірок (*лат.*).

⁵⁰ Краще бути обережним, ніж потім каятися (*лат.*).

РОЗДІЛ XI

Вони сіли до столу один супроти одного, а школярам дяк наказав припишкнути й слухати, як розмовляють, п'ючи, мудрі люди, — хай повчаться належно й старатливо, а на несміливе побажання кількох спудеїв, котрі тут нагодилися, отже, осіб у віці достатньому і які вже самі не раз прикладалися до горличка з чортовим зіллям, приєднатися до них, дяк порадив *jurare in verba magistri*, тобто спиратись на вчительський авторитет і залишатись у своєму *status quo*⁵¹, і то *ipso facto*⁵², що вони ще до таких бесід не доросли, отож хай посидять тихо і повчаться у людей поважніших та освіченіших, а коли захочуть їм заважати, то побачать навіч, як відчиняються двері при допомозі їхнього лоба, отже, годі змагатися *de lana carpina*⁵³, а вони з панотцем поведуть мову *de omnibus rebus et quibusdam aliis*⁵⁴.

На те слово школярі позатихали, а дяк вийняв із кишені мантії фляшу, зелену барвою і заткнуту дерев'яною цуркою, яку, очевидно, й сам вистругав, узявся зубами за неї і з пухком витяг, відтак нюхнув і скривився.

— Горлиця із підтрубною криниці, — сказав. — Чи є, панове школярі, в нас їсти?

— Юшка з блощиць, — хором відказали школярі.

— То подавайте її сюди шановному гостю, — жартівливо наказав дяк.

— Таж катма! — горланули школярі.

— Ну, тоді на заїдок увітремся рукавом, — мовив дяк і дістав із іншої кишені малу, також зеленої барви, чарчину,

⁵¹ В попередньому стані (*лат.*).

⁵² Через незаперечність факту (*лат.*).

⁵³ За козячу шерсть (дрібницю) (*лат.*).

⁵⁴ Про все та деякі інші речі (*лат.*), власне, розмова без плану.

налив її й примружив око.

— За вас, панотче, і за ваші подвиги, — сказав він, — бо ціле містечко аж шумить, вихваляючи вашу милість за чудове вміння справлятися з бісами. Ewe⁵⁵!

Перекинув чарочку до рота, тоді налив знову.

— *Do ut des*⁵⁶! — мовив і передав чарчину Климентію.

Той і досі був у мокрому спідньому, без мантиї, вона сохла, розвішена на шнурі, отож випити було треба. Окрім того, втома зїдала йому очі, відчував у тілі й трем, певне знервування і ще казна-що, отож випив поданий йому трунок за милу душу.

— Чи дозволите поцікавитися, панотче, — схилився до нього дяк, — чи достатньо заплатив вам за труди отой скупар, міський отаман?

— То такі труди, пане дяче, що за них плати не беруть *ex officio*⁵⁷, — сказав Климентій, відчуваючи, що горілка тепло попливла по кишках.

— Тобто хочете сказати, що про це не говорять?

— Хочу сказати, що не взяв з вашого отамана ані шага, ані того клятого чеха, якого люди не хочуть на торзі брати. Інакше моє закликання було б нечинне.

— Це ваше *credo*, панотче, чи боїтеся, щоб мої хлопці вас не обчистили? Можете сміло говорити, мої хлопці чесні й порядні. Звичайно, доки голод не притисне. Але свого гостя — ніколи!

По кутках щось заблищало, очевидно, хлопці шкірили зуби.

— Не беру плати за свої дієства, — сказав Климентій, — тож голому розбій не страшний. Голий, як і святий, пане дяче, ліпше буду голий, як костка, а гострий, як бритва.

— Але ж без піджоги й дрова не горять, панотче, — зчудувався дяк, — і без хліба ані обїда.

⁵⁵ Вигук у честь Вакха (*лат.*).

⁵⁶ Даю, щоб і ти давав (*лат.*).

⁵⁷ Із службового обов'язку (*лат.*).

— Хліб беру, тобто коли вгостять, поїм, а з собою — нічого.
— Тобто навіть харчем нічого не взяли? — ще більше зчу-
дувався дяк.

— Заглянь у торбу і пересвідчись, — сказав Климентій.

— Загляну, бо не можу в таке повірити, — мовив дяк і ки-
нувся до Климентієвої торби. Порився там і розчаровано
торбу відкинув.

— Ну, панотче, ви мене вразили, — сказав. — А може, того
біса не вигнали?

— Вигнав! — коротко повів Климентій.

— Нас *itur ad astra*⁵⁸, панове школярі! — патетично мовив
дяк. — За таке, по-моєму, можна випити ще по чарці. Як ви,
панотче? — він замотав головою. — Ні, не повірю. І справді
чинили все *gratis*⁵⁹?

— *Gracia graciam parit*⁶⁰, — мирно мовив Климентій.

— Незбагненно! — згукнув дяк, наливаючи чарку й шви-
денько її випиваючи. — То, може, ви, вибачайте на слові,
святий?

— На жаль, ні, — відказав Климентій, зітхнувши. — Прос-
то *hominem experiri multa paupertas jubet*⁶¹.

— Ну, убоztва маємо й ми много, — сказав дяк, наливаючи
Климентію. — І дечому через те навчилися, особливо, коли
кишки до спини клеяться, а щось десь зле лежить. Чи не так,
панове школярі?

— Так! — хором відказали школярі.

— Вони в мене славні, — із сльозою в оці сказав дяк, коли
Климентій пив свою чарку. — Моторні та звинні. Коли б не
це, то ми з убоztвом своїм і ноги б простягли. Чи не так, па-
нове школярі?

— Так! — хором крикнули школярі.

— Іще одне дозвольте запитати, панотче. — У вас у торбі є

⁵⁸ Ось стежка до зірок (слави) (лат.).

⁵⁹ Дурно, безкоштовно (лат.).

⁶⁰ Ласка родить ласку (лат.).

⁶¹ Убоztво примушує людину багато чого навчитися (лат.).

фляша, чи ж вона, вибачайте, не з водою життя?

— Вгадали, пане дяче, — але то не горілка, а свята вода, — спокійно мовив Климентій. — Коли хочете, спробуйте.

— Дивовижно! — сказав дяк, ходячи із фляшою та чаркою покоем. — Тоді я у вашу честь, через те, що до нас завітала така незвичайна людина, вгощу чарочкою і свою братію, хай кружляне. А то не захочуть нам співати й танцювати. А ви, панотче, співаєте й танцюєте?

— Співаю й танцюю, — мирно мовив Климентій, горілка почала більше розігрівати його, граючи в тілі, але водночас і склеплюючи йому повіки.

— Ну, слава Богу, тоді ви ще не зовсім святий, — сказав дяк. — Ану, підходьте, панове школа, по одному, не товпіться, вгощатиму на добру науку.

З кутків по одному почали вигулькувати спершу старші, тоді молодші, а тоді й малі. Дяк кожного вгостив чарочкою, вони брали чинно, а тоді знову зникали по кутках.

— А тепер заспівайте танечної, панове школярі! — вигукнув дяк.

І з кутків раптом полинув спів: зладжений, гарний, видно, не раз і не десять так співали.

— Ходіть, панотче, в коло, ходіть! — крикнув дяк, починаючи кривого танця.

Ні, пане дяче, — мовив зморено Климентій. — Сьогодні я зморений і не до танців мені.

— Гаразд, панотче, тоді не будемо танцювати! — сказав дяк і з маху сів до столу.

Спів обірвався.

— Скажіть тоді, панотче, — наблизив до нього обличчя дяк. — Таке добре діло вчинили сьогодні, а чомусь невеселий?

— Хто в чому званий, в тому пробуває, — сказав Климентій.

— Не зрозумів, — мотнув головою дяк.

— Гороху наївшись, — мовив Климентій, — з ним і говорити.

— Тепер зрозумів, — серйозно сказав дяк. — То, може, хотіли б спочити з трудів?

— Коли ваша ласка, — повів лагідно Климентій. — Очі мені злипаються. І вибачте, що до гульні сьогодні невдалий.

— Як же спатимете в мокрій одежі? Роздягніться!

— В мокрій одежі менше воші кусатимуть, — сказав Климентій. — У вас їх слава Богу.

— Не скаржимося, — відповів дяк. — Не такі, бачте, й бідні, хоч на це. Нівроку мудрий із вас чоловік.

— Та й у вас, пане дяче, голова не капуста, — змовив Климентій, вмоштуючись на рядні, на якому спав і минулої ночі.

— Мій розум їм, тобто школярам моїм, звичний, а ваш новий. Шкода, що не залишитеся надовше, були б нам як *homo novus*⁶². А окрім того... щось у вас є, що викликає пошану. А *honos habet onus*⁶³.

— Не зваблюйтесь, пане дяче, — сказав Климентій. — Бо може, я грішніший за вас усіх.

— *Hinc illae lacrimae*⁶⁴, тобто ваш смуток?

— Атож, пане дяче, атож, — печально мовив Климентій, вкриваючись дірявим рядном і заплющуючи очі.

РОЗДІЛ XII

Досі тільки раз відчув у собі того, котрий вийшов був із Тодосії і сів йому на карка, — тоді, коли перестрівся з рум'янощогою молодичкою, він і тоді вбив у шкіру гострі кіг-

⁶² Нова людина (*лат.*).

⁶³ Пошана накладає обов'язки (*лат.*).

⁶⁴ Відси ті сльози (*лат.*).

ті і обілляв вогнем, але знав, що то не востаннє, невдовзі, обкублившись у ньому, заведе гніздечко своє й обживеться, а тоді й почне по-справжньому діяти, адже, коли зустрівся з палкою молодичкою, вже показав ріжки, і хай несильно, але таки вкинув у тіло жару. Тому перш, ніж заснути, як це мав у звичаї, помолився подумки, хоча хто зна, чи дійшла до Божих вух молитва, адже в покої стояв галас, школярі та й дяк із ними зовсім не зважали на те, що панотець ліг спочивати, голосно гомоніли, хтось щось оповідав, спалахував регіт. Зрештою, Климентію до такого не звикати, окрім того, немилосердно причавлювала втома, тому й молитва його була не як чітко означене прохання до всевишнього, а тільки як короткий душевний погук, щоб він, Отець, і Син його, і Святий Дух, Бог єдиний у Тройці, помилував і вберіг від того, котрого, рятуючи невинну душу, у себе впустив. Відтак не відчув душевного миру, як це бувало завжди по молитві, а ніби хтось у нутрі його зайорзався, захихотів, і простяг довгі липкі лапи, й заклеїв йому повіки, відтак роздер тими ж таки лапками рота, висовуючи прозору голову із того рота, безоку, безвусту, безвуху, і гаркаючи, ніби старий пес, і це в той час, коли Климентієвий дух поволеньки входив чи радше впливав у антисвіт.

І зайшов він у дивний палац, стіни якого були чорні, але тканина, якою були оббиті, попроривалася, і в ті прорви вливалися, ніби золоті списи, потоки світла. А ще там ходили, лежали, стояли голі жінки, а він покоївся на одрі, розіп'ятий на ньому, бо руки й ноги йому прибито цвяхами. Жінки підходили до нього, роздивлялися, про щось поміж себе розмовляючи, а тоді зневажливо сміялися й відходили, а він відчував невимовний сором, адже й справді ніколи й нікому не показував оголеної своєї плоті, хіба що в малих літах батькам, коли його мили.

— Що з ним робитимем? — спитала якась старша жінка, трохи схожа на Пелагію. — Він старий, бридкий, з погаслою

чоловічою силою та ще розп'ятий на своїх сумнівах, соромі та застереженнях, котрі і є цвяхами, якими прибитий.

— Омолодимо його! — гукнула молода з обличчям Тодосії, тобто тієї, кого так тяжко колись любив. — Намастімо його тіло оліями, скупаємо в купелі з молока, розчешімо волосся, тоді побачите, що не такий він старий та бридкий, а більше гарний. Дамо напитися настою із трав, який пробуджує чоловічу силу.

Тоді побачив, що в покої стоять два конови: в одному кипіла олія, а в другому молоко. Кілька голих дівчат із сміхом підскочило до нього із кліщами, вирвали цвяхи, що ними був прибитий до ложа, схопили за руки й ноги, тоді розгойдали й кинули в конов із киплячою олією. Але не зваривсь у тій олії, а відчув солодку приємність й чудові одурманливі запахи, якими дихав — надихатися не міг, і відчув: тіло його наливається молодою силою, тобто й справді омолодів. І тільки одне старе залишалось у ньому – голова. Відтак простяглася рука з довгими пофарбованими нігтями, лягла на обличчя, вбивши пазурі в церу йому, й занурила в киплячу олію всього цілком. І він почав поринати в якусь зелену глибину, де росли яблуні, густо покриті плодами, і сливи, й вишні, й грушні, й фіги, й фініки, й помаранчі, а трава там росла синя, зрештою, й усі плоди були сині, і з кожного дивилося на нього людське око, ніби намальоване на шкірці.

— З'їж яблуко! — наказав високий жіночий чи янголячий голос, і до нього знову простяглася рука з довгими фарбованими нігтями й подала йому плід із намальованим на ньому оком. Узяв його й раптом обпікся, такий був гарячий, а коли вкусив, то потік не сік, а горілка, і та горілка почала наливати його тіло, й запалювати, й хмелити. І закрутилася йому голова, тобто сидів у траві, а голова почала обертатися на плечах, як флюгер, — спершу повільно, а тоді все швидше й швидше, і все довкола замиготіло, застрибало: і яблуні, і сливи, і грушні, і всі інші дерева перетворились на голих дівчат, які

почали вигецувати навколо нього шаленого й непристойного танця, бо виставляли до нього сокровенні місця й манили, надили, спокушали. І він почав відчувати, що набрякає, ту-жавіє, а передусім жила його, а голова почала крутитися на плечах повільніше, а коли зупинилася зовсім, то скочив він на рівні й почав ганятися за тими голими танцівницями, але вони моторно від нього тікали й ухилялися. Тоді відчув, що бракує повітря, як нурцеві, котрий довго пробув під водою, тож щосили відштовхнувся від синьої трави й кулею полетів угору, вибухнувши з олії, як велетенська риба чи викинутий камінь. І тут його відразу ж підхопили якісь руки й потягли до іншого конову, де кипіло молоко. І Климентію раптом стало страшно, що нового випробування не витримає, а таки звариться в цьому молоці, але вже летів, ніби випущена із лука стріла, і впав у те молоко, розляпуючи його навсібіч, а коли поринув у білу й непрозору рідину, побачив, що дно конова прозоре і що то не так дно, як двері, які потяг до себе. І зайшов у порожнє помешкання, стіни якого були дзеркальні, і в тому покої навішано було дзигарів, які цокотіли, мали привісні гирі, що сяяли золотом, але на жодному дзигарі не було стрілок, тільки часові позначки годин, а одна із дванадцяти позначок горіла, як свічечка за склом ліхтаря, але в кожного дзигаря цифра інша. І саме тоді побачив він себе *homo novus*, бо то був він і не він. Він — бо відчував себе, своє єство, своє “я”, здатність думати й відчувати, але все те було вкладено в чуже тіло гарного, м’язистого й самовпевненого юнака, який стояв перед дзеркалами оголений, і його жила при цьому стриміла трубою. Відтак зображення почало в дзеркалах розмиватися, миготіти, розпливатися, а за мить побачив уже не себе, а тих-таки оголених дівчат, що витанцьовували похитливого танця, але не було їх коло нього, а тільки жили у дзеркальних відбиттях. І запалав у ньому гарячий, палкий вогонь, і почав кидатися він на ті дзеркала, щоб дістатися до тієї чи тієї, але вдарявся обличчям об метал, бо

дзеркала виявилися не скляні, а такі металеві, і з рота в нього вирвався, як чорний вуж, крик. А коли знову забракло чим дихати, знову відштовхнувся від підлоги й був викинутий у молочну ріку, яка швидко котила білі хвилі між синіх, бо з киселю вчинених, берегів. І його понесло течією, крутячи й б'ючи ним об м'яке кисельне каміння, аж доки не схопився за прибережного куща. А коли вибрався на берега, уздрів сине поле, порожнє й безконечне, ніби хмари, а десь далеко в глибині забовваніла самотня жіноча постать, яка пішла в його бік. І він рушив назустріч, і так вони йшли, але одне від одного віддалялися, не наближалися. І він втретє відчув, що йому бракує повітря, що на горло його лягла ота пазуриста лапа й почала чавити. Схопив її руками і віддирав од шиї, і була вона липка, сморідка, і відривав із неї палець за пальцем, які падали йому під ноги і з шипінням самоспалювалися.

Прокинувся, хапаючи повітря, — справді, не було чим дихати. Повітря в школі було задушне, зіпсуте від пробування тут стількох людей — всі важко спали. Дяк хропів і гарчав, школярі сопіли й шкребляся, обороняючись од нападу вошей. Хто постогнував, а хто покрикував — здавалося, всім снилися сьогодні важкі і морочні сни. Вже починало світати, бо вікна у тьмі прозначилися й лили сиве, але вже виразне світло.

І Климентій зрозумів, що прийшов час покинути це містечко, що мусить звідсіля якнайшвидше тікати. Інакше казнащо із ним станеться. Хоча спідня одежа майже просохла на ньому, але змерз, аж дрижаки били тіло. Тихенько встав, знайшов мантию, яка висіла на протягнутому через покій шнурі, — була не зовсім просохла, одяг її, і це нітрохи його не зігріло. Захопив торбу й вибравсь із школи. Хоч двері при тому й зарипіли щосили — зупинився, прислухуючись, — але не прокинувся ніхто. Тоді, щоб зігрітись, почав махати руками, пригинатись і присідати — застоялась у ньому кров. Дрож трохи щез, але Климентій невідь-чому подумав, що не від хо-

лоду тремтить, а від дивного, нудкого збудження, яке починалось у паху й розходилося по цілому тілу можливо, то був наслідок того жахного сну, котрий йому привидівся. Краєчком мозку збагнув, що, можливо, це вона й прийшла — війна його з бісом плоті, але вже не в чужому тілі, а в своєму, і має бути ця війна не проста, бо відбуватиметься таки в собі і за себе. Не може покликати заклинателя, не може й сам провести дійство над собою — боротися тут треба інакше. І йому стало страшно: чи не перевищив власної сили? Вчинив милосердя, але чи не ціною власної загибелі? Отож чи добре вчинив? Хотів упасти навколішки тут, біля школи, адже вулиця була порожня; й мертва й синя, як і все в тому сні, але якась сила раптово зупинила його. І відчув: тіло знову затремтіло, а голова повилася солодким туманом-дурманом. Роззирнувся навдокіл, наче злодій, ні, таки нікого навдокіл! Стояла мертва тиша, синя тиша між синіх дерев та хат, а небо повільно гасило зорі. Розливалось синє світло, і все ще більш посиніло, а передусім трава. Повільно рушив дорогою, а коли дійшов до хати, в якій жила молодичка, котра вчора ввечері палко на нього подивилася, зупинився, і тільки тепер збагнув, що так рано вийти з містечка не зможе, адже ворота зачинено, отож, знавши про те й раніше, не для того так рано із школи пішов.

Здалося, що за ворітьми хтось стоїть. Ще раз роззирнувся, а тоді натис на хвіртку: коли зачинена, піде геть, а коли відчинена...

Хвіртка зарипіла — була таки не зачинена. Зачекав, чи не почується гавкіт збудженого пса, але стояла навколо глуха тиша. Не стояв ніхто й за ворітьми, отож зайшов у двір і не сміливо зупинився.

А що, панотче, таки прийшли? — спитав голос од дверей. — Цікаво знати: ви чоловік чи янгол?

Кинув злякано оком — в прочілі стояла в самій сорочці та ж таки молодичка, вся посинена, як і все навколо.

— Прийшов, — мовив він. — Прийми або прожени! А чи чоловік я, довідаєшся, коли приймеш.

— Не проганяю тих, що до мене приходять, — сказала тужно молодичка. — Але смішні ви, святі та Божі! Ходи!

І молодичка сховалася в хаті, залишивши двері відчиненими, він же дрібцем побіг через синю траву. Пірнув у двері, відчуваючи, як шалено калатає серце. Двері в хату так само були відчинені. Набрал повні груди повітря, заплющив очі, прошепотів: “Господи, прости мені, окаянному!” — а тоді рішуче переступив і цього порога.

І увійшов у синій простір, повний киселю світанку — стояв там у напівпрозорому мороці біс плоті, залитий у чудову посудину оголеного жіночого тіла. І Климентій почав поривно скидати із себе мокру й досі одяжу.

І це було ніби з часів, коли жили велетенські тварини-щури та шести- і дванадцятикрилі змії і леви рискали по стежках, сяючи золотом тіла й потрясаючи повітря ревом. Ходили мамонти й інша дивовижна живність. А дорогою простував маленький, сухий чоловік-ченчик із гарним, як у янгола, лицем, і з торбою за плечима, та й із патеричкою в руках — маленький, майже висушений на скіпку ченчик-бреньчик, а над головою в нього летів старий, бо мав тисячу літ, ворон. І коли дивився на того мандрованця ворон лівим оком, бачив кволого й немолодого ченця, коли ж дивився правим — молодця-удальця, викупаного в оливі та молоці, із важкою залізною булавою на плечі. І тут задвигтіло, й зашуміло повітря, і потемніло, ніби перед бурею — летів шестикрилатий змії, і був той змії дванадцятиголовий. І впав той змії перед ченчиком та молодцем, тобто людиною на дві іпостасі, аж його кігтісті лапи вгризлися у землю, здійнявши хмару куряви, яка ще більше потемнила небо.

— То що, складачу навчальних віршів, — прохрипів змії.
— Будеш змагатися чи полонити тебе?

— Хочу, щоб ти мене вбив, — сказав ченчик.

— Будемо змагатися, — героїчно мовив молодець із булавою.

— Тоді запряжімось у плуга, — мовив змії, — і приготуймо собі пляца для битви.

І спинивсь у льоті здивований тисячолітній ворон, котрий єдиний на все те дивився. Отак летів, летів, аж раптом загус, ніби комаха в крапельці бурштину. І побачив диво-дивезне: бозна-звідки з'явився плуг, здається, із неба впав, а може, й лежав у синій траві для такої нагоди, а в нього впрягся змії. І взявся за чересла ченчик, вйокнув та й гукнув, і почав плуг відвалювати величезну, як вал, скибу, залишаючи глибокого рова, який відразу ж наповнювався водою. І так зорали вони коло, в ченчика при цьому із віч лився рясний піт, а одежа стала знову такою ж мокрою, як і тоді, коли потрапив під зливу. А змії од оранки розпікся, як залізний бик, і сипав навколо себе іскри.

— А тепер запрягайся ти, — сказав змії.

І покірно натяг на плечі шлею ченчик, а змії став до чересел. І вйокнув, і згукнув змії, плеснувши язиком, ніби канчуком, і потяг ченчик плуга на друге коло, гублячи криваві краплі поту із чола.

Так і вчинили вони місце для бою, й витоптав його лапами змії, щоб пляц битий став і твердий, і випустив у повітря струменя вогню, що шугнув у чорне небо й розсипався на тисячу іскор.

— Ще раз питаю, складачу наuczальних віршів, — рикнув, наче лев, дванадцятиголовий змії. — Битися будемо чи впокоришся?

— Хочу, щоб ти мене вбив, — печально сказав ченчик.

— Будемо битися, — героїчно згукнув молодець із булавою.

Тоді й почався бій десь такий, як це описують у казках. Билися шалено молодець із змієм, по черзі вганяючи один одного у землю, а в цей час малий, сухий і кволий тілом чен-

чик, узявши бозна-звідки лопату, копав криницю. Йому вже стало нестерпно гаряче, тож скинув мокру мантию, від якої густо валила хмара пари, а він все копав, копав, вергав землю, сам себе в неї закопуючи, а біля нього чулися войовничі погуки, забиті в землю почержно змії чи молодець виривалися з неї, ніби рвалися гарматні ядра, і, ніби ядра, падали відрубані зміїні голови, і чувся рев, і крик, і вибухи, і ляменти, і войовничі заклики, а ченчик копав і копав, тяжко вергаючи землю. І німо дивився на ту дивовижну битву ворон, умерзлий у повітря, бо не знав і здогадатися не міг, хоча мудрий був і жив тисячу літ, чим це все закінчиться, і до чого йдеться, і що це за міфічна битва така точиться в цьому дивному світі. А ченчик копав і копав, заховуючись поволі в землю, спершу по коліна закопався, тоді по пояс, згодом по пахви, відтак вигулькувала із ями ченчикова мала й мокра голова із неймовірно виряченими очима. І коли зникла в землі до решти, бухнула земля білим стовпом, який виріс над степом, ніби велетенський гриб, оповиваючи димом і розсіпаючись на тисячу крапель. І сталося ще одне диво, яке й побачив умерзлий у повітря тисячолітній ворон: змії раптом став дибці і завив у небо єдиною із дванадцяти вцілілою головою, єдиною із дванадцяти пащекою. Розпечене його тіло спалахнуло, ніби був солом'яний, і запалало велетенським смолоскипом, швидко згоряючи. Від того полум'я запалився й молодець із булавою й мотався по колу, оточеному двома високими валами, наораними змієм та ченчиком, падав, качався, бажаючи збити із себе вогонь, що його поїдав, але той ще більшав і скаженів, отак і згоряв із відчайними і жахкими криками молодець, аж доки не перетворивсь у жменьку попелу.

Тоді вибухлий вгору білий стовп почав опадати, і з нього виступив малий, сухий і кволий тілом, але з гарним янголячим лицем ченчик, білий, як лунь, із торбою за плечима і з патерицею в руці...

...Було навколо тихо. Климентій лежав, безсило розкинувшись на ложі, і йому здавалося, що стеля над ним спрозоріла, і побачив він останні зорі, що їх швидко поїдало ранкове світло. Біля нього, розпалена й розмлоєна, лежала молодичка, а він відчував на душі мир.

— А що, панотче, — спитала молодичка, — пізнав спокусу? Чи ж солодка?

— Як мед, — мовив хрипко Климентій. — Але гіркці. Дякую тобі, Боже, що дав мені хоч раз у житті його покуштувати. Тепер і каятися буде за що.

Молодичка розсміялася. І той сміх був наче розлите в цьому ранку перше сонячне проміння. Сам же Климентій по волі наповнювався печаллю. Адже увіч відчував, більше того, знав, що тіло його порожніє, замовкає, втишується, змиряється і ніби всихає, що волосся його білішає, і він, хоча й дістав волю від того, кого перебрав на себе й пустив у себе» чомусь не відчував од того радості. Адже чудово знав, що він уже в цьому світі не для життя. Ще походить дорогами, ще зустріне різних людей, ще лишить для них трохи добра, ще понавчає їх і напише ряд віршів, але все те буде не таке, як раніше, раніше було справжнє, а тепер імітоване. І все тому, що він вийшов аж на таку боротьбу, до якої не мав достатньої сили. Згорів змій, але згорів і молодець, а з'їв їх один і той же вогонь.

Климентій зітхнув і скосив око на оголене жіноче тіло, що вільно лежало побіч нього. Ранок освітив його, і воно світилося. Ясним і рівним світлом, таємничим, принадним і прегарним. І він раптом задихнувся від почуття, якого ніколи не відав і яке, наче ота лапа уві сні, болюче зчавило йому горло. Адже те тіло хоч і лежало поруч, але вже віддалилося від нього настільки, що дістатися до нього вдруге не буде в ньому сили. Бо він у цьому світі таки не для життя. Адже свою вирішальну битву відбув. Битву, в якій не буває переможця, хоч переможені є. А ще збагнув, що святі отці, котрі умертвляли

тіло, разом із бісом плоті долали в собі й Бога й плоті, таж-бо з'єднання чоловіка з жінкою зумовлює вічність людини, поки світ світом, а вічність і є Бог.

1997 р.

ЗАКОН ЗЛА

ЗАТВЕРЖЕНА В ЧАСИ

Історія ця справжня і відбулась у Житомирі в 1713 році. Одного гарного весняного дня ішла собі вулицею така собі слюсарка Варвара Сакуниха, цілком добродушна й спокійна і то тому, що перед тим завітала до куми, яку на вулиці прозивали трохи негарним словом Сциклиха, бо єдина вживала до їжі разом з родиною загадкову рибу, котра водиться у тутешніх ріках Тетереві та Кам'янці і називається сцикля. Отож Сакуниха прокинулася сьогодні й трохи погиркалася з чоловіком, слюсарем Степаном Сакуном, але тим не звільнила собі душі, бо чоловік гримнув дверима і з хати пішов, отже, жінка йому всіх зібраних у голові, в животі, в горлянці та роті слів не встигла із себе викинути, чи випустити, чи виригнути, а коли подібне в жінок трапляється, їм недобре стає. Отож Сакуниха й помчалася до Сциклихи, а що та цього ранку вчинила зі своїм чоловіком те саме й той був прогнаний на річку наловити свіжих сцикль, то обидві білі голови, а помісцевому, кубіти, мали чи дістали змогу звільнитися від *скверни невимовлених слів*, і таку акцію вони у спільному товаристві вчинили з немалим натхненням — ось чому Сакуниха йшла тепер вулицею сумирна, добродушна й спокійна, поглядаючи на світ привітним оком, цілком забувши про те, що погиркалася із чоловіком, навіть покаялася трохи й цілком вибачила йому не так те, що стало причиною її гдирання, як те, що гримнув так нешпетно дверима й запечатав у ній *скверну невимовлених слів*. Але життя, як давно переконалася Варвара Сакуниха, існує й твориться не так за

законами добра, як більше за законом зла, бо їй не судилося натішитись із власного добродушся, а отже, втримати спокій, Хоча *скверна невимовлених слів* її вже не мучила, бо коли простувала повз двір броварника Омелька Костюченка, будиши біла, мов ягничка, й не менш ягнички мирна й утишена, навіть із невеличким каяттям у серці, то уздріла того броварника, котрий сидів біля своїх воріт із києм, пофарбованим начорно, та й сам був чорний, як ворон, смоляне волосся випирало з-під чорної шапки, чорні брови лежали, як налиті кров'ю п'явки, чорне паростя перлося з обох ніздер, а вуса висіли гадючками, ясна річ, також чорними. Омелько Костюченко блиснув чорним вогнем несамовитих очей і сказав таке дивне, що Варвара Сакуниха аж стала, аж рота розтулила, саме того рота, з якого недавно так щасливо були витрушені зайві та й незайві слова, ось чому й стала така без'язика. Омелько ж Костюченко, броварник, їй сказав:

— Чи до мене ти, Сакунихо, йдеш грошей ділити?

А що Варвара не спромоглася на жодне слово у відповідь, тільки дивилася неймовірно, під вусом-гадюкою в Омелька Костюченка з'явилася гадюка-всмішка, тобто його також майже чорні ґемби розлізлися, показуючи жовті зуби, один із яких був зламаний.

— Це ж які гроші? — тоненько видихла Сакуниха, бо тільки на стільки голосу здобулася.

А ті, що мій син із твоїм знайшов, — сказав, а власне, ніби сокирою рубанув Омелька. — Знаю, що ти задумала. Але тих грошей тобі не дам.

Та що ти таке мелеш, Омельку? — аж затріпотіла Сакуниха. — Чи ж ти в розумі?

І тоді той Омелько Костюченко невідь од чого, яро лискаючи чорним полум'ям несамовитих очей, почав лаяти її, чесну кубіту Варвару Сакуниху, такими словами, яких вона потім у суді ніяк не погоджувалася повторити. А ще до того Омелько Костюченко почав махати перед нею отим у чорній

умбрі скупаним Києм і погрожувати їй, та ще й сказав негарно й образливо для неї, переінакшивши її законне назвисько Сакуниха на Сукуниха.

— Ти, Сукунихо, — сказав він, — лучче відступись, будеш-бо за ті гроші в ката у руках!

А коли це сталося, то з ближчих дворів рушили до них люди, і стали зобіч, і все те слухали, й чули. А Сакуниха при тому ганьбленні стояла сама не своя, і червоніла, й біліла, й сіріла, й чорніла, й зеленіла, а що все те сталося так нагло, то й отямитися ніяк не могла, та й слова її були перед цим дбайливо виметені з її нутра, як зайва вода чи сміття, отож тільки й спромоглася писнути:.

— Я, Омельку, не знаю, про що ти торочиш.

І вирвалася з людського юрту, що аж помирав од цікавості, й не так пішла, як побігла додому, а позаду ніби великий чорний пес гавкав: “Гах! Гах! Гах!” — продовжував лаяти її Омелько, і ті гахи, поки бігла (аж волосся вибилося з-під очіпка), били її межі плечі, як стусани. А коли прибігла до обійстя власного, то побачила свого сина Івана, котрий спокійнісінько сидів на ослінці серед двору і їв хліб, помащений олією та присолений. Вона ж увірвалася до двору, як шурабура, і стала перед спокійним аж понікуди нащадком, ніби в землю вбилася.

— Що це начворив? — гукнула вона.

Іван проковтнув хліб, той, котрий жувався у роті, вибалушив очі і сказав:

Я?

— Ти, ти! — скрикнула Сакуниха. — Що це за гроші знайшов? І чи знаходив якісь гроші?

— Гроші? — перепитав Іван, коли він їв, то бував важкомисельний.

— Гроші, гроші, — зойкнула Сакуниха. — Із Костюченковим сином?

— А, ви про те, — мовив спокійно Іван. — Знайшов!

І знову вкусив хліба, помащеного олією і присипаного сіллю, та й почав його пережовувати.

Тоді вона, Варвара Сакуниха, схопила сина за руку й потягла, хоча й пручався трохи, до житомирського вряду, аби він там усе розповів і щоб той уряд дав задоволення їй від образи, яку прилюдно учинив їй, поштивій кубіті, отой чорнопикий об'ясник Омелько Костюченко, якого й жінка його Явдоха інакше не зве, як об'ясником, бо гроші, як була твердо переконана Сакуниха, ніколи добра не несуть і до добра не приводять, а особливо знайдені, бо знайдені, сказала вона магістратському судді, — чортом бувають підкинені, отже, і є чортячі, і, за законом зла, такі гроші пімщаються на людині; вона ж, поштива кубіта, користується грішми тільки чесно заробленими й біди собі на голову не бажає, а її ще ніхто, хай сусіди скажуть, у житті не лаяв і не безчестив, як отой навісний броварник Омелько, котрого його власна жінка зве об'ясником, бо живе вона, Варвара Сакуниха, у цьому світі порядно.

Пан магістратський суддя сидів за столом, як добра бодня, одягнена в жупана, очі в нього були великі й важкі, як дві гирі, і він перекинув ті гирі на хлопця.

— Справді знайшов гроші? — спитав. — Тільки не бреш, бо катівської каші закуштуєш.

— А чого мені брехати, — спокійно відказав Іван — коли не їв, то не бував важкомисельний, а більше розумний. — Таки знайшов.

— Чом же раніше мені не сказав? — зойкнула Сакуниха.

— Бо мене не питали, — спокійно й мудро відказав Іван. — А теперечки питають, то й розказую.

І він почав розповідати, при цьому не дивлячись на пана суддю, ані на матір свою, яка слухала і схвильовано ламала собі пальці, а зирячи у вікно, ніби в ньому хтось розклався невидимий та й підказував, що треба мовити.

Отож він, Іван, син Степанихи Сакунихи, гуляв із другим

хлопцем Нестором, таки сином Омелька Костюченка, броварника, на вулиці, а було після полудня надвечір, і якось так їм сталося, що набридла гулянка. Тоді Нестор, його приятель, мовив:

— Ходімо до броварні, до мого батька.

І вони пішли, й стало сутеніти, а небо було ніби рідким вогнем залите, а коли підійшли близько до броварні, то небо вже й погасло. І йому, Йванові, стало трохи страшно, навіть захотів повернутися додому, але Нестор умовив іти далі. Отак дійшли до яру — це неподалік бровару, а той бровар — по той бік Тетерева, й перейшли туди через млинову греблю. І тоді хлопець Іван аж зовсім злякався, бо сутінки погустіли, а ще боявся, що мати його сваритиме, що загулявся, хоча він уже не малий, однак мати його, коли загуляється, завжди сварить. І тут вони побачили в яру невеликого синього вогника.

Стали як укопані. І навколо гус, мов кисіль, синій чи радше сірий сутінок, і повітря здавалося густе й непорушне, і бур'яни, що росли навдочоло, почали густо пріти й пахтіти, і серця у хлопців, принаймні в Івана напевне, аж постискалися зі страху чи від якогось лихого передчуття, а на самому дні яру тихо й морочно палахкотів синій вогник, хоча багаття там напевне не горіло, димом не тягло, отак тільки блимало: вискакували сині язички й пропадали, відтак знову вихоплювалися, ніби вискакували з-під землі, тобто ніби сама земля горіла.

— Знаєш, що це таке? — хрипким шепотом спитав Нестор.

— Чи не скарб? — мовив Іван. — Ходімо накриємо шапкою.

— А чом шапкою? — спитав Нестор.

— Від людей чув: так тра чинити, — мовив Іван, — коли де який скарб з'являється.

І вони почали підкрадатися до того вогника, ніби боялися злякати його. А вогник і справді: чи з'являвся, чи пропадав. Коли ж щось тріскало в них під ногами, вогник зникав, а ко-

ли йшли тихенько, з'являвся. Наблизилися, і він, Іван, зірвав з голови шапку й кинув її на вогника.

— А не побоявся, що спалиш? — не стерпіла Сакуниха. — Я б тобі дала за ту шапку!

— Ні, не побоявся, — звів на матір холодні голубі очі Іван. — Бо то не палючий вогонь.

— Як це не палючий? — спитала мати.

— Кажуть люди, — по-старечому мовив хлопець, — що палючий вогонь тоді, коли щось спалюється, а непалючий, холодний, нічо не спалює. А цей таки нічо не спалював, тому й не боявся.

— Мудрий він у вас, — сказав пан магістратський суддя й почав набивати люльку.

— Часом мудрий, а більше дурний, — сказала мати. — Ко-би не на свою голову.

— Не перебаранчайте йому, — сказав пан суддя, викрешуючи вогню.

Отож стояли над тією шапкою, зниклі із цього світу, бо коли пропав вогник, покрила все морочна й глупа темрява. І йому, Іванові, здалося, що побіч щось диха, і вони так злякалися, що не могли й утекти. Відтак Іван сказав:

— Знайдемо тут скарба, батькові своєму не кажи, а я не скажу своїм.

— То це ти такий добрий до батьків? — зойкнула Сакуниха.

— Я до вас добрий, мамо, — поважно прорік хлопець. — Але тоді мені наче шепнуло до вуха таке сказати, то я й сказав, а перед панами врядними брехати не хочу.

На вряді тоді був не лише пан суддя, а ще й пан писар і підписок, котрий усе мовлене записував, сидів також і пан возний — усі вони аж роти порозтуляли, так пильно слухали.

— Правду говориш? — перепитав пан возний.

— Як ца Святому Дусі, — урочисто прорік Іван.

І тоді Йванові наче знову на вухо шепнуло, і він мовив Не-

сторую:

— Збігай на броварню й принеси сокирку, щоб викопати, а я тута постою.

— І не боявся? — спитала вражено мати.

Ні, не боявся, — поважно мовив Іван. — Страх десь подівся.

— А чому не лопату, а сокирку? — спитав пан суддя.

— Бо люди кажуть: скарба сокиркою тра копати.

— Таки мудрий він у вас, — сказав пан суддя, випускаючи з рота клубеня диму.

Нестор кинувсь у темряву, а він, Іван, стояв і не міг з місця зрушити, ніби кілком прибитий до землі. І здалося йому, що бур'яни навколо інакше пахнуть, десь так, як палена сірка. А ще коли подививсь у небо, не уздрів ані місяця, ані зір, хоча перед цим не хмарилося — отаке дивне й голе небо, хіба трохи світліше землі. І вже нічого більше біля нього не дихало, бо й не було нічого. Але ноги й руки в нього позаклякали і це не від страху, бо таки не боявся, а тому, що з ним щось приключилося із тілом. І так простояв він, не кивнувши й пальцем і не моргнувши й оком, аж доки не почувись у темряві кроки і доки в яр не з'їхав по схилі із сокиркою Нестор. І тільки тоді небо ніби струнулося, і на ньому всі одразу засвітилися зорі, і в яру стало трохи видніше. Вони почали гребти сокиркою землю і в тому місці, де лежала Іванова шапка, прокопали мало, відтак сокирка дзенькнула, як об залізо, але то було не залізо, а мідь — мідень із мідяною-таки накривкою.

— А як же звірив, що то був мідень, а не баняк і не горщик, темно ж було? — спитав пан возний.

— Бо скарб засвітився, — урочисто проголосив хлопець. — Але недовго, бо коли витягли, відразу ж погас.

Отож вони взяли того мідня й потягли разом на гору, де світліше, розчинили його: зверху лежали якісь письма, а під ними — гроші.

— Золоті чи срібні? — запитав суддя.

— Цього не могли побачити, вони не світилися. Але дзвеніли лунко.

Хлопець замовк, тільки дивився чомусь пильно на вікно.

— А що далі вчинили? — підігнав його пан суддя.

— А що, — мотнув головою Іван. — Вирили ямку під гнилим дубовим пнем поміж коріння, недалеко того місця, де знайшли, вставили туди мідня й закопали до пригожого часу.

Стояли біля того пня зворушені, навіть уражені. І знову впав на них страх, аж дихання заклало. А як трохи отямилися, Іван знову почув шепіт собі до вуха. А потому сказав Несторові, щоб поклястися на цьому місці: нікому про скарба не сповіщати, а наступної ночі навідатися сюди, тоді ж гроші й забрати.

— Куди ж хотіли їх забрати? — спитав пан возний.

— Ще не думали, — відказав Іван. — Забрати — та й край!

— Усе правду оповів? — спитав пан суддя.

— Як на духу! — урочисто прорік Іван.

— І нічого не збрехав? — спитала мати. — Вибачайте на слові, панове врядні, — повернулася вона до суду, — але мушу сказати: мій хлопець таки любить брехнути. А коли не збрехнути, розпише, що ніби було й так, а воно не так.

— Але ж гроші знайшли? — спитав пан суддя.

— Знайшли! — гордо мовив Іван.

— І що було далі?

— Що було? Пройшла ніч і день, а на вечір покликав Костюченкового сина іти по гроші, одначе той мені сказав, що тепер йому ніколи, — хіба, сказав, на завтрішню ніч підемо, ніде вони, ті гроші, сказав, не дінуться; батько йому начебто роботу загадав.

— На ніч? — здивовано спитав пан возний.

— Це так одбріхувався, — відказав хлопець.

— А ти сам не пішов, не звірив, чи гроші на місці? — спитав пан возний.

Ні, — твердо сказав хлопець Іван, — бо ми поклялися:

прийдемо туди лише разом. А я, коли клянуся, то вбийте мене і ріжте, а клятви не переступлю й слова не зламаю.

— Добрий у вас хлопець, — сказав пан суддя. — А наступної ночі таки пішли?

— Пішли. Але Нестор і цього разу не хотів. А як ішли, почав крутити, так ніби щось знав і чогось боявся. Я йому сказав: “Чого ти крутишся, Несторе, як вуж?” — а він відповів: “Чого кручусь, я ж іду”.

І вони йшли в темряві, може, такої же густій, як і того разу, а може, й трохи рідшій. І Нестор чогось важко дихав, ніби тяжко йому було йти, а його силоміць тягли. Зрештою, став і ані руш.

— Не піду далі, Іване! Не можу!

— А то ж чому? — спитав Іван, уже й тоді йому здалося: щось тут не те й не так.

— Дарма йдемо, — тоскно сказав Нестор. — Духом чую: чи не вийняв хто того скарба?

— Ніхто не міг вийняти, бо ніхто нас не бачив, — заперечив Іван, — Ходімо!

— Е, — сказав Нестор, — ми, може, нікого не бачили, а хтось нас запримітити міг.

— Все одно ходімо, — сказав Іван. — Так чи не так.

І тоді зашипів до нього Нестор, як змій:

— Не йдімо туди, пане-брате, бо душа чує: недобрим тут духом пахне. Хай вони горять, ті чортові гроші!

— А моя душа нічо не чує, — сказав Іван. — Ходімо та й усе!

І вони прийшли до того дубового пня і побачили там тільки порожню ямку, а гроші з міднем хтось таки вийняв та й забрав. Але Іван тоді ще нічого лихого на приятеля в підозрі не тримав, бо, може, й справді душа його прочула? І чомусь зовсім не жалько стало йому за тими грішми, бо дуже незвичайно їм знайшлися. Бо хоча вони й прості собі хлопці, але добре знали: про знайдені гроші тра заявити врядові, а вони

того зразу не вчинили. Отож що легко приходить, легко відходить, вони й поклали в той вечір поміж себе, щоб уже нікому не казати про ті гроші, адже їх уже нема, аби не вчинилося їм за те турботи. Вони вже тим недобре вчинили, сказав тоді Несторові Іван, що не заявили відразу, а перенесли на інше місце, отож можуть у турботу потрапити й непереливки їм буде.

— І так би воно, може, й було б, коли б дядько Омелько не зачепив моєї матері, — сказав поважно Іван, все так само дивлячись у те вікно, на яке й раніше дивився, оповідаючи. — Але коли дядько Омелько Костюченко напав на матір мою, то, значить, вони з Нестором ті гроші забрали без мене.

— Але чому нападав на твою матір, ніби гроші у вас? — спитав пан возний.

— А це вже в нього спитайте, — сумовито відказав Іван. — Одне знаю твердо, панове врядні: у нас тих грошей нема. Ні в матері моєї, ані в мене. А чого нема, то вже катма. Я тільки й пізнав їх, що запустив руку у мідня і трохи подзвонив тими триклятими грішми, хай би я вже ніколи їх не бачив.

— Все воно так, хлопче, — мовив пан суддя. — Одне бачу: не по віку і не за станом своїм ти мудрий. Скільки років маєш?

— Чотирнадцять, — так само сумно відказав Іван. — І не розумний я, панове врядний, а дурний. Мудрий був би, вчасно про ті гроші б повістив і не мав би тепера турбації.

РОЗДІЛ II

Відтак покликано було до вряду Омелька Костюченка, броварника, з його сином Нестором, і коли вони стали на вряді, пан писав зачитав їм те, що оповів був Іван Саkun, син Степана та Варвари Сакунів; відтак пан магістратський суддя

запитав:

— Чи так було, як записано, Несторе?

Нестор був менший зростом за Івана, хоча вони однолітки: Іван височенький, а Нестор пригпоптуватий, на голові в нього росла щетина, як у кабанця, а в Івана волосся біляве, м'яке й ніжне; очі в Нестора малі і, як у батька, чорнезні, а в Івана великі й сині. Отож, коли стояв перед панами в'рядними, ті очка бігали туди й сюди, ніби їх щось збовтувало; ніс у Нестора був закондзюбинкою, і з нього, як і в батька, випирало волосся, але губи мав не батькові, бо тонкі й лускаті.

— Так, власне, й було, — відповів Нестор, розтуляючи маленького ротика й показуючи гострі й тонкі, як у kota, зуби. — Ми справді ті гроші знайшли у яру в невеличкій мідні, обоє ж перенесли звідтіля на гору неподалік і зарили під дубовим пеньком, постановивши поміж собою прийти на завтрішній день обом і забрати, не оповідаючи нікому. По тому й розійшлися межі собою.

— А звідки знаєш, що гроші були в мідниці, коли вночі їх розкопали? — спитав пан возний.

Нестор на хвилю завмер, тільки очка його побігали, побігали та й зупинилися.

— У вас записано, як ми те взнали, — нарешті сказав він.

— Що ж було далі, коли ви з Іваном розійшлися? — спитав пан суддя.

Тоді Омелько Костюченко дивно заскреготав зубами й блимнув темно-палючими банькадлами, аж Нестор переполошився і злякано втяг голову в плечі.

— Говори, Несторе, тільки не бреши, — підігнав його пан суддя. — Бо доведеться скатувати тебе, і брехня боком вилізе. А ще й Бог за брехню покарає.

Нестор прокрутив втягнуеною у плечі головою, блимнув на батька й сказав:

— Коли ще за сокиркою бігав у броварню до батька, застав його там і все розказав. Батько дав мені сокирку й наказав

перезакопати гроші. А коли розійшлися з Іваном, я не побіг додому, а повернувся на броварню до батька. Отож за годину чи більше ми пішли з батьком туди до пня.

Омелько Костюченко глухо кашлянув, але Нестор на нього вже уваги не звертав. Його оченята знову побігали й зупинилися.

— І викопали ті гроші? — спитав пан возний.

— Таки-так, достеменно, — відповів Нестор.

— А тепер скажи ти, Омельку, чи правду говорить твій син? — спитав пан суддя.

— Бреше! — тріснув чорним, аж синім чубом старий Костюченко. — Ніяких грошей я не бачив і не знаю, а цей недолупок наговорює на мене.

— Чому ж йому на тебе наговорювати?

— А тому, що я йому перед цим доброго лупня завдав, блимнув чорно Омелько.

Тоді щось дивне зробилося з Нестором. Глянув на батька неймовірно і ніби сполотнів.

— Хто правду каже: ти чи батько твій, Несторе? — спитав пан суддя.

— Таж я, — прошепотів Нестор, — бо так було, як кажу. А бреше мій батько, не знаю й чому.

Тоді з Омелькового рота, що раптом розверзся і став наче чорна яма, видерся чи рик, чи крик.

— То це ти, вилупку, — заревів він, — батька брехуном перед людьми чиниш?

І він кинувся на сина, схопив його за волосся і почав бити, верещачи:

— Оце тобі за батька-брехуна, скотино, оце тобі за гроші, а щоб ти, паскуднику, здох!

Відтак на нього кинулися пан возний та пан писар, а ще й міський слуга, що стояв при вході на стороні і для помочі при потребі, вони заломили Омелькові руки за спину й почали давати стусани від себе. В Нестора була розбита губа і на під-

боріддя стікала кров, але дивно те, що він при цьому не кричав і не плакав, а ніби й спокійний залишався.

Омелько ж Костюченко був зігнутий навпіл, бо так його тримали, з вивернутими руками, чуб спустився донизу, і він зарипів з-під того чуба:

— Хай признається, що бреше, бо я його вб'ю!

— Побожися, Несторе, що не брешеш, — мовив пан суддя.
— А ще скажи, чи бив тебе батько передоцім і чи не мстишся на ньому?

— Їй-Богу, — урочисто сказав Нестор, перед тим витерши кров із губи та підборіддя затилям руки, — що батько мене перед тим, як знайшли гроші, не бив, і не чиню йому помсти. А коли брешу про гроші, нехай пожере мене земля-матінка!

— Відпустіть, — глухо сказав з-під навислого чуба Омелько Костюченко. — Раз він побожився, не запиратимуся щодо тих грошей.

Його відпустили, Омелько закинув волосся назад, ще й руками пригладив і став таки й справді спокійний.

— Оповідай далі, Несторе, — наказав пан суддя.

— Еге ж, розкажи їм, розкажи, — буркнув Омелько, примружуючись і криво всміхаючись, ніби дозволяючи казати синові правду. Це по-своєму збадьорило Нестора, і він, погідно хитнувши і вже не мотаючи очками, почав говорити сміливіше:

— Викопали ми тії гроші з міднею, тоді батько взяв і приніс у двір пана писаря Григорія.

— У мій двір? — зчудувався пан писар Григорій. — А чого в мій?

— Це вже дозвольте, панове в'рядні, мені пояснити, — сказав Омелько Костюченко. — Бо мій малий ще недоліток і добре політики не тямить.

— Говори, — дозволив пан магістратський суддя.

— Бачте, панове в'рядні, пан писар може потвердити, жона моя, а вона в мене друга, коли сказать по правді, це все одно,

що сатана, як і кожна жона, а вона в мене сатана ніби головніша, я в цьому нітрохи не сумніваюсь. А ще тоді я з нею розбив, коли сказати по правді, горшки, то вона, син тому свідком, вогнем на мене дихала. А як баба диха вогнем, то кожен із нас, мужів, зна, лучче її не чіпай, а відійди, бо не вона згорить, а ти. Отож, коли б дознала про ті гроші, то, пан писар може те потвердити, вся вулиця в минуті про те б звідала. А пан писар, на честь йому сказати, особа довіри гідна, а ще й урядна, то я подумав закопати мідню в його городі, поки діло не стане темне. Говори, вилупку, далі...

— Але батько побоялися їх там закопувати, бо сказали...

— Еге ж, я сказав: коли закопаємо гроші в пана писаря в городі чи в садку, то хоча він і сусіда наш, а гроші стануть його, не наші. То я й побоявся...

Пан писар на те слово тільки шиєю прокрутив, ніби йому раптом замуляв ковнір.

— Тоді ми пройшли у свій двір і поставили ту мідню у сінцях. Мене ж самого батько послав у хату до мачухи, щоб та не виходила в сінці і не побачила, боронь Боже, тих грошей. А далі я не знаю.

— Кажи ти, Омельку, — мовив пан суддя.

— Ну що ж, правди не сховаєш, як сказано у Святім Письмі, — мовив старий Костюченко. — Поки синок мій, оцей вилупок, замовляв зуби моїй, вибачте на слові, песиголовці, то я заховав ті гроші під порогом, який на задвірок. Ех, даремне я в теє діло вліз! — Омелько махнув розпачливо рукою.

— А далі що?

— Хай вилупок каже, — буркнув Омелько Костюченко.

— Другого дня батько покликав мене на задвірок, і ми обидва з ним пересушували ті гроші під повіткою на рогожі. А потому батько поставив мене на сторожі, бо хотів їх знову сховати, боявся, щоб не підглянув хто, а найбільше мачуха, та й і я щоб не відав. Отож, де він вдруге заховав, не знаю.

— Які були в скарбі гроші? — спитав пан суддя.

— Це вже ліпше я скажу, — озвався Омелько Костюченко, до речі, він уже не блискав так чорно банькадлами, а ніби зсумирнів та впокорився. — Гроші в тій мідні були биті таляри, півталяри й менші від півталярів. Скільки їх, не рахував, бо збирався вчинити це пізніше наодинці, без хлопця, бо мусив поглядати весь час, чи ніхто за нами не ; стежить.

І ніхто не стежив? — спитав пан возний.

Ні я, ні хлопець мій того не застерegli, — впевнено мовив Омелько.

— Отже, гроші були й син твій сказав правду? — перепитав пан суддя.

— Він же забожився! — мовив Омелько.

— Це я тебе запитую, а не сина, — сказав пан суддя.

— Звісно ж, були, я ж розказав, — буркнув Омелько.

— Чому ж ти, Несторе, не побоявся, тут справуючись, піти проти батька? — спитав пан возний.

— Я йому за те ще віддячу, — знову гостро блимнув Омелько.

— Сам батько мене навчив, — мовив Нестор, його очка знову забігали, а рукою він підтер з губи кров, що все ще сочилася, рука в нього від того втирання стала червона. — Батько мені завжди казав науку: не бреши, бо тебе брехня та поб є. А ще боюся катування, бо тоді не витримав би і все одно правду б оповів. Тому й признався добровільно, без усякої кари.

— Що було далі з тими грішми? — спитав пан суддя.

— Не відаю, батько мене до них уже не допускав, — мовив Нестор.

Омелько Костюченко знову дивно заскреготав зубами, обличчя його ще більше почорніло, а смоляний позир спалахнув по-вовчому. І він не так заговорив, як зарипів, не вимовляючи, а випльовуючи із себе слова-коструби:

— Хай би ті гроші згоріли чортівським вогнем, ніж би в мої руки потрапили й мене морочили б! Дурні гроші гірше

дурної баби!.. Проклинаю той час і годину, коли чортяка їх мені підкинув!..

— Не лайся, Омельку, в урядному місці, — сказав пан суддя. — Чи твій хлопець справді не знає, що було далі, чи, може, бреше?

— Не знає, — неохоче мовив Омелько. — Коли ми їх перешили, то я закопав їх у стаєнних яслах. Але потому не міг цілу ніч спати, все мені здавалося, що хтось за мною підглянув і ті чортячі гроші забрав, а мені носа нависив. І я встав порано, ще домашні міцно спали, взяв ті гроші із мідпем і закопав у заваленому погребі в своєму-таки дворі, поруч із двором пана писаря Григорія, лишивши признаки, а може, тих признак і не треба було, але я так вчинив.

— Які ж були признаки? — спитав пан возний.

— Признаки як признаки, — буркнув Омелько. — Коли казати по правді, на версі — дошка, під дошкою — талірка, під таліркою — черепок, а вже під ним — мідня. Отам вони, кляті, й лежать і досі, коли чорт не забрав назад.

Скрушно зітхнув, як кінь, скинув головою й печально на всіх подивився.

— Гаразд, — сказав пан суддя. — Але чому, скажи на милість, ти образив і облаяв чесну жінку Сакуниху?

— Чесних жінок не бува, — категорично вирік Омелько. — Всі вони чортівське кодло, я пізнав їх дві і добре затамив. Облаяв, бо чого коло мого двору крутилася? Певне підглядала чи хотіла підкотитися до мене, аби скарба поділити. А цього вже моя душа не витерпіла, бо я не з таких, котрі діляться. От!

РОЗДІЛ III

Отож суд, доходячи правдивого признання броварника Омелька Костюченка, послав з ним та його сином Нестором

пана возного, пана писаря і ще двох віри гідних людей, що на той час нагодилися, і вони вкупі рушили від уряду, що містився в магістраті на Замковій горі, донизу, туди, де стікаються річки Кам'янка й Тетерів і де стояли хати й пана писаря, й Омелька-броварника, його підсусідка. А коли вийшли на вулицю, до них приєднався немалий гурт людей, була весна, і яскраво світило сонце, і повітря було трепетне від весінньої вільги, й пахла по-весняному земля, бо городи тільки скопалися, через що Омелько, роззирнувшись, мовив:

— Ото який випав день, а на мені така халепа!

Через це й залишався темно-сугінний, гадючки вусів його безживно звисали, а рот ніби й всміхався, але криво, на один бік, начебто Омелько й сам не вірив у те, що відбувається. Ранка на губі в Нестора у весняному повітрі миттю стулилася, але підборіддя залишалося з червоним підтеком — хлопець ішов не менш печальний за батька, бо думав про те, що старий пообіцяв йому прочухана, а ще ні разу не було, аби про подібні обіцянки забував, отож до того прочухана годилося готуватися, адже панове врядні заберуть зараз ті чортівські гроші, а їх із батьком відпустять. А ще Нестор побачив біля їхньої хати Сакуниху, слюсарку, з її сином Іваном, які стояли задубіло й нерушно, в їхній бік дивлячись, а оскільки це вони виказали їх урядові, то в Нестора спалахнуло зло, і він нишком показав Іванові кулака, принаймні коли батько всипле йому, Несторові, як належить, то можна буде віддати трохи з того Іванові, адже хоча той і вищий, але Нестор завжди його побивав. Але Іван ніби не помітив його погрози, синьо світив очима, і світле волосся на його голові палало під яскравим сонцем — був без шапки, певне, щойно вискочив із дому. І Нестор зарипів зубами зовсім так само, як це вмів робити його батечко, бо зненавидів раптом свого приятеля за красу його і за цей незворушний спокій перед ганьбою, яку він, Нестор, зараз переживав разом із батьком завдяки їхньому, Сакунів, виказу.

Коли ж послані зайшли до двору Костюченків, то мушили зачинити хвіртку, бо людей зібралось чимало, а тут, у дворі, їм нічого було робити. Саме в цей мент рипнули двері й на порозі постала невелика й сумирна, одягнена в темне, Костюченчиха, а Несторова мачуха, Явдоха Щербанівна Омельянова Костюченчиха, її обличчя було спокійнолагідне-ньке, а очі дивилися на всіх розумно й трохи вивідчо, вуста ж торкнула всмішка, але така коротка, як схоплюється зморшка на воді, коли її вдаряє крилом ластівка, котра віщує на негоду.

— Попалися, об'ясники, — сказала Явдоха ніжним голоском. — Так вам і тра!

Але ні Омелько, ані Нестор на неї не дивилися, не до того їм було. Відтак послані, за вказівкою господаря обійстя, тобто пана писаря, в підсусідках у якого сиділи Костюченки, спершу обдивилися ямку, до якої признався Омелько, в сінцях під порогом, а потім і другу, у яслах, у стайні, викопані десь на половину голінки.

— Оце тут, панове врядні, — сказав Омелько, — я спершу й переховував гроші.

Потому він привів усіх до заваленого погребя, де мали бути напевно сховані оті трикляті гроші. Зверху й справді лежала дошка як горішня признака, і саме на неї вказав Омелько, та дошка була під стіною, а на запитання пана возного, чи так покладена, як залишив, Омелько Костюченко потвердив: саме так її й поклав. Дошку підняли, відгорнули трохи землі і знайшли дерев'яну тарілку. Омелько ствердив, що й тарілка, чи талірка, як він казав, покладена точнісінько так, як це він клав. Потому відгорнули землю далі і знайшли, як це й мало бути за Омельковою розповіддю, черепка, але під черепком не відшукали нічого, тільки саму ямку побачили, де раніше були гроші з міднею.

На те броварник Омелько Костюченко присвиснув і якось дивно зирнув у небо, залишившись назагал спокійним.

— Де ж поділися гроші, Омельку, — спитав пан возний, — адже все, як розказував: і ямка є, а грошей катма?

— Катма, — спокійно відповів Омелько. — Я, панове врявні, ще з початку мав підозру: хтось, коли сказати по правді, мене висліджував і таки вислідив, хоча я й пильно стерігся й недолупка свого на сторожі ставив. Але хто отой Хтось, хоча мене катуйте і до секвестру садіть, не відаю, бо коли то не чортівські ігри, то чинила бестія, отже, не інакше, як якась баба. Адже кожна баба, панове врявні, не вам мені казать, все одно, що сатана. Отож чортівські гроші чорт дав, він же їх і забрав.

І броварник Омелько Костюченко, взявшись пальцями за носа, голосно висякався, а шмарклі жбурнув на те місце, де недавно лежав скарб, ніби припечатавши цим останнє своє слово.

— Що ж, Омельку, — проказав рішуче пан возний, — маємо забрати тебе до секвестру, щоб попитати: чи не переховав ти далі отих грошенят.

— Не переховував я тих грошей, — сумно повів Омелько Костюченко, — та й не треба мені вже їх, бо я, сказати б так по правді, вже остаточно їх прокляв.

— Сказав, — мовив строго пан возний, — що це якась баба взяла, — на кого кладеш підозру?

— Думати можу, а вказати вірогідно підстав не маю, — відказав Омелько. — Може, це Сакуниха, бо і їй мала б, коли сказать по правді, половина тих грошей належати, але доказу не знаю, це міг бути і хтось хитріший. Бо де чорт не пройде, баба здолає, це вже я добре знаю, а решту маєте, панове врявні, вистежити ви, бо це ваша робота.

Омелькова Костюченчиха, а Несторова мачуха, поки велися ці пошуки й перемовляння, від порогу відступила, але тільки на кілька кроків, і простояла весь час, не долучившись до пошуковців, хоч і могла, як господиня, хай і не повна, а підсусідкова. Але весь той час вона простояла спокійно-лагідна

і з тихим усміхом на лиці серед двору, а коли Омелька виводили, забравши до секвестру (Нестора ж відпустили), сказала тим-таки ніжним, хоча й не без ламких ноток голосом, який мало хто із пожильців цього осоння назвав би добрим:

— Заберіть його, об'ясника, заберіть, бо не людина це, а дикий звір, — як він мені вже в печінки в'ївся, коли б розказать, то мало хто б і повірив.

Омелько на те слово повернувся, блимнув чорним оком, але без вогню.

РОЗДІЛ IV

І це ще не кінець історії, записаної 1713 року в книгах урядових житомирського магістрату; коли казати по правді, як любив повторювати Омелько Костюченко, вона загадковіша, ніж це здається на перший позир, і не кожна таємниця, як це записано у Святому Письмі, явною стає, а часом од неї залишаються тільки хвости, а хвіст вола, чи корови, чи коня хоча і звіщає, що це корова, віл чи кінь, але образу справжньої тварини не подасть — ось чому не всі таємниці до кінця розкриваються. Адже й саме життя — таїна непізнана, і глузду в ньому не завжди багато, а ще менше щасливих кінців. Притому життя, скажемо від себе, стає не раз більшим вигадником, аніж може вигадати людина із найбуйнішою фантазією, і це тому, що кожна вигадка — це гра, а життя — дійсність і на гру тільки зовнішньо подобає, відтак не кожную фантазію треба відзначати за її закінченнями, а більше вивіркою через оте незбагненне, що його творить у світі те, що навіки закладене. Відтак не помилюся, коли скажу, що все в нерозкритій таїні пробуває, як і те, чому ми є, і як ми є, і де взялися, і куди йдемо, і що з нами чиниться, і що має вчинитися — отже, логіка нашого існування вельми хитка:

починається із тьми й тьмою закінчується; дехто із мислителів назвав цю тьму абсурдом, і я не до кінця впевнений, що це так, бо абсурд — це теж одна із форм таїни, але непізної, і логіки в ньому може бути більше, ніж у видимо пізнаних речах; відтак усі історії, що творяться, мають у собі згусток темряви чи затемнення — ось чому щасливі кінці у них, результат кволих розмислів при небажанні глибших мислительних занурень, а отже, й розгадок. У народі це має формулу: “Приший кобилі хвіст”. Образ подібної істини й подає історія із знайденими грішми, яку можна тлумачити як притчу, і вона стала б нам цілком нецікава, коли б урядні персони із Омельком та Нестором ті сховані гроші відшукали там, де він їх заховав. Але ті гроші, скажемо, не дурячи читача, ніколи ніким, і це навіки, знайдені по-справжньому не будуть, бо і їх треба тлумачити не як речову сутність, а радше як символ. Скажу, що сама собою історія не хитра, і її легко можна було закінчити, а отже, вичерпати: ті гроші могла забрати згадана слюсарка Сакуниха, як це здогадувався Омелько Костюченко, або ж її син Іван із нею у спілці, а міг би їх переховати й сам Омелько, відтак остаточного сховку не виказати (що й запідозрив пан возний), їх могла б вистежити й Омельянова Костюченчиха, друга Омелькова жінка, а Несторова мачуха; міг підглянути за батьком, а потім викопати сам Нестор і десь пильно заховати; зрештою, їх міг забрати і хтось цілком не задіяний у цій розповіді, і коли б ми про те довідалися, то з того притчею наша історія не стала б.

Це з одного боку. З другого ж, людина відзначається непогамованою пристрасстю до розгадування таємниць і деякі й справді розгадує, придумавши отого афоризма, що немає таємного, котре б не стало явним, але загалом таємниці розгадуються не через те, що такі мудрі розгадані загадок, а через випадок чи виказ самих носіїв таємниць. Саме тому пан возний і забрав до секвестру Омелька, щоб видобути з нього зізнання. Його катували, але й під тортурами він нічого не

виповів, весь час кажучи, навіть божачись, що таки не відає, хто забрав ті гроші, — може, воно так і було. Дивніше сталося потім: із секвестру Омелько втік, отже, знову викликав у розшуковців його таємниці підозру щодо себе. Одначе втік він не кудись, а таки додому, щоб виконати, як признався потім, деякі свої зобов'язання. Отож перше, що вчинив: дав добрячого лупня власному сину Нестору, тобто вчинив те, чого Нестор од нього твердо сподівався, щоб не було порушено в їхній родині батьківського авторитету. Потому Омелько напився, спіймав свою другу жінку Явдоху Костюченчиху і випарив її так само гаряче, як і сина, вона ледве видерлася з його рук, залишивши між його пальців немало свого волосся, а вже тоді побігла до в'язниці, і панове в'язниці не витратили багато труда, щоб утікача зловити, що й було учинено. Мені ж, авторові цієї повісті, цей момент видається трохи непевний, а чому, читач зрозуміє далі: Явдоху Костюченчиху не була із тих жінок, котрі дозволяють себе бити. Однак життя, як я казав, викидує й не такі колінця, отож не дуже над тим застановлятимемося. Омелька знову приставили до секвестру, де він заявив, що загалом нікуди тікати не збирався (і справді: лежав п'яний серед двору на густому моріжку й хропів так, що коли б це було вночі, то зорі б на нього сипалися, а так коливалося тільки над головою листя, а впасти те листя не падало — була-бо весна, листя тільки проросло, отож міцно гілок трималося); панове в'язниці могли й самі в цьому переконатися. Отож знайшли його, не дуже й шукаючи, вилили на чорну, аж синю його чуприну цебра води, витягнутої насвіжо з криниці, привели втікача до тям і без проблем, мокрого й охлялого, повели до в'язнення шопного. А перед тим, як його зачинили, Омелько пояснив свою поведінку досить просто, що цілком задовольнило панів розшуковців:

— Я, панове в'язниці, змучений тортурами і в'язненням, а що справді не відаю, де поділися ті чортові гроші, то скоро ви мене із секвестру не випустили б. І я, коли сказати по правді,

злякався, що тут у вас помру. А злякався, бо не виконав того, що мусив конче, а саме: обіцянки синові віддати йому за непошанування батька, бо назвав мене привселюдно брехуном, також і своїй, вибачте на слові, сатані мав відміряти належне, бо в біді моїй позлораділа, а це все одно, що посміялася; а баби, панове врядні, самі знаєте, такі: дозволь їм таке вчинити раз, то не оберешся. І я, панове врядні, готовий теперечки тут у вас померти, бо совість у мене чиста.

Саме така розумна відповідь і виправдання сподобалися панам урядним, а це спричинилося до того, що Омелька вдруге не катували, про гроші більше не питали, а зачинили у шопнім в'язненні, протримали там якийсь час, а розмислившись, відпустили його на волю, бо жодних інших хвостів до тих зниклих грошей за цей час не віднайшлося, тож не вік же тримати в'язня в шопі, адже його там і годувати, й доглядати треба. Через це Омелько Костюченко знову побачив світ Божий і зміг із нього помилуватися, скільки бажав, а на той час уже й літо кінчалося.

Перепрошую читача, що змушений вклинюватись у нормальну белетристичну розповідь своїми роздумами, може, й недолугими, але я їх ще не закінчив, а без них ані мені, ані читачеві цієї історії таки не збагнути. Тому тих, котрі не люблять подібного слововиливу, прошу перегорнути ті сторінки тут і далі, котрі будуть подані курсивом, саму історію можна прочитати й без них.

“Закон зла, — любив казати один мій знайомий старий відлюдник, не з того давнього часу, а теперішній, — як маховиком, крутять у світі дві сили: гроші та жінки. Отож, коли бажаш позбутися життєвської марноти, відречися від того й того”.

Старий жонофоб, а може, й мізантроп, можливо, трохи й пересолив, бо немає жодного явища однознач

ного, але хвіст до істини тут є. Візьмемо до прикладу “Слово Данила Заточника” — цей чудовий поклик волаючо-

го в пустелі. Поет жив десь у кінці XII чи на початку XIII століття. Саме він сказав, що серце розумного кріпиться красою та мудрістю: мудрість — це чоловіче начало, а краса — жіноче; отож, не можучи їх поєднати, цих начал, прадавній поет вигукнув із розпачем: “Розбив я їх зозла, як давні розбивали немовлят об камінь Зловив, читачу, те слово: “зозла”. Відтак тут діяв закон зла. Мудрість же поет поєднував не з багатством, тобто грішми, а з убогістю.

Про те, що гроші обертали в усі віки махиною зла, багато говорити не потрібно, про це досить сказано ще в Біблії: “Корінь зла — то грошолоубство” (І до Тимофія, VI — 10), — це кожен знає й признає, але чому жінку — оце втілення краси, ніжності, материнства, тобто життя творительку, цю охоронницю домашнього вогнища, традицій, ритуалів, звичаїв (я міг би нашукати й дописати ще й більше позитивних епітетів), — чому її називають вичадом пекельним і однією з головних побудниць світового зла? Згадаю знову-таки Данила Заточника: “Що таке жона погана? Корчмарка непевна, перекупка (гадаю, читач розуміє, що ці слова тут подано в переносному значенні — В.Ш.). Що таке жона погана? Мирська колотнеча, засліплення розуму, початок всілякій злоби (бачиш, читачу, і тут це саме, що сказав мій знайомий старий відлюдник із століття XX -го — В.Ш.), у церкві бісівській митниця, поборниця гріха, завада спасінню”. Зважмо, читачу, ці слова сказав не понурий чернець, який закопав себе в землю, а юнак, повний вогню, але, очевидно, достатньо діткнений вогняним мечем якоїсь воїтельки із жіночого племені. Жакливі, скажемо, речі. Але ще цитатку: “Якщо котрийсь муж, дивлячись на красу жони своєї і слухаючи її слів улесливих, починає їй віри йняти, то буде проклятий”. Загалом, навіть апостол Павло нарікав, що нелегко знайти добру жону, а “погана жона — люта печаль і руїна домові. Хроба-

цтво дерево тлить, а погана жона мужа свого дім губить. Залізо переплавиш, а поганой жони не навчиш”. Отакі рефлексії мав чоловік у XII столітті.

Перейдімо у століття XVII-те. Мудрець і вишуканий поет, правда, людина духовного чину, архієпископ Лазар Баранович до власного вірша “На Венеру осторога” поставив такого епіграфа: “Не дивися на панну, щоб не зблід од її краси, не піддавайся душею своєю в чомусь розпутницям, щоб не втратив своєї спадщини”. А далі з розпачем говорить, що й мудрі з мудрих, сильні з сильних, царі Давид та Соломон та богатир Самсон — всі були подолані жінками, відтак у них “сила вся пропала”. Зваж на цю позицію, читачу, адже йдеться тут не про любов, а про війну віковичну, яка тягнеться від початку людства, — війну статей.

Другий книжник, Симеон Полоцький, у вірші “Одруження” говорить про те, що коли мудрий захоче жінку собі взяти, то “здобуде собі мудрість марноту пізнати, — не зможе над книжками подовги сидіти, віддалить од них жінка”, а в іншому вірші “Жона” оповідає про дивну здатність білих голів (так тоді звали жінок) відплачувати чоловікам за кохання до них злом, навіть смертю. Ось ці слова, вони для нас вельми цікаві, бо прямо стосуються нашої повісті:

Якщо їй дім довіриш — дурити візьметься,
А тільки не довіриш, з образою дметься,
Тебе так зненавидить вона без причини,
Що й дім увесь до сварки розбудить щоднини,
Ну, а коли не зможеш її примирити,
Дерзне і смерть для тебе вона сотворити.

Але не томитиму тебе, шановний читачу, антижіночими рефлексіями наших предків; до речі, не статтю ж я пишу, а художній твір, отож нехудожня мова чи не зіпсує

його? Але децю нам треба разом збагнути, інакше й історія ця ні до чого. На дві речі вкажу: поет з XII століття і поети із століття XVII чомусь думають і оцінюють жінку однаково. Чому? До речі, я міг би нашукати подібних цитат достатньо і в мислительних потугах чоловіків й пізнішого, й ранішого часу. Звідкіля ж така однодушність? Таж очевидно: з живої життєвської практики. Друга річ, на яку мушу звернути увагу. Наш герой, простий собі чоловік із початку XVIII століття, не книжник, що тільки й знає, що сліпати над сторінками і дзьобати із них зерно літер чи істин, чомусь думав про жінок цілком в унісон із тими мудрагелями, хіба, може, не так вишукано, а грубіше — прочитай, читачу, попередні сторінки і в тому переконаєшся. Але вражає мене не те, а те, чому той бідаха Омелько, так вороже ставлячись до білоголового племені, після смерті першої жінки не заспокоївся у вдівстві, а взяв собі ще й другу, ще гіршу першої. Гадаю, тут може відбитися річ елементарна: відвічний антагонізм двох різнозаряджених полюсів людського буття. Очевидячки, його й створено Богом як великим і незбагненим інженером, аби через цю різнозарядність витворювалася енергія, згадаймо фізичний закон електрики, оті плюс та мінус, які і створюють, єднаючись і відштовхуючись водночас, світло й крутять різні машини. Отож, за Господнім замислом, чоловік — плюсова істота, а жінка — мінусова, відтак від цього з'єднання та відштовхнення й крутиться на землі людська машина, створюються рух та світло, а це значить: життя продовжується у безчасся. Тож питається у задачі для учнів п'ятого, чи шостого, чи сьомого класу: це закон зла чи закон добра? І чи ці два закони не один і той же? А може, й вони в цьому світі як плюс та мінус?

РОЗДІЛ V

Як насправді й чому загинув Омелько Костюченко, очевидно, також навіки залишиться у таємниці, чи, як люди любили колись казати, “у віданні Божому”. Річ у тім, що про ту смерть ув актах 1713 року збереглася тільки розповідь однієї особи, самої вбивниці Явдохи Омельянової Костюченчихи, бо навіть Нестор, син убитого, не міг про те нічого оповісти, а в його чесності панове врявні могли вже переконатися. Нестор тоді спав у хаті твердим сном, бо лягає рано, а коли спить, то громи гримить, і гармати стріляйте, і на вуха йому горляйте, торсайте й будить, а Нестор таки не прокинеться. Мачуха, розповів панам урядним Нестор, навіть проробляла у присутності батька, він же йому про це й оповів, з ним усілякі штуки, щоб при потребі збудити: торсала його, намагалася посадити, тягла з ліжка, гукала на вуха, билася по щоках, заламувала руку чи ногу, смикала за волосся, обливала холодною водою, колола шилом чи голкою, навіть брала жарину й припікала — і нічого з того не виходило, Нестор спав як убитий і нічого не відчував. Але мачуха, сказав хлопець, таки добрала способу, як його збудити: взяла якось щипці, захопила в носі одну чи кілька волосин і вирвала їх, а в батька й сина Костюченків, як ми вже описували, була спільна особливість: із носів у них густо перло волосся — отоді Нестор і прокинувся, а пізніше мачуха тільки цього способу до нього й заживала. Я б, може, не застановлявся так докладно над описом цих мордувань над сплячим хлопцем, але це певним чином вістить про нахили й характер Омельянової Костюченчихи — була це жінка твердого заповзяття і несхитна в своїх домаганнях, незважаючи на позірну утлість та лагідність, а ще й тихий та ніжний, правда, зі зламами, голос.

Таким чином, Нестор про те, що сталося з батьком, оповісти не зміг нічого, не міг навіть пояснити, чому батько, будучи присутній під час мачушиних тортур над ним сонним, дозволяв їй те чинити: очевидячки, батькові було просто цікаво: розбудить мачуха його “вилупка” й “недолупка” чи ж ні, а може, вони з батьком щодо цього закладалися — це також навіки залишиться “у Божому віданні”.

Ніхто з опитаних паном возним сусідів, у тому числі й пай писар Григорій та його родина, у той вечір чи ніч нічого не бачили ані чули: очевидно, вбивниця для свого дійства вибрала саме того момента, коли всі засинають першим твердим сном після того, як чоловіки зсунуться із своїх жінок, але не чинитимемо марних здогадів, вони завжди довільні, тим більше, що твердо засинають після тих маніпуляцій здебільшого чоловіки, а не жінки, і то з простої причини: чоловіки задовольняються, а жінки таки не завжди і то часто не завжди. Факт той, що єдина людина, котра бачила все, що сталося, таки була лишень та, що дійство вчинила, отже, маємо тільки голу версію вбивства, цілком суб’єктивну, відтак навряд чи правдиву.

До вряду про це смертезабиття подав донесення Омельковий брат Тодось Костюченко, і воно для витворення Явдошиного образу має своє значення, хоча увіч написане з упередженням до цієї білої голови, що й зрозуміло. Перше надзвичайно цікаве, що зголосив Тодось: Омелькова жінка, а з дому вона була Явдоха Щербанівна, тобто з роду Щербанів, так само, як і Омелько, одружилася вдруге, а першого свого чоловіка Максима Бреуса начебто зачала, за що, коли Максима ховали, була прив’язана, за судовим вироком, за шию до труни і в такий спосіб щасливо провела свого укоханого вибранця на той світ. *(Запитання в задачі, і для учнів усіх класів: чи Омелько Костюченко, одружуючись із Явдохою, того не знав? Таж певне знав, коли знав його брат, він братові те й оповів, інакше ця інформація навряд чи стала*

б йому відома). Тоді Явдоха жила, однак, не в Житомирі, а в близькому до нього Черняхіві, а сама вона із ще ближчого, правда, з іншого боку, Троянова, через що панові возному довелося з'їздити для звідів туди й туди — про розслід цієї поїздки оповімо далі. Той-таки Тодось заявив, що, ще живучи в Троянові, вона, Явдоха, на Вовчих горах побила дрючком троянівського-таки жителя, а як його на ім'я та прозвання, не відає, — про це вона сама розповіла Омельку Костюченку, а Омелько йому, своєму братові. *(Цей факт підтверджує, що про минуле своєї другої жінки та про її подвиги Омелько добре знав, сумнівів тут нема жодних)*. Бувши ж за Омельком, часто бувало, біла й самого Омелька, хоча він здоровенний драб — воза міг підняти, а вона мала й на позір нікчемна, — про це Тодосеві брат так само якось оповідав, але як саме вона те чинила, розповісти не захотів, через що він, Тодось, гадає, що підсипала йому якесь трутне чи дурманне зілля, а коли він западав у запамороку, тоді й лупила, як хотіла. *(Заради справедливості додам від себе: із фактів, поданих вище, знаємо, що немало бив Явдоху Щербанівну й сам Омелько, отже, в цьому то була два чоботи пара)*. Але чи конче труїла чи дурманила Явдоха свого коханого, Тодось достеменно не відав і заприсягтися на тому не міг, але знає, що троянівських жінок звать “стародавніми відьмами”, отож коли хтось із житомирських білоголових хоче дістати чи труйне, чи морочне, чи любасне, чи приворотне, помічне, охоронне чи й чародійне зілля, то йдуть туди й там те зілля купують, часто собі на голову, на Тодосеву думку, — про це в Житомирі не тільки панове в'рядні, але й кожна дитина знає, а чоловіки з того Троянова всі злодії. А ще Тодось Костюченко заявив, що Омелько після того, як вийшов із секвестру, із жалю за те, що хтось забрав його золото, тобто скарба, що його знайшли син його Нестор та Іван Сакуненко, почав надмірно вживати гарячі трунки і заливати ними печаль, яка найбільше допікала йому ввечері, саме тоді, коли сонце сідає

на горба, котрий над Кам'янкою. Цілий день Омелько, звістив Тодось, кріпився, а тільки сонце сідало на горба, з його братом починало діятися щось несамовите: спершу бігав по дворі, як оглашений чи як це буває у тих, котрі на ніч стають вовкулаками, але він, Омелько, оповів Тодось, вовкулакою не ставав, це вислідив, а біг до шинку Гершка Гайнезера або ж до шинку Марини Пензлихи і там напивався. А може, опісля, після Явдошиних чар, тим вовкулакою і ставав, але Тодось того не відає, бо вночі за братом не стежив, а тільки так, часом, знічев'я ввечері, отож щодо того заприсягтися не може.

(Цей момент звертає увагу: Тодось, з усього видно, був людиною, яка цікавиться марновірними речами: демонологічними перетвореннями, відьмами, чаруванням, зільництвом і всяким таким, отже, й сам був не без темноти в душі. Окрім того, маємо живе свідчення, що він за братом часом стежив, отож питання в задачі: чи не мав і він певного стосунку до зниклого скарба? Але на це запитання відповіді ніхто не дав, бо ніхто його тоді не ставив, отож воно провисає без відповіді і в нашій повісті).

Тодось сповістив ще й те, що Явдоха зналася з відомою всім на їхньому передмісті бабою Пуцею і часто до неї бігала, а за чим, то це могла б сказати хіба баба Пуця, коли б її взяти до тортур. Через це приятелювання всі на вулиці Явдоху трохи побоювалися, побоювався і він, Тодось, отож часто йому бувало боязко й до брата заходити. У той же вечір, оповістив Тодось, він хотів зайти до брата за ділом, і це було саме тоді, коли сонце мало сісти на горба, котрий над Кам'янкою, а він, Тодось, із легковажності спершу про те забув чи не подумав, отож застав брата, коли той бігав по двору, як оглашений. А вона, Явдоха, стояла неподалік і щось наказувала. Відтак Омелько раптом зупинився, і зняв із себе сорочку, та й віддав її Явдосі, а чому він так учинив, Тодось не відає, однак гадає, що Явдоха не хотіла, щоб він ту сорочку пропивав у шинку.

Він, Годось, саме підійшов до хвіртки, коли ж почув, як Явдоха голосно й чітко сказала, і в правдивості свого виказу він, Годось, може заприсягтися:

Отямся й не казись, Омельку, бо, либонь, тобі чи мені на світі не бути.

Годось відтак на очі їм не показувався, бачачи їх у сварці, а тихцем-хильцем подався попід парканами геть. Однак саме ці слова, звістив Годось, примусили його подати до вряду це донесення, аби його було записано, бо він цілком упевнений, що вбивство сталося не від кого іншого, тільки від братової його, означеної Явдохи Щербанівни, а за братом його Костюченчихи, яка до цього була Максимова Бреусиха.

(Тут згадано загадкову, але всім тоді відому бабу Пуцю. Йдеться про знамениту житомирську відьму, яка, за переконанням пожилців заплутаних житомирських завулків, така ж безсмертна, як не менш відомий Марко Проклятий; я спробував цю особу описати, принаймні зафіксував її існування в XVI столітті — в повісті “Розсічене коло”, написаній також на основі судових актів, і в серії сучасних оповідань “Вулиця. Житомирські оповіді”).

Отож перш, ніж пан возний поїхав до Черняхова та Троянова, де раніше жила Явдоха, її приведено й поставлено перед магістратський суд, де вона показала, а потім після трикратного катування підтвердила *(катування ж знесла без жодного крику чи плачу, а тільки сміялася; до речі, про те, що деякі жінки під час тортур не кричать і плачуть, а сміються, оповідається і в літописі Самійла Величка; Іван Франка, розглядаючи це місце, вважав, що таке фізіологічне явище може бути у старих баб, однак Явдоха ще старою не була, а лишень літньою, та й то не дуже)*, що вона справді вийшла заміж за черняхівського жителя Максима Бреуса, який приїхав був до Троянова за своїм ділом, там її і зустрів, вподобав і прислав старостів, яким ані вона, ані батьки її Щербані не відмовили, тож переїхала жити до Черняхова, де

вони поселились у хаті разом із батьками Бреусовими, а що скоро та хата згоріла, бо запалилася сажа у комині (знову задачка: чи не допомогла тій сажі запалитися сама Явдоха, адже жила із свекрухою, а це далеко не погідні стосунки, отож цілком закономірно Явдоха могла прагнути жити окремо, але це питання в судових актах не було поставлене, тому не шукатимемо на нього відповіді й ми, немає для його розв'язання жодних даних). Отож вони перейшли жити в сусіди до черняхівського жителя Івана Журавля, і, живучи в тій Журавлевій хаті, її чоловік Максим Бреус захворів і тяжко прохворів шість місяців, так що вже й сам їсти добре не міг, отож вона годувала його ложкою, бо сам таки неспроможний був. Вона, Явдоха, доглядала його невсипуще, ночей недосипаючи, але в тій хворобі, сповістила Явдоха Щербанівна, тоді Бреусиха, її чоловікові Максиму параліж руку й ногу відняв, отож із тієї хвороби він і не видужав та й помер справжньою смертю, сповіданий, отже, не задушений, — те може підтвердити її тодішня господиня Ганна Журавлиха, бо то сталося на її очах, а також священик черняхівський отець Атанасій, в якого її перший чоловік Максим Бреус перед смертю був на сповіді. Одначе, коли той її страдалець віддав Богу душу, черняхівський війт наклепав на неї, Щербанівну, ніби вона того свого бідолашку задавила, отож і велів її прив'язати за шию до домовини, в якій лежало мертве тіло її чоловіка Бреуса, воловодом, поки покійного доправили до ями.

В актах написано, що при цьому вона плакала, отже, я певний, що розповідала це Явдоха Костюченчиха теплим і ніжним голосом, сльози крапали їй із очей, хоч коли її тортували (пам'ятаєш, читачу), жодної сльозини на око не вибилося, тепер же вона заплакала, ніби бачила, і я певен, що таки бачила, оту сумну картину: рухається похоронна процесія, а за труною — всі родичі Максимові і всі сусіди, а вона, Явдоха, прив'язана на воловоді, як псиця, — мусила витерпіти і того наклепа, й ту ганьбу, а все тому, сказала

Явдоха, що той об'ясник, отой невщетечник вїйт і раніше, ще коли Максим Бреус хворів, почав її, Явдохи, домагатися нечестиво, але вона на бридкі підшепти не спокусилася, та ще й одного разу добре його побила, бо дуже настирливий став. А як тіло в яму спустили, то її, Явдоху, вільною вчинили, а відпустити звелів той-таки наклепник та об'ясник лихий вїйт, якому вона тієї ганьби довіку не забуде.

Постривай, Я «дохо, — мовив магістратський суддя. — Оце сказала: коли тебе домагався, побила його. Як же могла побити здорового чоловіка, жінкою будши, та ще й такою хирлявою й малою?

Заявив і брат твого чоловіка, — додав пан возний, — а твій дївер, що ти на Вовчих горах побила києм якогось троянівського жителя. Як це тобі дається?

А що, — запалила очі Явдоха Костюченчиха, — терпіти їм мала? Вони ж, псюги, знаєте, чого хотіли? А я жінка порядна й чеснотлива, то мала б їм піддаватися? А як саме побила, нехай самі розкажуть, моє діло було свою честь захистити, як можу й умію. А того свого першого мужа я не давила; чому ж той вїйт Семен Сендецький наклепав на мене, я вам сказала. Іншої ж причини не знаю і не розумію. А ви вже, як собі хочете, вірте мені чи не вірте, своє я сказала.

РОЗДІЛ VI

Кожен може зрозуміти, і я тут Явдоху Щербанівну, згодом Бреусиху й Костюченчиху, розумію, що жити після всього, що сталось, у Черняхові їй не випадало, та й додому, до батьків своїх, не могла повернутися, бо звістка про те долетіла скоро й до Троянова, і хоча там звичні були до витівок “стародавніх відьом”, та, очевидно, й стародавні відьми не без добрих норів жили і не без твердої, у віках устояної моралі, отож

Явдоха додому повернутися закономірно побоялася, а що дітей із Максимом не надбала, як, до речі, і з Омельком, тож опинилась у Житомирі, а в який спосіб жила і як змогла заморочити голову Омельку Костюченку, про те акти мовчать. Свідчать тільки про те, що з Омельком прожила чотири роки, як ставилася до пасинка Нестора, ми вже звіщення подавали, але Омелько її терпів. Сама ж перед панами врядними заявила, що жили вони з Омельком “несварливо”, окрім того, “коли в случаї підпилості він був, тоді починав її, Щербанівну, лаяти, а часом бив, тоді вона на той час із дому сходила”, а свого чоловіка не чіпала, як добра й порядна жона. Це я зачитував пряму виписку з акта, яка увіч суперечить показанню її дівера Тодося, нагадаймо, що той засвідчував: Явдоха часто била й самого Омелька, хоча той здоровий драб був, “воза міг підняти”, при цьому Тодось припускав, що підсипала чоловіку “трутне чи дурманне зілля”! *Тут я бачу ще одну суперечність: Омелькові таке зілля підсипати могла при співжитті, але ані тому другому драбові на Вовчих горах, — дамо довідку: ці гори в лісі, між Житомиром та Трояновом, ходити туди навколишні люди забобонно боялися ще і в моєму часі, а Явдоха Щербанівна таки не боялася, — ані черняхівському війту Семену Сендецькому зілля давати не мала коли, та ще й чекати, щоб воно подіяло, а з ними таки яось справилася, обороняючи, як заявила, власну честь, отже, за себе могла постояти і перед драбами. Згадаймо ще одного, переказаного вище епізода: Омелько, за свідченням Тодося, навіснів, коли сонце сідало на горба, котрий над Кам’янкою, тобто мав бути в стані непоміркованому, але Явдоха вийшла надвір, наказала йому зняти сорочку, і той драб, що “воза міг підняти”, покірно те вчинив: чи й перед цим напоювала його зіллям? Ці зауваги мені треба виказати, щоб вивести, якими неправдивими бувають здогади, отож, аби дійти істини, потрібні факти і факти, а здогади — це результат фактів*

недостатніх. До речі, той епізод із сорочкою далі буде пояснений простіше.

Отож свідок убивства в нас один — Явдоха Костюченчиха, і вона розповіла перед судом достеменно таке. Після того, як Омелька випустили із секвестру, він почав пиячити (факт підтверджений і його братом Тодосем). Вона ж, Явдоха, умовляла його, аби пиячити перестав й виносити за горілку до шинків їхнє добро, через що із чоловіком “у часті сварки входила”. Дня 13 вересня, ополудні, вона, Щербанівна, “будучи п’яна, почала з ним, чоловіком своїм, також п’яним, сваритися за те, що він пиячить і занедбав роботу на броварні, а хіба голий піде у шинк пити?” (Знову, шановний читачу, цитую із судового документа, і це, на мою думку, немаловажне свідчення. По-перше, випивав не тільки Омелько, але і Явдоха, А як воно звучить: п’яна жінка виказує п’яному-таки чоловіку за пияцтво — закони жіночої логіки тут витримано чудово. По друге, Омелько пив не тільки ввечері, коли сонце сідало на горба, котрий над Кам’янкою, — свідчення Тодося, — але і вдень, і не завжди сам, але й зі своєю коханою супряжницею). Потому, за свідченням Явдохи, він заснув — було це в хаті, а під захід сонця прокинувся й вискочив у двір та й почав по ньому мотатися (факт із Тодосевою розповіддю сходиться). Тоді вона сказала, вийшовши:

— Ти що, хочеш пропити останню сорочку?

Відтак він, Омелько, скинув із себе сорочку й кинув її жінці, мовивши:

— Я і голий нап’юся!

(Цій частині розповіді Явдохи я схильний вірити цілком, вона пояснює ситуацію, відтак ніякої магії з боку жінки тут не було, як це думав Тодось, — знову наголошую, до самовільних здогадів треба ставитися вельми обережно).

Потому Омелько побіг із двору без сорочки (вересень, могло бути ще тепло, хоча це суперечило тодішнім моральним приписам: оголеним не ходили) й подався до

шинкарки Марини Пензлихи пити горілки.

Коли ж не тільки зайшло сонце, а вже й добряче посутеніло, він, Омелько, повернувся додому таки п'яний, отже, доказав свого жінці: напився й голий, — в чому вона ще в обідню сварку висловила сумніва, — притому аж так, що ледве у двір уліз і звалився під призьбою біля хати, збираючись там спати, як свиня.

Скажу наперед, що це місце дуже зацікавило пана возного і він навмисне ходив до шинкарки Марини Пензлихи розпитатися: чим платив за горілку Омелько Костюченко, чи часом не тими грішми зі скарбу? Коли б так, була б то виразна ниточка до таємниці пропалих грошей, але панові возному довелося розчаруватися (і у Марини, і у Гершка, бо й там пан возний побував): розплачувався Омелько речами із дому, а тоді, коли явився голий, тобто без сорочки (це вже оповіла Марина Пензлиха), то вона йому горілки давати не хотіла. Але він, Омелько Костюченко, закликав Богом і чортом заодно, що завтра Марині за горілку заплатить, а коли вона тепер не ускоромить йому гадюки, яку він, як сказав Марині, ковтнув, пивши із джерела, де та гадюка змивала порошок із тіла (*момент фантастичний, скажемо від себе, але в народних та й агіографічних оповіданнях фабло про гадюку, яка влазить у людське нутро, має ряд розробок, і, можливо, почувши десь одне із них, Омелько й прилякав отак Марину, яку міг знати як марновірну*), ото ж коли не ускоромить ту гадюку, то він, Омелько, рознесе їй, Марині, шинка, а заодно й саму Марину в ньому, через що Марина перелякалася посправжньому й поспішила напоїти того вар'ята, аби лишень заспокоївся. Але перед цим завбачливо (*о жіноча хитрість, яка проявляється навіть у таких екстремальних обставинах!*) взяла з нього клятву, але не чортом, сказала святошно Марина, а тільки Богом, що завтра за горілку він заплатить. І він їй поклявся не тільки Богом, але й здоров'ям свого єдиного сина Нестора.

(Раз ми згадали Нестора, зауважмо: стільки подій того дня відбулося в Костюченків від обіду аж до ночі, а Нестор, як виповів перед урядом, нічого того не бачив і не чув. Безсумнівно, він тут брехав — був, очевидно, наляканий попередніми розпитами щодо скарбу, отож не хотів більше турбацій — це мій здогад, але, по-моєму, цілком логічний).

Отже, Омелько блискуче доказав своїй жінці (також панові возному, що скарба свого справді втратив): можна напитися не тільки грошовитому, але й голому, й затишно кублився, щоб спокійно заснути біля призьби — на хату в той мент і не претендував. Вона ж, Явдоха, на той час почала загонити до хліва кіз, які ще блукали двором. Тоді Омелько, очевидно, збуджений своєю перемогою над жінкою (мабуть, таке не часто траплялося), звівши голову, почав лаятися *(це було в Омельковому характері, згадаймо його зустріч із Варварою Сакунихою, слюсаркою, яку він знічев'я й нечемно обізвав Сукунихою)*. На те Явдоха Щербанівна, колись Максимова Бреусиха, а тепер Омельянова Костюченчиха, “не стерпівши того і маючи в руках нетовсте поліно, на нього з рук своїх кинула і поверх виска по голові вдарила” *(такі свідчення не можна переказувати, їх потрібно подати максимально точно, адже вони увіч свідчать, що Явдоха не просто кидала поліно, а кидала в голову прицільно, мітячи в скроню — далі ми довідаємося, що поліно вдарило трохи інакше, не “поверх виска”, а таки нижче скроні, отже, не з ефектованим дійством маємо справу, а з виміреном — цілком переконаний, що тут Явдоха сказала правду, але, як це буває часто в жінок, ця правда в неї прохотилася мимовільно)*.

Тоді Омелько, люто лаючи свою половину, почав зводитися, і вона, злякавшись, аби не побив її, вскочила до хліву і зачинилася там, де й заночувала до світанку.

(Ця фраза в мене викликає підозру. По-перше, злякалася та жінка, котра вільно долала драбів і не п'яних, а твере-

зих; по-друге: а кози? Загнала вона їх потому чи вони бродили по двору цілу ніч, адже заганяти тільки почала. Про цей незначний момент в акті не говориться нічого. Нестор теж нічого тут не сказав з причин, мною вияснених. Отже, хай так: коли зачинилась у хліві і коли ще кози блукали по дворі, не могла не прислухатися, чи штурмує її в тому хліві Омелько? Але він її не штурмував. Отож Явдоха не могла із хліву не вийти, аби глянути, що там з її супротивником, адже небоязка була, та й не погамована жіноча цікавість, так чітко зазначена ще в Єві, мала до того збудити. Отоді, на моє переконання, Явдоха й побачила, що Омелько неживий — далі цей момент виясниться із подробицями. Зрештою, невідомо, чи він справді зводився й хотів на неї кинутися, але, на мою думку, таки зводився — подальший опис це підтвердить).

Акти свідчать, що Явдоха заявила сусідам те, що сталося, тільки вранці, очевидно, переживши за ніч страх і надумавшись, як їй себе вести. Перед судом не забула підкреслити, що “його, свого мужа, окрім одного разу, не біла нічим. І той єдиний удар од неї був не з тим наміром, щоб його забити в смерть чи вельми скалічити, але тільки з неутерпкості її”. (Знову цитую і знову марно. Явдоха Щербанівна встигла тверезо передумати своє становище і, як управний юриста, звела подію до ненавмисного вбивства — видно, на праві вона трохи зналася й була жінка аж зовсім не дурна, однак усіх ниточок її голова доладно зв’язати не змогла; зрештою, скажемо до речі, тодішні судейські того не помітили, бо слідчі засоби на той час були інакші, аніж тепер, і значимими деталями вони цікавилися мало).

РОЗДІЛ VII

Закон зла — то вервечка лихих учинків, які, почавшись із одного, плетуться, коліно за коліном, витікаючи з учинку попереднього й викликаючи наступний, аж доки не прорече свого декрета і не припечатає залізної печатки Смерть. Правда, Атанасій Кальнофойський ще в 1638 році сказав усупереч цьому: “Зло, що триває, смерть не вбиває, добре я звідав”, тобто поет хотів сказати: вервечка, сплівшись в одному людському житті, приплітається до сітки зла, що висить над світом, не руйнуючись. Тим самим проголосив безсмертність зла як категорії людської екзистенції, може, тому його й виведено в один із законів буття. Другий поет, трохи пізніший у часі, з другої половини XVII століття, Климентій Зіновійв, розмислюючи над різними породами людей, писав про добрих та злих, але про злих більше; коли ж мова пішла про жінок, то про добрих написав зовсім мало, а про злих багато. Ретельний дослідник мандрівних літературних фабло Михайло Драгоманов, вже в столітті XIX-му, в одній із своїх розвідок розібрав цікаву притчу, а притча — це історія, яка носить у собі загальнолюдське узагальнення, про чоловіка, котрий мав дочку, а до неї прийшло свататися четверо женихів, притому багатих. Отож, бувши зажерливим, той чоловік (очевидно, один із перших людей на землі) перетворив на дівчат кішку, собаку та свиню, від чого в світі утворилося чотири типи жінок, з яких справжня лишень одна. Та ж, що від кішки, любить поніжитися, поле дачку вати, чепуритись, а при нагоді й кігтики випустити і впитись чи дернути ними. Та, що від собаки, лащиться й примилюється, буває розпусна, а часом кусає, і рве, й роздирає супротивника (чи супрyajника). Та, що від свині, неохайна, любить лежати,

спати, жиріти, валятись у калюці й розносити її багнюку, тобто плітки й наговори, і мораль її свиняча. Не скажу, що ця притча творить виключну універсальну картину, бо у фольклорі можна знайти ще оповідки про жінку-змію (тобто лху й підступну), жінку-хворобу (звідсіля ніжна приказка, що жінка чоловіку як болячка), а китайська антропоморфічна проза знає цикл оповідань про жінку-лисицю (це є і у японців); часто жінку порівнюють із вовчицею, левицею, тигрицею, ласкою (також далеко не мирна істота), рибою, правда, вовчиця, лисиця та ласка — це різновид пса, а тигриця та левиця — ката. Все це, як бачимо, — хижаки, а вже дуже чутливі чоловіки уподібнюють жінок до пташок: голубки, горлиці, ластівки і таке інше. Здається, всі мають свою рацію, бо життя неоднотипне, а ще з бігом часу людську породу так перемішало, що в ній уже не знайти чистих типів, а більше змішаних, через що картина ще більше ускладнилася, може бути, що й уся сума типажу з'єднується в одній істоті, як оті різні гроші у мідні, про яку ми оповідали. Можливо, це також один із законів зла, бо й зло не буває однотипне і в чистому вигляді, воно — як мінлива вода: сьогодні лагідне й тепле, а завтра холодне й замерзле на кригу, післязавтра його розхитує буря; а ще післяпіслязавтра воно мирно плеще в береги буття нашого або ж налітає несподівано з потугою, сильнішою грому, рве, несе, розмиває, руйнує, убиває, а все то одна й та ж вода.

Але я знову забув, що пишу художній твір, а не моралізаційного трактата, ото ж покину цей напівнауковий стиль, тим більше, що, творячи цю повість, зовсім не ставлю жодних передзавзять, нічого й нікого не бажаю засудити, а тим більше жіноче плем'я, моя мета простіша — прагну зрозуміти одну із життєвських, загублених у часі історій, яку випадково вичитав у судових актах XVIII століття, а зрозуміти — це з'явити ту історію з

максимальною об'єктивністю, без особистих суб'єктивностей — висновки ж нехай робить читач сам, адже є один із непереступних законів мистецтва: митець, коли прагне здобути вершин своєї вправності, мусить героїв своїх не судити, а бачити, тобто він ніби свідок у світовому судовому процесі, а не прокуратор чи суддя, а борони, Боже, — кат. Однак слідчим автор може бути (і цю місію в повісті я й кладу на себе), але аж ніяк творителем декретів, бо коли б це було так, подібний суд став би комедією, а не судом...

Однак, коли я вибрав для своєї повісті напівдокументальний стиль, хочу ним ще трохи скористуватися. Признаюся, що в творчому процесі при вирішенні тих чи інших складних ситуацій (а історія, яку зібрався розмислити і яка відбувалася 295 років тому, бачиться мені як складна), не раз допомагають мені сни. Отож і цього разу, заснувши накоротко, бувши втомленим, побачив напіврозмиту постать, власне, силуета, який і виразного обличчя не мав, можна було розібрати тільки, що істота чоловічої статі (до речі сказати, подібні явлення часто згадуються в агіографічних оповіданнях, отже, це не самовільні фантазії), — можливо, та поява у сні після творчого акту була породженням моєї творчої екзальтації, як породженням релігійної екзальтації були сонні видива і у святих. Так от ця розмита істота виразно мені сказала:

— Нічого ти не збагнув і цілком даремно назвав свого творца “Закон зла”, не про зло тут ідеться. Ліпше б назвати цю історію “Загублена в часі”. А щоб переконатись у цьому, візьми “Описа Скитії” Геродота.

Чи випадково, чи ні, не відаю, але саме ця книжечка, видана “Українською культурною скарбницею” під редакцією Ол. Бабія (коли б я був містиком, то відчув би тут пошепт жіночого начала у звучанні цього прізвища, але містиком я не є, гадаю, що це випадковість), число 9, в перекладі і з по-

ясненнями Т. Коструби (знову-таки, коли б був містиком, побачив би тут натяк на язичницьку мітологію, адже Коструба — язичницьке божество) і з передмовою О. Домбровського (ні, якась маленька містика ту є: Домбровський — це польська форма прізвища Дубровський, а діброва була пантеоном язичницьких божеств), Львів, червень 1937 року, що вийшла у видавництві “Батьківщина” М. Дзьоба (дзьоба — це вже я, бо таки видзьобую із темені часу зерна загублених фактів), виявилася на полиці біля моєї голови, тож я тільки простяг руку й відразу ж зануривсь у читання.

Спершу натрапив на історію про скитянок та сліпих полонян. Вона зацікавила. Виявляється, скити осліплювали своїх полонян, отож усі їхні раби були сліпі. І от коли якось скити-чоловіки рушили всі походом до Мідії, то пропали там на багато років, а в цей час їхні жінки не просто зійшлися зі своїми невільниками, а й народили від них дітей, і ці діти виростили саме на той час, коли скити-чоловіки поверталися з Мідії на рідну землю. І матері тих юнаків послали їх не зустріти з радістю заблуклих чоловіків своїх, а перепинити їхній шлях додому, ще й із зброєю у руках, тобто бажали, щоб їхні діти прогнали скитів геть.

Історія разюча для в'яснення жіночої психології, але має значення для нашої історії хіба тим, що є причинком до тези: стосунки чоловіків та жінок — це не любовне з'єднання двох різнозарядних істот в спільну іпостась, а віковична, закоріненна у віках війна між статями, тож сходяться вони поміж себе не для полюбовного злиття, а для поединку, який триває ціле життя, відтак їхні діти — результат цього поединку. Ось яку історію оповів Геродот, в моїй книжечці її подано на сторінках 33-34.

Однак більша несподіванка мене чекала на сторінці 82 і далі, де оповідається про амазонок. Виявляється, амазонки, за Геродотом, називалися на скитській мові ойорпата,

а в перекладі це означає “мужовбивці”, бо о йор по-скитському — “муж”, а паті — “вбивати”. Оце мене найбільше і вразило, адже історія, яку я взявся оповісти, таки про мужовбивство. Відтак мені відразу стали зрозумілі слова, сказані уві сні отією напіврозмитою і без обличчя істотою: “Загублена в часі”, — миттю згадав, як уміла розправлятися з чоловіками Явдоха Щербанівна, як уникла вона запитання пана возного, в який спосіб це робить, а коли кидала в Омелька поліном, точно й по-бойовому вимірляла удар у скроню й покінчила з ним одним махом (правда, згодом до цього звіщення Явдошиного будуть поправки). Ось чому вона “загублена в часі” — це значить, що амазонські гени, сховані в багатьох поколіннях, прибукали в Троянів і пробудилися раптом у цій жінці, відтак попередні покоління були носіями тих генів, як бувають ті, котрі прийняли в тіло віруса, самі не захворіли, але іншим хворобу передають.

Отож цей амазонський ген блукав у генах поколінь, поки не вселився в Явдоху Щербанівну і в ній вибухнув. Коли так, то вона мала цілковиту рацію зголошувати себе перед судом ненавмисною вбивцею — так воно й було.

До історії війни статей амазонки можуть записати свою золоту сторінку. Сподіваюся, буде не зайве, коли переповім те, що написав про них Геродот із Геліокарнасу, нагадаю, що твір писався в п'ятому столітті перед Різдом Христовим, чи, як означають атеїсти, до нашої ери. Отже, між амазонками та Явдохою Щербанівною лежить часовий простір у двадцять два століття — жахлива прирва часу.

Так от, амазонки жили спершу в Малій Азії. В бою під Термодонтом греки їх розбили, набрали три кораблі полонянок і хотіли завезти до Греції. Але в морі бранки вчинили те саме, що пізніший український герой Самійло Кішка і ще ряд менше знаних (цікавих відсилаю до книги: Самійло Кіш-

ка, К., 1993, яку я упорядкував), — очевидно, гени амазонок успадковували не тільки жінки, але й чоловіки. Так от, ті амазонки побили греків-чоловіків, а вітер заніс їх до Меотійського озера (Азовське море) та до Кримнів (до Криму). Вони висіли тут на землю, зловили коней і почали спустошити скитів, нещадно вбиваючи чоловіків, — скити їх перемогти, хоч який численний не був це народ, таки не змогли. Тому вдалися до хитроців (о нікчемні чоловічі хитроці!) і підіслали до амазонок юнаків, які з'єднались із жінками-воїнами статеві. Однак і в цьому бою перемогли не мужі, а жінки, бо юнаки порвали зі своїм народом й утворили з амазонками свою окрему соціумну спільноту, будучи в послуху у них, бо слухалися їхніх порад. Так постав народ, за Геродотом, що його звать савромати чи сармати, а сарматів усі історичні хроніки XVI-XVII століть мають серед наших предків, більше того, Річ Посполита, тобто з'єднана Польща, Литва та Україна, поетично звалася Сарматією.

Мушу зробити ще одну корективу як відповідь на слова отієї розмитої постаті із сну: “Нічого ти не зрозумів”. Не треба забувати, що всі оті антижіночі пасажі, що я їх зацитував у попередній інтермедії до цієї повісті, могли бути не тільки відбиттям реальної дійсності, а ще одним причинком до тієї-таки історії віковичної війни статей, адже всі ті акумуляції писалися чоловіками і тільки чоловіками, а вони, і цього не треба забувати, у цій війні грають далеко не пасивну роль, принаймні в більшості своїй переконані, та й деяких жінок у тому переконали, що жіноче плем'я в цій битві без завершення таки перемогли. Отож учинок Явдохи Щербанівни, на мій теперішній більш об'єктивований погляд, хоч мале, але яскраве тому заперечення.

І ще на один момент хотів би вказати, без якого, можливо, й самої історії цієї не збагнути: родом Явдоха була із

Троянова, тобто одного із місць на нашій землі, де в давні часи творився культ Бога Трояна, адже загальна думка про “стародавніх відьом” із Троянова має свої історичні підстави, які, очевидно, науково годі висвітлити. А що це значить? Тільки те, що в Троянові досить пильно береглися віковічні традиції — це один камінець на підтвердження гіпотези, підказаної мені в короткому післяобідньому сні істотою без обличчя й тіла, але яка чомусь забажала до мене з’явитися саме в той час, коли посилено намагався збагнути трагічні події в Житомирі в 1713 році. До речі, коли кого цікавить історія Трояна, нехай прочитає мою книжку “Мисленне дерево”, що вийшла в Києві в 1989 році, там про це написано достатньо, повторюватися мені не хочеться, щоб не відволікати уваги від основних подій.

РОЗДІЛ VIII

Тодось, брат Омельковий Костюченків, заявив підпискою у справі, яка розглядалася магістратським судом, що він більше сказати, як звістив, на доказ убивства братг свого Явдохю Щербанівною Костюченчихою не може, бс не має чого. Але пан возний дуже зацікавився справою, отож поїхав спершу до Троянова, де дістав підтвердження, що Явдох на Вовчих горах таки побила такого собі Стецька Ляховця, жителя троянівського, києм, а сам Стецько Ляховець звідомив панові возному, що його Явдох побила києм, очарувавши, бо він як став довбнею, то не зміг зрушити з місця і пальцем кивнути, хоч вона лупила його києм по плечах. Але дивне те, що Стецько Ляховець звинувачень на Явдоху не поклав, до суду не позивав і то з простої причини, яку виклав панові возному щиросердно:

— Винуватий я, бо хіба не знав, які наші троянівські відьми? Я ж на неї, перепрошую, таки поліз!

— Чому ж поліз? — запитав пан возний.

— Нечистий поплутав. Супроти них поставати не можна, ох, не можна!

І він скрушно похитав головою.

(З цього цілком випливає, що коли Явдоха Щербанівна носила в собі тисячолітні гени амазонки, т.о Стецько увіч носив у собі тисячолітні гени тих юнаків, котрі бажали завойовати амазонок, натомість були завойовані самі. Правда, цього резону пан возний не міг знати, бо Геродота із Геліокарнасу не читав — це додає автор цього писання як примітку).

Пан же возний після цього подався до Черняхова, де зустрівся з попом Атанасієм та черняхівською жителькою Ганною Журавлихою.

І тут виявилися речі вельми цікаві. Піп Атанасій був полохливий чоловічок, яким я його собі уявляю, бо спершу чомусь не захотів про те говорити як про річ давноминулу, відтак годі про те й балачки терти. Але коли пан возний настояв, піп заявив, що він не відає, з якої причини приключилася смерть черняхівському жителю Максиму Бреусу, а коли він, Атанасій, ховав його тіло, то означена Щербанівна таки справді була прив'язана до труни за шию віжками і так пройшла весь шлях від хати до цвинтаря. А той Бреус несподівано помер, і без сповіді, через що він, Атанасій, побоювався його ховати, бо хто зна, чи не з пияцтва чи якої іншої причини сам собі смерть приключив?

— А потім, — сказав піп Атанасій і невідь-чому роззирнувся, ніби й досі побоювався, — після розслідування... ну, як би вам простіше сказати... коли люди, які знали про його смерть...

— Які це люди? — спитав пан возний.

— Які люди? — знітився священик. — Таж, звісно, пан вїйт

Семен Сендецький і ті, що з його доручення дізнавали.

Він замовк, тільки жував собі бороду.

— То що ті люди? — підігнав його пан возний.

— Я ж і кажу, коли ті люди засвідетульствували його смерть словесно, що не сам он, Бреус, собі учинил смерть, але жона його, реченная Щербанівна, приключила йому кончину, а яким случаєм упомнил, так і поховал нещасного.

(Священик чомусь трохи крутив. Чи був і справді такий похлибий, що не хотів ув'язуватись у судові розбори, чи знав щось більше і з певних причин не бажав те висловлювати, але що був нещирий, то певне — далі я ще покладу щодо цього свого здогада, але принагідного. Нехай він звик до похоронів, хай їх через нього проходило безліч, але далеко не завжди при цьому ступає прив'язана до домовини віжками, чи воловодом, як визначила вона сама, жінка. Отже не може бути, щоб священик не поцікавився причинами того екстраординарного явища, а коли вже про таке людина довідається, то так швидко, за чотири роки, навряд чи забуде. А піп сказав: “упомнил”, тобто забув. Отже, забув те, що не забувається).

Пан возний своїх сумнівів ув актах не залишив. Він тільки записав подання Атанасія, та й усе. Потому пішов до Ганни Журавлихи, яка відповіла на те, що його цікавило, чітко і ясно, без жодного крутійства, заявивши, що покійний Бреус із жінкою своєю Явдохою Щербанівною Бреусихою жили в неї, Журавлихи, у сусідах від воскресенських свят до Покрови, і за той час вона, Ганна, в Максима не тільки параліжа, але й іншої жодної хвороби не помічала. Але за три дні до його смерті, в понеділок увечері (*увага, читачу, бачиш, як усе точно пам'ятала жінка, а людина духовна й освічена, та й чоловік, про все дивно “упомнил”!*), Бреус зі своєю жінкою засперечалися й посварилися і то з простої причини: він, Бреус, проздовж усього дня не приходив додому їсти.

Чому він не приходив, пан возний чомусь не запитав, від-

так і Ганна Журавлиха не сказала — дивні тоді були методи слідства, а я певен, що Журавлиха й про те щось відала. Але мала причина часом має під собою велике підспуддя — я тут сам нічого гадати не буду, зважаючи на документальність цього опису; ясно одне: коли не приходив додому цілий день їсти, голодний не сидів, а поїв, і, може, не раз, в іншому місці, можливо, в іншій жінки, бо чого б це так роз'юшило Явдоху Щербанівну Бреусиху? Більше того, така жінчина реакція викликала в Бреуса непомірну озлість, бо він раптом запраг (знову-таки чому?) викинути свою кохану супряжницю із хати (мені так і бачиться, як за всім спокійно, а може, не без задоволення стежила холодним, але цікавим оком Ганна Журавлиха).

Отож Максим Бреус, схопивши свою жінку, тягнув її до порога, щоб викинути з хати, але вона, як знаємо, насилля над собою ніколи не терпіла, і якимось там вийшло, Ганна добре не запримітила, але за порога вилетів Максим Бреус і сильно вдарився спиною об підлогу сіней, бо аж хата задвигтіла (гадаю, що підлога була земляна, долівка), а Щербанівна кинулася йому на груди, як вовчиця, чи левиця, чи тигриця. В цей мент утругився господар дому Іван Журавель, схопив Явдоху з упалого Максима і викинув, як кішку, за сінешні двері.

(Епізод звертає на себе увагу кількома моментами: по-перше, підтверджує спромогу й силу Явдохи Щербанівни долати чоловіків з немалим спритом та й управністю — гени амазонки, загубленої в часі, в ній таки сиділи; а по-друге, вже сама сцена свідчить, чому в історичній битві статей перемогли таки не жінки, а чоловіки (принаймні так вони вважають, а жінки на те нарікають). А тому, що жінки між собою несолідарні, чоловіки ж, як бачимо, більш-менш. Ганна Журавлиха й не подумала пособляти в цій бійці своїй підсусідці, а Іван Журавель це вчинив для підсусідка просто, чітко й ефектно. Відтак заблуклу в часі

амазонку вижбурнуто із хати, і та з тієї оказії невідь-куди подалася. Більше того, саме чоловік, черняхівський священник отець Атанасій, розуміючи (принаймні *це моя версія*), що Явдоха Щербанівна втрапила в нову халепу, й не бажаючи, як на мою думку, додавати їй горя чи мук і від себе, відмовився від участі в судовому процесі над нею, тобто по-своєму їй поспівчував (по-людському, можна сказати), а Ганна Журавлиха виклала все як на духу не без зловтіхи. Знову-таки пан возний, чоловік, та ще й учасник судового процесу, не наполягав, розпитуючи панотця у виказі свідчень, очевидячки, зрозумівши його — це один акт чоловічої солідарності; поміж жінками такі речі немислимі — ось чому вони безнадійно програють, хоча часом бувають твердіші, мужніші, непоступливіші, немилосердніші і не менш бойовиті за чоловіків. Річ, очевидно, в тім, що закона зла вони сповідують послідовніше, старанніше й добросовісніше. Не хочу наговорювати й на Ганну Журавлиху, переконаний, що її оповідь максимально точна, об'єктивна й правдива, сумнівів тут нема, але союзницею Явдошиною вона не стала, а правда буває б'ючкіша й нещадніша брехні, відтак зашкодити може куди більш. До речі, й тут маємо гандж: все, що відбувалося поміж подружжям Бреусів, бачило двоє людей: Іван Журавель та Ганна Журавлиха, але й тут свідчення може бути однобічне, бо Іван Журавель на цей час серед живих не пробував, тобто помер).

Що було далі? За Ганниною розповіддю, Максим Бреус устав, зайшов у хату, трохи посидів, опустивши голову й потрушуючи вряди-годи нею, відтак зітхнув, звівся й подався надвір, кинувши господарям:

— Піду гляну, де та навіжена?

Вийшов надвір, походив, але жінки ніде не побачив — лють погнала її бозна-куди. Очевидячки, йому стало недобре, бо коли зайшов назад до хати, то стогнав, брався за голову і за праву щоку. При цьому сказав:

— Забила мені, навіжена, памороки. А щоб тобі добра не було. Живеш, живеш — і не знаєш, що з гадиною, чи ж ви бачили таке?

(Мушу скоментувати це місце. Максим, хоча й мав забиті памороки й увіч недобре почувався, турбувався за жінку, бо пішов її розшукувати і то, певне, не для того, щоб продовжити бійку, а таки помиритися; згадаймо до цього, як реагувала Явдоха, коли збитий нею Омелько Костюченко впав серед двору: за її словами, хоча той на неї не нападав і взагалі не виказував власної присутності, вона закрилась у хліві й спокійно там проспала до ранку, а вже вранці зауважила вбитого чоловіка.

Вище я висловив сумнів, що навряд чи було саме так, далі мій сумнів потвердиться, але для нас тут значення це не має, головне, що Явдоха Щербанівна приймала таку логіку й користувалася нею. Отже, поцілвши чоловіка в скроню, як і знамірювалася, залишилася цілком байдужа до нього аж до ранку. Для характеристики війни статей аргументи виказисті).

Після того Максим Бреус і запав у хворобу, в нього була часта блювота, яка почалася звечора в понеділок, і так тяглося до середи, а в середу він помер. І хоча сама Явдоха Щербанівна казала, що вона пильно доглядала чоловіка у хворобі, турбуючись за нього, в свідченнях Ганни Журавлихи про це нема ні слова. Є тільки сухий юридичний висновок:

“Це показання попа Атанасія та вдови Ганни Журавлихи (саме тут сказано єдиний раз, що вона вдова, отже, на цей час також звільнилася від свого чоловіка Журавля — В. III.) про смерть першого чоловіка Явдохи Щербанівни Бреуса сходиться із донесенням брата убитого Омелька Костюченка Тодося і явно свідчить, що свого першого чоловіка вона таки забила, хоча й не задавила, власне, приключилася до його смерті”.

Цей припис виразно свідчить, що справа Явдохи Костю-

ченчихи бачилася як безвиглядна, тобто, що її вина цілком установлена.

Тут-таки, в актах, докладено описа бойових знаків на тілі Костюченка, їх засвідчив той-таки пан возний, звали його Кирило Бичківський, згаданий вище пан писар, Омельяновий сусіда, Григорій Костяківський та міщани Яким Бодак, Терешко Обійник та Яким Коверза. Знаки ці були такі: “На правій щоці до вуха на скроні пробито ніби складеним пальцем, а біля пробою сині цятки; нижче вуха на шиї сині знаки; на лобі над лівим оком в двох місцях невеликі знаки; ззаду, нижче потилиці, пробито ніби складеним пальцем; язик придавлений зубами, і в роті скипілася кров”.

(Цей опис знову-таки примушує нас зчудуватися і то з кількох причин. Згадаймо, що й Максим Бреус хапався за голову і чомусь за праву щоку. Оскільки пізніше мав блювоту, очевидно, дістав струс мозку, але чому хапався за праву щоку? Описа бойових знаків Бреуса ми не знаємо, але так само була рана на правій щоці і в Омелька Костюченка, правда, в того ближча до скроні, хоча сама Явдоха посвідчила, що вдарила його по верх скроні. Формула “ніби складеним пальцем”, очевидно, визначала форму рани: заглибина була конусоподібна. Друга заувага: Явдоха клялася, що вона тільки раз кинула в чоловіка поліном, але чому подібна рана, як і на щоці біля скроні, була під потилицею? І нарешті, чому на шиї були сині знаки та й де взялися знаки на лобі? Ясна річ, що від одного удару стільки знаків виникнути не могло, отже, й тут Явдоха Костюченкова увіч брехала. Язика було придавлено зубами, тобто був висолоплений, в Омелька також пішла кров ротом. Я не спеціаліст у кримінальній медицині, лікар тут би змалював точну картину смерті, але для моєї історії це істотного значення не має, як не мало, до речі, значення і для Явдошиних суддів: їм досить було того, що цілком доказалося: Явдоха свого чоловіка вбила, а в який спосіб, це

вже не так істотно). Через що вони записали в своєму висновку таке:

“З цих знаків, явлених на голові, на скроні, за зголошеним описом, в убитого Костюченка видно, що вони відповідають із признанням її, раніше написаним (трошки не відповідають щодо знаків біля скроні і цілком не відповідають щодо інших знаків, бо Явдоха про інші знаки не говорила нічого — В. III.), що вона, Щербанівна, вдарила його поліном по скроні, з чого, а також і з того, що вона недоброзичливо поставилася і до першого чоловіка (зверни увагу, читачу, на цю формулу: не приключилася до смерті, а “недоброзичливо поставилася”, маю підозру, що пан возний не до кінця повірив розповіді Ганни Журавлихи — В. III.), кладемо видиму підозру про вбивство нею, Щербанівною, Омелька Костюченка, її чоловіка”.

(Дивно, правда? І ані слова про те, що знаків було більше, як від одного вдару, і жодної спроби вияснення походження всіх інших знаків через повторний допит Явдохи Костюченчихи; знову-таки, гадаю, що давні слідчі мали обов’язок тільки визначити вину, тобто чи вбила вона, чи не вбила, а не відтворювати картини вбивства. А раз убила — доля її вирішена, і навіть копатись далі і глибше.

Сучасний слідчий так би не вчинив, адже із поданих знаків міг легко виснувати: чи навмисне це було вбивство, чи ненавмисне. Явдоха Щербанівна, творячи свою легенду, в суддів домагалася одного: аби її вбивство було визнане за випадкове, тобто ненавмисне, однак навіть мені, не спеціалісту у кримінальній медицині, ясно, що Омелька вдарено поліном не раз, а двічі: очевидячки, тоді, коли спробував звестися (за версією Костюченчихи: хотів кинутися на неї, після чого вона сховалась у хліві), він знову впав, але цього разу лицем вниз, ось звідки невеликі плями на лобі, а коли, прислухавшись і переконавшись, що Омелько не штурмує її тимчасової фортеці, Явдоха вийшла подивитися на чолові-

ка, то для певності вдарила його вдруге нижче потилиці (він лежав лицем донизу), а може, й додушила (знаки на шиї). Отже, тут може бути два варіанти: або все це було вчинено відразу, або Явдоха Костюченчиха напевне виходила із хліва і зовсім не для того, щоб поспівчувати співсупряжцю, а щоб холоднокрівно його добити. З того чи того варіанту впливає, що Явдоха подала у суді свідчення неправдиві. Вбивство, таким чином, і справді було вчинено воїном, тобто вбивцею-професіоналом. А дивно називали амазонок скити, правда, читачу? О йор пата , тобто мужовбивці).

РОЗДІЛ ІХ

Перепрошую читача, що весь час змінюю художній стиль на документально-розмисловий, інакше чинити мені ніяк не можна. Далі мушу оповісти про ще один дивний сон, цілком дотичний до нашої історії, отже, витворений в одному й тому ж творчому процесі. А приснилося мені, ніби я став одним із тих юнаків, котрі були завойовані, як це описав Геродот, амазонками, але вже в тому часі, коли амазонки не кочували у скитський спосіб у хатинах-возах, а заклали на північ від Та-наїса, тобто Дону, власне місто, більше того, самі постаріли й перетворились у баб, вже дочекалися онуків, а дехто й правнуків, і в такий спосіб склали серцевину народу, що його потім назвуть сарматами. Я ж теж був не юнак, а вкритий сивинами муж, тобто такий, як у теперішньому віці, і ось іду залитою місячним сяйвом дорогою, ведений незбагненою силою, котра і звеліла підкрастися мені до будівлі, в якій жила Біла Лебідь, тобто цар-дівиця, та, яка управляла амазонками і яка єдина не взяла собі чоловіка, а залишилася дівою до старості. Ось я проходжу повз легку дерев'яну стіну,

бо й сам ніби нематеріальний, і невидимо зупиняюсь у тіні. І бачу відкритий вогонь, який виграє язиками полум'я, і сувору, аж чорну від вітрів, часу та численних пережитих боїв царицю з білим волоссям і палкими, як зорі, очима. Завжди носила білі шати ця Біла Лебідь, але в цю ніч одяглася в чорне. А побіч неї стояла юна й прекрасна дівчина-воїн з однією обрізаною грудиною, з коротко підстриженим волоссям, із сагайдаком, повним стріл, та луком у руці, у короткій туніці; і тут я раптом пізнав, що ця дівчина-воїн цілком подобала на образ Артеміди, залізна скульптура якої стояла на підвищенні в житомирському парку, біля якого я виріс, тільки тоді в Артеміди була обрізана саме та рука, що тримала лука, і тільки тепер я збагнув, кого зображали давні греки, творячи скульптуру своєї богині, — то була таки амазонка.

І цариця амазонок Біла Лебідь сказала:

— Мала сьогодні розмову з богами, і небагато втішного вони мені сказали, бо чоловіків, скільки б їх не забили, ми не здолаємо через слабкість та жалісливість нашу. Тоді мені веліли боги вибрати з-поміж моїх юних войовниць найліпшу, найгарнішу, найжорстокішу і найсміливішу. І оце вибрала я тебе. Наказали боги, щоб послала тебе у глибини часу через чарівництво, яке одній мені виповіли боги наші. І ти покинеш нас, сядеш на коня і рушиш у ті глибини часу, несучи із собою і передаючи поколінням жіночого племені наше неупокорення і войовничий дух. Вряди-годи оживатимеш у світі, звісно, в жіночому тілі, і творитимеш те, для чого ми призначені — мужовбивство. І за те прийматимеш жорстоку від чоловіків покару. Але не бійся і не вражайся, бо вбити тебе ніхто не зможе, адже ти посланниця богів наших у глибини часу. Кожна твоя чергова смерть буде лишень свідченням чи сигналом, що надійшов тобі час знову сідати на коня і мчати в нові покоління до нових людей. Але ти не змінюватимешся духом, бо в цьому твоє призначення. Але для того, щоб таке здійснилося, мусиш сказати мені: чи готова, войовнице, на

такого подвига?

І юна прекрасна істота, тонка в стані, але з м'язистим тілом, гордо скинула голову, блиснула залізно очима й мовила дзвінко, ніби вдаряла мідь об мідь:

— Готова, повелителько! Це не твоя і не моя воля, а наших богів. Через це не маємо вибору!

— Добре мовила, — хитнула цар-дівича. — А тепер приступімо до таїнства. Але спершу звіримо: чи не слухає нас якась прісна душа. Оголи меча, дитино!

“Прісною душею” був я. Тож змушений був покинути палаца Білої Лебеді, зрештою, що треба, почув. Тож брів дорогою, цього разу у хвилях туману, який невідь-звідки взявся, може, був посланий богами сховати таїну великого сакраменту, що його творила зараз Біла Лебідь, і я пив той туман, а туман складався, звиваючись, у куби, кулі, згустки, квадрати, колеса, сферичні тіла, і в кожній із цих фігур світилося трикутне око. А я йшов і йшов, заходячи у сферичне тіло, а від того в нове, тобто ніби сам ставав на якийсь час кубом, кулею і таке інше, і це тривало, аж доки не почув за спиною потужного кінського тупоту — із туману вирвалася сіра тінь коня, на якому припала до гриви сіра постать отієї юної амазонки з гострими рисами обличчя, великими очима, із хвилею русявого волосся над спиною, так, саме тієї амазонки, що її покликала до себе цар-дівича. І той кінь із амазонкою мигнув у мене перед очима та й пропав, перетворившись у ще одну із фігур, котрі плавали вільно у рідкому, попелястої барви просторі.

Оцей сон, читачу, і змусив мене зробити в оповіді ще одну мисельну інтермедію.

Історія війни статей не написана, принаймні в Україні, де ця війна має свої вельми закорінені у віках віхи та виміри. Найближче до розуміння важливості та інтересу цієї теми підійшла письменниця Докія Гуменна, яка ще в передмові до збірки своїх оповідань “Жадоба” (книга вийшла в

Нью-Йорку в 1959 році) буквально написала таке:

“В невидимих підгрунтах, у недоступних чужому оку інтер’єрах, у найтонших духовних варіаціях без імені — точиться змаг. Патріархальний уклад наших днів нелегко поступається своїми привілеями”.

І далі:

“Куповані рабині; добрі господині і музи навіть, і ті вже сьогодні хочуть розвивати свою неповторну особистість. Вони й розсалжують старий ковчег (підкреслення моє, водночас нагадую Геродотову історію про повстання амазонок на грецькому кораблі, з усього видно, Д. Гуменна цю легенду знала — В. Ш.). Щабель за щаблем спинаються вони вгору, повертаючи відібрані колісь у жінки високі позиції, вузлик за вузликом розплутують вони тенета, що ув’язнили жінку в патріархальній системі. І цей процес іде всіма дорогами, точиться у безконечних варіантах, всіма плянами розвивається” (с. 5-6).

Сама письменниця, найпевніше, також належала до племені амазонок, так ніколи й не вийшла заміж, мала надзвичайно характерне, я б сказав, стародавнє обличчя з монголоїдними рисами і сама була твердо переконана, що її обличчя належить до вельми архаїчних, отже, відчувала в собі дух отієї загубленої в часі амазонки. Вона прожила більше 90 років, я з нею трохи листувався, з дев’яносторічною, і виявляла вона повну ясність мислення, а коли відчула час свого відходу, вибралася на дах висотного будинку в Нью-Йорку і саме звідти відіслала свою душу до небес, тобто до тих, котрі, як і вона, носили архаїчні обличчя. А перед цим написала дуже цікаву книгу про трипільців “Прийдешнє летить над віками”, в якій витворила дивовижну візію жіночої цивілізації на три тисячі років у серцевині українських земель, що її археологи звать Трипільською культурою, цивілізації, яка впала, як вважає авторка, під брутальним натиском мужів степу, котрі

рішуче змінили тут матриархат на патріархат. Я не даватиму історичної оцінки чи критики цієї книги, на те тут не місце, важливо в нашому випадку підкреслити, що ця жінка з архаїчним обличчям не тільки знала, але й спробувала зобразити оту віковичну війну статей, а це значить, що і в неї поселялася послана в глибини часу амазонка, домчавшись на своєму сірому тінявому коні. А за двісті п'ятдесят років перед тим домчалася вона до Явдохи Щербанівни Бреусихи, а тоді Костюченчихи, і також утілилась у її плоть.

Не можу не сказати ще й такого. Буквально позавчора в теленовинах, я якраз цілий день працював над цією повістю, передали про американську жінку (на жаль, прізвище мені не запам'яталося), яку в Америці засудили до страти за вбивство чоловіка, сина і за спробу вбивства другого чоловіка, тобто, коли вийняти сина, історія майже тотожна до тієї, яку я тут описав. Причину цього подали ту ж саму: гроші. Мені жахливо хотілося побачити обличчя тієї жінки, як і те, як вона виглядає після скоєння таких страхітливих злочинів і знаючи, що її чекає. І ту жінку показали. Як же я був, признаюся, вражений, коли побачив, що вона вельми подібна до Явдохи Щербанівни, принаймні зовсім була така ж, як і та, що її описую. Виглядала не тільки спокійною, але й умиротвореною, худа тілом, невелика, з тихою, світлою усмішкою на вустах, лагідна, але зосереджена в собі. Погляд м'який, хоча десь на дні й мигнула криця. І я тоді подумав, що цар-дівича послала в глибини часу, аби загубитися там і перейти через туманні тіла, не одну дівчину-воїна, а цілий ряд, скерувавши їх у різні частини світу. І помчало їх, відтак, не одна, а може, з добрий десяток. Одна ж із них домчала й до Америки оце в теперішньому часі й учинила те, задля чого й послали її, як вона вважала, боги.

По-своєму цікавився війною статей на нашій землі й

такий вельми цікавий письменник і видатний історик, як Орест Левицький. У преамбулі до документального оповідання “Єзуїтська преподобиця” він оповів про різні позитивні типи розумних та активних жінок, зазначивши при цьому: “Се й будуть, як то кажуть, типи позитивні. А ще більше можна налічити типів негативних, бо тодішні люди не дуже-то вміли стримати свої лихі поривання (вище поданий приклад із американською амазонкою свідчить, що й теперішні люди не ліпші — В. НІ.) і не вважали за гріх такі учинки, які ми тепер зємо прямим злочинством. Взяти хоч би родинні відносини. Коли траплявся нещасливий шлюб, жінка рідко коли корилась своїй лихій долі, а вимагала розводу, а як чоловік сьому противився, то вона або кидала його, або ж труїла чи іншим яким способом збавляла йому віку” (Дерево пам’яті. — Т. І. — К., 1990. — С. 460-461). Так говорить найбільший знавець сімейних стосунків в історії України. З’являє він і тип жінки-амазонки з XVI століття, називаючи його “найбільш розповсюджений тип в XVI-XVII ст.”, й оповідає історію свавільниці, волинської пані Ганни Борзобагатої, що не тільки взяла в руки чоловіка й старого тестя-владика, але “порядкувала, як сама хотіла, маєтностями та доходами Луцької єпископії, учиняла часті напади на маєтності сусідніх панів, не корилась урядові, навіть самому королю, і, коли одного разу з королівського наказу виступило проти неї “посполите рушення” шляхти з цілого воєводства, то отся смілива пані одяглась в панцир, стала на чолі власного війська з гарматами, музикою і знаменами, дала добру одсіч “рушенню” і прогнала його з-під стін свого замку. Таких вояк було чимало між жіноцтвом XVI-XVII ст”. І далі історик оповів про княгиню Софію Ружинську, яка в 1609 році повела шеститисячного загону озброєних людей і взяла приступом замка князів Корецьких у м. Черемошні. При цьому “перебила там та пограбувала людей незгірше хижих татар” (с.

461). Говорить учений і про жінок, які добре знали право, зокрема Литовського статута. Цікаво притому, що гуманний представник чоловічої статі не ставиться до агресивно-войовничих жінок з негацією, яка могла б бути властива представникам ворожого в цій війні стану:

“Придивляючись до їхнього життя, — спокійно пише вчений муж, — бачиш, що всі вони, навіть формені злочинниці, були не якісь виродки, а звичайнісінькі люди, з звичайними людськими хитами та вадами, боролись за реальні життєві інтереси, а помічаючи у них часом надзвичайну енергію, завзятість, сміливість, мимоволі пожалкуєш, що люди з такими силами та неабиякими здатностями не здались на щось путяще” (с. 461).

Ота американка, що вбила чоловіка й сина, а потім хотіла вбити й другого чоловіка, була отруйниця, підклала в їжу арсен. Про такий тип жінок не раз сповіщають і наші судові акти. В одному із них від 28 травня 1719 року, діло було в Конотопі, така собі Єфросинія Горленківна, жінка Теодора Кандиби, дала на себе таку “повинну підписку”: “чоловіку своєму у різні часи три рази давала у потравах і питті трутизну, яку брала у баб Маринки, Муїсїйцевої теці та Ткачихи Хвеськи Біленької”.

Прийнято вважати, що набір приказок у якогось народу є мірилом його ментальності та й мудрості. Отож я вирішив проглянути збірку М. Номиса “Приказки, прислів'я і таке інше”, видану в С.-Петербурзі 1864 року, з огляду на те, як там відбито війну статей. Є там приклади позитивного співжиття, але знову-таки небагато, більше негативного. Таїна з'єднання у шлюбі часом подається тут як Божя акція, але не раз і як чортівська:

“Чорт сім пар постолів стоптав, поки їх докупі зібрав”.

“Зібрав Бог пару — Карпа та Хвеську”.

“Перша жінка мужові від Бога, друга од людей, а третя — від чорта”.

“Смерть та жона од Бога призначена”.

“І так багато всякого лиха, а Бог ще й жінок наплодив”.

“Де ти була, а я зріс, а нас чорт докупи зніс”.

Жінка подається як чортове поріддя, але зчаста й нечистого перевершує:

“Біда бабу породила, а біду чортова мати”.

“У старої яхидної баби десять чортів сидить та ще й на дванадцять сідала гуляють”.

“З бабою і дідько справу програв”.

“Де чорт не зможе, туди бабу пошле”.

“Баба а чорт — то собі рідня”.

“Бабу і чорт не змудрує”.

За чоловічою мораллю, жінку конечно треба бити, щоб був лад у хаті, але й вона віддає тим-таки: маємо тут прямий відгук війни статей:

“Шафрану не перетреш, а жінку не перепреш”.

“Жінка й кам'яну гору пересіче”.

“Отоді жінка буде старша, як сорока побіліє”.

“Як баба біла, то й на той світ не встанеш”.

“Горе дворові, де корова розказ воліві .

“Горе тобі, воле, коли тебе корова коле”.

“Била жінка чоловіка та ще й пішла позивати”.

“Не одна жінка мужа змурувала”.

“Люби як душу, а труси як грушу”.

“Серцем люби, а руками тряси”.

“Коли жінку почав бить, то й будеш бить, а не починав, то й не починай”.

“Цить, моя мила, щоб ти воза не побила”.

“Як чоловік жінки не б'є, то вона, як колода, гниє”.

“Ліпше залізо у воді варити, ніж псую личину, злу жінку, учити”.

“Діжі не перемісити, а жінки не перебити”.

“Ой добрії, люди, будьте, другу ю жінку здобудьте, ся як ворог зародилась”.

Жінка чоловіка дурить, ніколи не буває з ним щира:

“Треба добре калатати, щоб бабу ошукати”.

“Жінці всієї правди не одкривай”.

“Не кажи жінці правди”.

“То не жінка, як сім раз на день не обманить чоловіка”.

“Добра жінка дванадцять раз на день одурить, а як яка, то й без числа”.

Але не утяжуватимемо читача: коли хто хоче більше прикладів, нехай перегляне в згаданій книзі сторінки 173-176; я й так побоююсь, що переобтяжую повість документальним матеріалом, але те вчинити мені потрібно, бо історія, оповіджена тут, не просто собі цікавий чи різючий випадок із життя, має вона безсумнівно притчевий підтекст, бо, як сказав ще премудрий Соломон: “Хай послухає мудрий — і примножить науку, а розумний здобуде хай мудрих думок, щоб пізнати ту притчу та загадкове говорення, слова мудреців та їхні загадки” (Приповісті, I — 5-6). А євангеліст Матвій, пояснюючи, чому Ісус Христос повчав притчами, написав: “Це все в притчах Ісус говорив до людей, і без притчі нічого Він їм не казав, щоб справдилось те, що сказав був пророк, промовляючи: “Відкрию у притчах вуста Свої, розповім таємниці від почину світу” (Матвій, XIII — 34-35). Отож і я беру на себе сміливість коли не розкрити, то вказати на одну із таємниць “від почину світу”.

РОЗДІЛ X

Житомирський магістратський суд, дослідивши вище викладену справу, вчинену щодо вбивства Явдохою Щербанівною чоловіка свого Омелька Костюченка, розшукав у книгах Статуту, в розділі одинадцятому, в артикулі сьомому

таке написане і видрукуване:

“Коли б з ненависті та немилості надвабич, як чоловік, так і жінка, будучи у незлагоді, з будь-яких причин одне одного приправлять до смерті: замордував би чи струїв, про таку жорстокість та замордування діти або близькі того замордованого мають сусідам довколишнім того ж часу, а потім і уряду оповісти, й оскаржити, й інстигувати, і фольдрувати на кожного такого мордера”.

(Мусимо визнати, що син забитого, Нестор, того не вчинив, а сусідам оголосила про Омельянову смерть сама вбивниця, отже, маємо ще одне потвердження, що ця жінка право знала, пізніше, як відаємо, оскарження подав брат потерпілого).

“І при достатньому вивіданню у сусідів навколишніх про якесь зле співжиття і незгоду поміж них, і при показі причин та знаків яких слušних того мордерства або трутизни, не діти або близькі будуть те висліджувати, а найближчі сусіди, довколишня шляхта, а коли не досить буде шляхти, то зі слугами, з домовою челяддю, сам і ще троє присягнути, а після такого доказу звинувачений нехай буде обвинувачений і покараний горлом.

А коли б синове або крєвні не хотіли б фольдрувати (*чинити розшук — В. Ш.*), тоді уряд наш з місця свого має особливо того застерігати і з пильністю щодо того вивідуватися в околишніх сусідів про те замордування і про те замордування допита чинити. І, обравши шість шляхтичів, до присяги привести, які під присягою про те справедливо перед урядом повідають. А коли ті сім шляхтичів щодо того замордування присягнуть, такий мордер без милості має бути караний горлом у той спосіб, якби батька чи матір забив”.

(Як бачимо, наш вислід справи був опрощений: сусідів не допитували, шляхтичів не закликали. Причина цього проста, бо сама Явдоха призналася, що вчинила вбивство таки вона, а ніхто інший, отже, злочину не приховувала,

відтак потреби в розшуку вбивці не було).

Зацитовано в декреті й артикула з цього ж розділу такого:

“Коли б син або дочка батька чи матір свою чи жінка чоловіка з якогось заповзяття забив і в будь-який спосіб до смерті припровадив, то такий не тільки горлом має бути караний, але тратить і поштивість, і все майно, і маєтність і має бути караний з такою карністю ганебною смертю: по ринку водячи, тіло кліщами торгати, а потім, у шкіряний міх посадивши, до нього пса, півня, вужа та кішку в нього разом зашити і, де найглибше, у воді втопити. Тим-таки звичаєм і помічники його, яких він викаже або які будуть розшукані за правом, мають бути покарані”.

Явдоху Щербанівну Костюченчиху покарали, хоча і згідно зі Статутом, але з одміною, відповідно до звичаєвого права: її присуджено закопати живою, без шарпання кліщами публічно на ринку, разом із мертвим, убитим нею чоловіком її, тобто Омельком Костюченком, що й було вчинено, як безпристрасно оповідають судові акти. При цьому, коли ховали Омелька, то його жінку вдруге було прив'язано до труни і в такий спосіб припроваджено на цвинтар.

На цьому можна було б поставити крапку, коли б до справи не було долучено ще одного документа: зголошення брата загиблого Тодося, який спершу згодився з вирокom суду, а потім, очевидячки, роздумавшись, запротестував і заявив, що поховання його брата з його убивницею може порушити вічний спокій останнього і він побоюється, щоб з тієї причини його брат не став упирем (нагадаємо, що Тодось був марновірним) і не почав виходити з могили, навдокучаючи і мстячись живим, а передусім йому, братові, та й іншим родичам своїм, що дозволили лежати побіч нього вбивниці його. Тому він, Тодось Костюченко, просить уряду дозволу могилу розкопати, Явдоху від мертвого брата забрати, зашити її тіло до міха із псом, вужем, котом та півнем, яких береться доставити для такої потреби сам, і, за законом, утопити на

Завалі, тобто в тому місці між скель на Тетереві, де найбільша глибина, а те місце в народі зветься Поворот. У такий спосіб, написав Тодось, його брат здобуде собі нарешті вічний спокій і родичам не навдокучатиме.

Як бачимо, Тодось виклав резон цілком практичний, він хотів не так братові, як собі спокою. Але те, що сталося, дозволяє побачити нам цю історію, чи притчу, в дещо новому світлі, бо увіч доказує, яка непроста й незбагненна річ екзистенція людська, тобто існування, і що життя годі вимірювати прямою міркою. Бо коли могилу, за дозволом уряду, в присутності пана возного, пана писаря і ще кількох сусідів, саме тих, котрі знімали бойові знаки із тіла вбитого, розкопали, то побачили в труні дивну картину: Явдоха Щербанівна й Омелько Костюченко лежали там, міцно обійнявшись, тобто ніби знову ввійшли в подружню любовну спілку (ясна річ, що це сталося з побудження самої Явдохи, і то був останній акт у її дивному житті), тим самим ця пара доказала, за приказкою-таки, що “чоловік та жінка — то єдина спілка”, а точніше, що “муж та жона — то одна сатана”, що “куди голка, туди й нитка”, а ще: “Смерть та жона від Бога призначені”; зрештою, то давня істина: любов буває сильна, як смерть, а часом вона й стає Смертю.

Те, що побачили вище перелічені свідки, вельми уразило й Омелькового брата Тодося, й панів урядних, і сусідів Костюченкових, тож вони, всі купно, порадившись поміж себе, однодушно вирішили померлих із обіймів не розривати, а залишити все на розсуд Божий, відтак закопати їх назад і більше спокою їхнього не турбувати, що й було учинено, а подію записано до судових актів.

Так завершилася ця печальна історія. У читача може виникнути закономірне запитання: а що ж скарб? Відповім на те: скарб, як і людина в цьому світі, вийшов із землі і в землю пішов. Про нього в актах нема ніде жодної згадки. Цілком можливо, що саме він став причиною вбивства Омелька Кос-

тющенка, жінка його підгледіла, скарба переховала, але скористатися не змогла. Отож нечистий, який засвітив був вогника над скарбом перед Іваном та Нестором, простими житомирськими хлопцями з 1713 року, своє майно забрав собі назад. І воно пролежить у землі визначений час, і тоді над ним знову запалає вогник, запалений тим-таки нечистим, а якісь нові Іван із Нестором, вже в новому часі, його, скарб отой, віднайдуть, і тоді, за законом зла, почне плестися нова вервечка лихих учинків, яка, почавшись од того вогню, буде витися коліно за коліном, витікаючи з учинку попереднього, аж доки знову, вже над іншими людьми, не прорече свого декрета і не припечатает залізної печатки Смерть. І коли наступна історія буде подібна до цієї, тобто коли тим вогнем над скарбом буде підпалено ще одного епізода війни статей, він відгорить свій час, як свічка, а потому із мертвої жінки вийде чи відділиться сіра тінь у туніці, із луком, сагайдаком та мечем при боці, прикличе посвистом сірого тінявого коня, скочить на нього, і помчить у накопичення сферичних фігур, складених із хвиль туману, і подасться в глибини часу суворим та немилосердним маревом, а там, за спиною вершниць, вічної отієї жінки-воїна, тісно обійнявшись, навіки залишаться, надчікуючи Божого суду, Смерть та Любов.

1998 р.

ЗМІСТ

Розсічене коло.....	6
У пащу Дракона.....	132
Біс плоті.....	239
Закон зла (Загублена в часі).....	330

ПРО АВТОРА

Валерій Шевчук народився 20 серпня 1939 року в м. Житомирі. Прозаїк, драматург, літературознавець, історик. Автор збірок оповідань: “Серед тижня” (1967), “Вечір святої осені” (1969), “Долина джерел” (1981), “Панна квітів”(казки для дітей, 1990), “У череві апокаліптичного звіра” (1995); збірок повістей: “Набережна, 12. Середохрестя” (1968), “Крик півня на світанку” (1979), “Маленьке вечірнє інтермеццо” (1984), “Камінна луна” (1987), “Птахи з невидимого острова” (1989), “Жінка-змія” (1998); романів: “На полі смиренному” (1983), “Дім на горі” (1983), “Мисленне дерево” (роман-есе, 1989), “Дзигар одвічний” (1990), “Стежка в траві. Житомирська сага” (у 2-х томах, 1994), “Око прірви” (1996). Як дослідник давньої української літератури видав (упорядкування, переклади) книги Г. Сковороди: “Сад Пісень” (1968), “Твори” (в 2-х томах, 1994), “Твори” (1996); антологічні збірки: “Аполлонова лютюня” (1982), “Пісні Купідона” (1994), “Антологія української поезії” (Т. 1, 1984), “Марсове поле” (у 2-х книгах, 1988,1989); також “Твори” І. Вишенського (1986), “Літопис” С. Величка (у 2-х томах, 1991), “Катехизис” П. Могили (1996). Видав із передмовами та при впорядкуванні ряд інших видань: Філянський М. Поезії (1988); Підмогильний В. Місто (1989); Грінченко Б. Казки (1990, 1991); Дерево пам’яті: Книга історичних оповідань (Т. 1, 2, 4 — 1990, 1992, 1995); “Українська хата”: Поезії 1909—1914 (1990); Коцюбинський М. Що записано в книгу життя (1994) тощо. З літературознавчих праць видав: “Дорога в тисячу років” (1990), “Із вершин та низин: Книга цікавих фактів із історії української літератури” (1990), “Доля: Книга про Т. Шевченка в образах та фактах” (1993), “Муза роксоланська: Українська література XIII—XVIII ст.” (1994), “Енеїда” І. Котляревського в системі літератури українського бароко” (1998). Як історик видав монографію “Козацька держава” (1995), упорядкував книги “Іван Мазепа” (1992), “Самійло Кішка” (1993) тощо. Написав низку літературознавчих та історичних статей (бл. 500), автор ряду романів, повістей та оповідань, друкованих у періодиці. Художні твори перекладалися на 21 мову світу.

Лауреат Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка (1988), фонду Антоновичів, літературних премій ім. Є. Маланюка, О. Пчілки, І. Огієнка, О. Копиленка, журналів “Київська старовина”, “Україна”, “Дніпро”, “Березіль”. Має звання заслуженого діяча польської культури (за переклади творів Я. Івашкевича та К. Галчинського). П’єси йшли в театрах Києва та Львова, на сюжети творів поставлено 5 художніх фільмів.

Літературно-художнє видання

Шевчук Валерій Олександрович

Біс плоті

Історичні повісті

Редактор

Наталя Конончук

Коректор

Оксана Моргуненко

Художнє оформлення та підготовка оригінал-макета

Андрія Бодрова

Підписано до друку з оригінал-макета 23.07.99.

Формат 84x108 1/32. Папір офсетний.

Друк офсетний. Ум. друк. арк. 11,3

Обл.-вид. арк. 16,5. Зам. № 69.

ЛТД “Твім інтер”,

252039, Україна, Київ-39, а/с № 130.

Свідоцтво №3366 від 25.01.93.

ВАТ Білоцерківська книжкова фабрика,

256400, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

Коли людина мстить, з неї виходить біс помсти, коли людина ненавидить, з неї виходить біс ненависті, коли людина вбиває, з неї виходить біс смерті. І навпаки: коли людина жалує бідного, з неї виходить янгол співчуття, коли людина зичить іншому добра й допомагає йому, з неї виходить янгол доброти, коли людина любить, з неї виходить янгол любові. Що ж таке любов двох істот? Це з'єднання в душі янголів любові.

Валерій Шевчук "Розсічене коло"